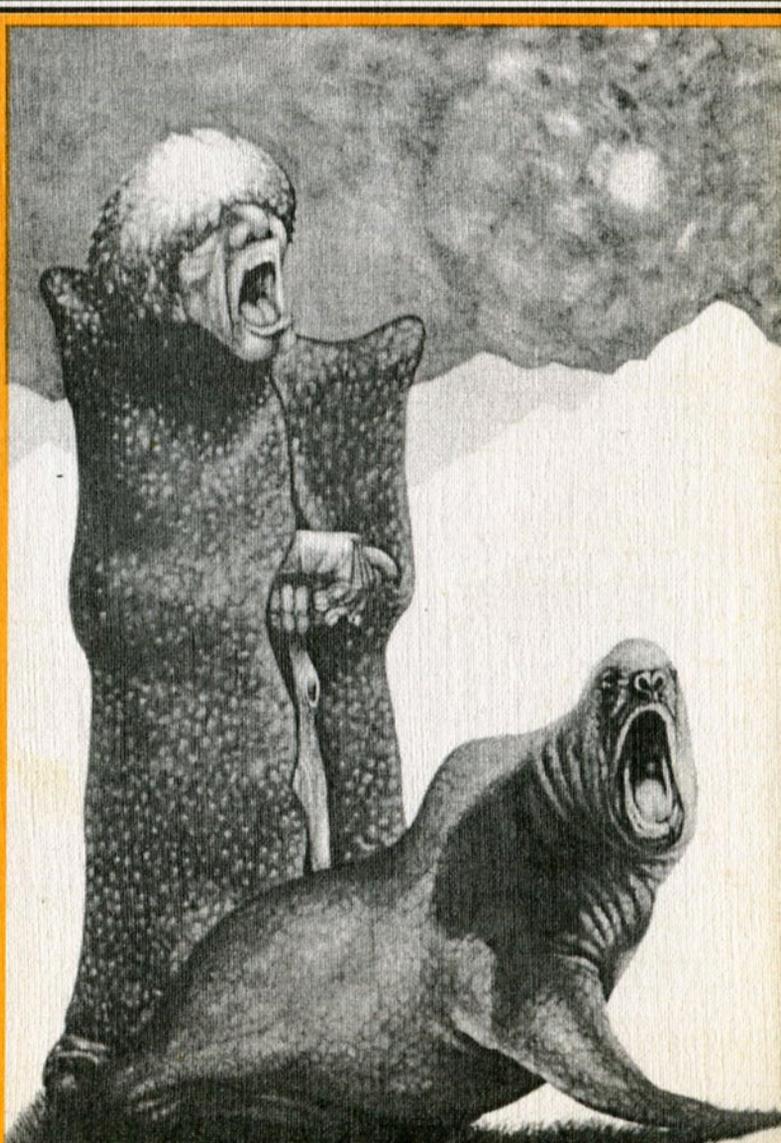


Көп нардага дзырдысджыты не фхсрты, үсөд сө ффрхс хсөңы.
ДОМИЦИАН

Дзырдысджытыс ксөй хсөүчы, чыцы хыңауаг канд
сенаккаг сөмсө сөнгөздөүч нсөү, фсөмсө ма тхсөссөг дсөр.

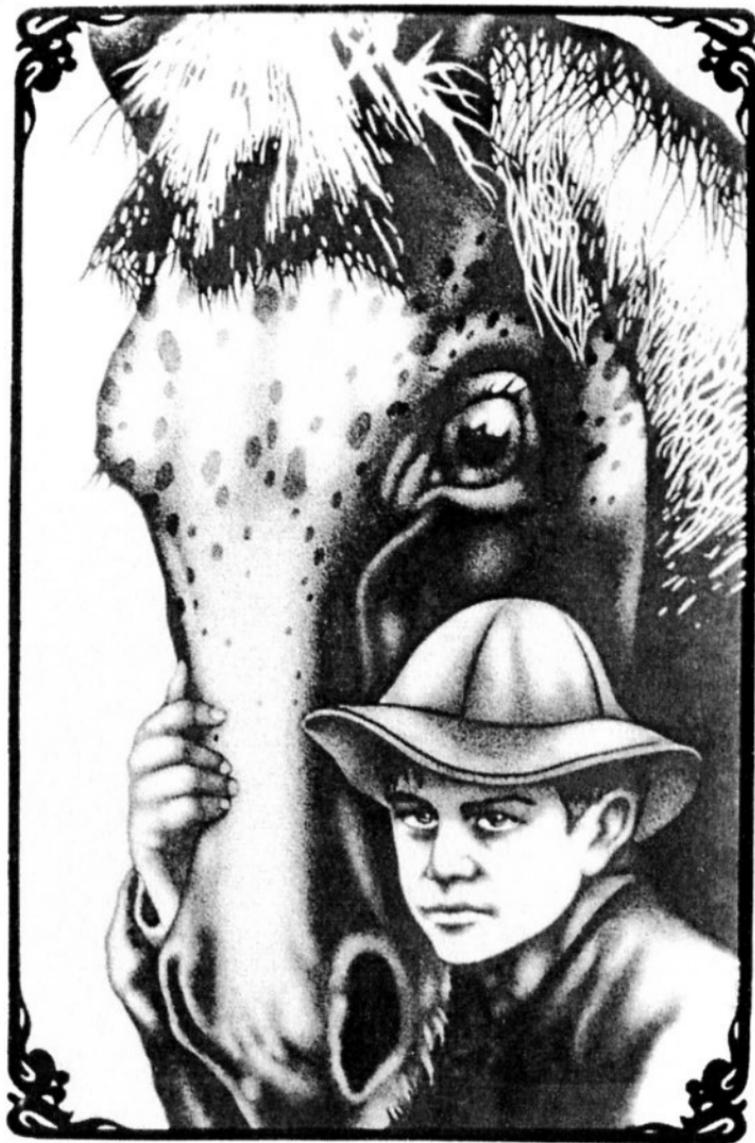
ВЛАДИМИР КОРОЛЕНКО

МАХ ДУГ



9

2004



HAIR AXOTC



EXEMPTION FROM PAYMENT OF TAXES
FOR THE YEAR 2000

STATE OF TEXAS

2000

THE STATE OF TEXAS, COUNTY OF ...

BEFORE ME, the undersigned authority, on this ... day of ...

... of the County of ... State of Texas, personally appeared ... known to me to be the person whose name is subscribed to the foregoing instrument, and acknowledged to me that he executed the same for the purposes and consideration therein expressed.

Notary Public in and for the State of Texas

НАША ЭПОХА

Издается с мая 1934 года

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЖУРНАЛ СОЮЗА ПИСАТЕЛЕЙ
РЕСПУБЛИКИ СЕВЕРНАЯ ОСЕТИЯ-АЛАНИЯ

Главный редактор — Ахсар КОДЗАТИ

Редакция

Ответств. секретарь, проза — Борис ГУСАЛОВ

Поэзия, драматургия — Казбек МАМУКАЕВ

Общественный совет

Руслан БЗАРОВ, Гриш БИЦОЕВ, Анатолий ДЗАНТИЕВ,
Фариза ДЗАСОХОВА, Елизавета КОЧИЕВА, Анатолий КУСПАЕВ,
Наира НАКУСОВА, Камал ХОДОВ

Владикавказ, 2004

МАХ ДУТ

9
'04

Журнал цæуы 1934 азы майæ фæстæмæ

РЕСПУБЛИКÆ ЦÆГÆТ ИРЫСТОН-АЛАНЫ
ФЫСДЖЫТЫ ЦÆДИСЫ АРВЫЛМÆЙОН ЖУРНАЛ

Сæйраг редактор – ХЪОДЗАТЫ Ахсар

Редакци

Бæрнон секретарь, прозæ — ГУСАЛТЫ Барис

Поэзи, драматурги — МАМЫКЪАТЫ Хъазыбег

Журналы æхсæны уынаффæдон

БЗАРТЫ Руслан, БИЦЪОТЫ Гриш, ДЗАНТИАТЫ Анатоли,

ДЗАСОХТЫ Фаризæт, КОСТЫ Лизæ, КЪУСРАТЫ Анатоли,

НÆКУЫСАТЫ Наирæ, ХОДЫ Камал

Дзæуджыхъæу, 2004

НОМЫРЫ ИС:

<i>ХАМЫЦАТЫ</i> Албег. Хæхты фарн. Æмдзæвгæтæ	5
<i>ЦГЪОЙТЫ</i> Хазби. Дæ намыс дын — тæрхонгæнæг. Новеллæ	16
<i>ЧЕЛДЫТЫ-ГОДЖЫЦАТЫ</i> Надя. Стъалыйы фæд. Æмдзæвгæтæ	41
<i>АБАЙТЫ</i> Арбиянæ. Мардæгасгæнæг. Эюд	46
<i>КЪОДОТЫ АЛЬБЕРТ.</i> Дæ удæн ныфс дæн. Æмдзæвгæтæ	49
<i>ЦОКОЛАТЫ</i> Насырбег. Æмбисæндтæ	53
<i>ХЪÆЦМÆЗТЫ</i> Азæ, <i>БИРÆГЪТЫ</i> Владимир, <i>БАЛАТЫ</i> Альберт, <i>ДУДАЙТЫ</i> Лаврент. Æмдзæвгæтæ	55
<i>ÆЛХЪАЦАТЫ</i> Аслæнбег. Царды нывтæ	60
ТÆЛМАЦТÆ	
<i>ГÆЗДÆНТЫ</i> Гайто. Уаддзалх адæм. Дарддæр	62
«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ	101
ЛИТЕРАТУРÆЙЫ ФАРСТАТÆ	
<i>ХЪАЗИТЫ</i> Мелитон. Къæбæлдзыг ныхас	110
АХУЫРГÆНÆГÆН ÆХХУЫСÆН	
<i>ЦÆРÆКТЫ</i> Аллæ. Методикон амындтытæ. Дарддæр	128
УИДÆГТÆ	
<i>ЧЕХОЙТЫ</i> Джерихан. Хабар уыд Хабаровскы	138
АРВИСТОН	143
ИРОН ПОЭЗИЙЫ АНТОЛОГИ	153

ХÆХТЫ ФАРН

* * *

Бæрзондæй ракæс ныллæгмæ, Хуыцау!
 Лæугæйæ дæм æртæ чъирийæ кувын.
 Æз царды урсæй никуы дзырдтон сау,
 Нæ сахуыр дæн хæдзармæ хæйттæ курын.

Уыдис æдзух рæстаг ныхас мæ уарзт.
 Поэты ном кæйдæр фæрцы нæ хæссын.
 Фæуæнт дæуæн мæ кувинагтæ барст,
 Мæхи дæуыл, ирон лæгау, фæдзæхсын.

Загъын рæстдзинад никуы уыд æнцон, —
 Æз æм тыххæй зын фæндæгтыл фæцыдтæн.
 Мæныл-иу арæх акодта фыдбон,
 Уæддæр тыхстæй мæ рыстытыл хъæцыдтæн.

Æмæ мын айс мæ сыгъдаг куывд, Хуыцау!
 Лæугæйæ дæм æртæ чъирийæ кувын.
 Æз царды урсæй никуы дзырдтон сау, —
 Мæн ма бауадз уæззау рæстæджы цудын...

* * *

*Цы уыдзæн нæ фидæн, нæ фæстаг.
 Къоста*

Мæнæй ды дард дæ, тынг дард дæ, мæ фæдон,
 Дæуæн цæрынæн диссаджы дуг ис!
 Дæу не 'ндавы, кæй не сæххæст мæ фæндон,
 Кæй ахастон мæрдтыбæстæм мæ рис.

Царыс бәрзонд пырх әврәгътимә хоһы,
Вәййыс әдзух зәйы раскъуыдәй хызт.
Дәу не 'ндавы, кәй ныртхутәг дән тоһы,
Кәй нә фәдән мә фәстаг зарәг фыст.

Дәуән әндәр — дә улысконд, дә рәстәг,
Нә бахәрыс фыдәлты фарнәй ард.
Дәу не 'ндавы, кәй дә мә туг, мә хъәстә,
Кәй у цыбыр, зымагон боһау, цард.

Кәныс нәртон, ирон ныхасмә джихтә,
Кәсы дәумә кәйдәр әвзаг дзәбәх!
Дәу не 'ндавы, кәй у Ирыстон дихтә,
Кәй ныггыццыл, фысы цармау, нә зәхх.

Мә дард фәдон! Ызгъорынц бонтә доһау.
Ды дә фырбуцәй кусәрттагау — хъал!
Дәуимә дзурын ивгъуыдәй иронау,
Фәлә мә, оххай, нал әмбарыс, нал...

ХӘХТӘ

*«Албег, ныууадз хәхтыл
әмдзәвгәтә фыссын, әгъгәд у».*

Дж. Ш.

Әнә сымах әз сидзәр дән әдзух,
Царын зәххыл уә цәрайә, уә цинәй.
Нә уадзут мән рәсугъд бәллицтәй цух,
Мә улыл нукуы рацыдыстут хинәй.

Кәмәндәрти — зынаһбарән мә уарзт, —
Мә ныхмә дзурынц 'нәрынцойә, карзәй.
Нә сәм кәсы мә хоһаг зарәг раст,
Фәвәййы уайдзәф, дугъонау, сә разәй:

«Цы зарыс хәхтыл алы хатт хъәрәй,
Цы сә уыныс фынайә дәр дә фыны?»
Цәмәй зонынц мә хәләрттә, цәмәй,
Уә рухсәй мәм кәйдәр быдыр нә зыны...

* * *

Мæ цæстыл уайы саг фыдæл йæ бæхыл,
 Ныллæг нæ уадзы карз тохты йæ кад.
 Уый самадта ныфсы мæсыг сыгъд зæххыл.
 Ыскодта махæн урс хæхты бынат.

Уый тахт, цæргæсау, алкæддæр фæдисы,
 Нæрыди кæмтты, быдырты йæ ном.
 Лæджы æфтыдта тохы заман дисы,
 Дзырдта рæстдзинад йе знæгтæн æргом.

Фыдæл йæ уæзаг хъахъхъæдта ныфсджынай,
 Ирон фарн систа арвы онг, бæрзонд.
 Нæ тарстис уый мæнгард фыдгул, тыхджынай, —
 Дæрдтыл æххæссыд, бонрухсау, йæ зонд.

Ныууагъта махæн рухс бæстæ — Ирыстон,
 Алайнаг удварн, мадæлон æвзаг.
 Йæ кой йын æз нæ буц хистæртæй хъуыстон,
 Фæлæ нæ уыдтон ивгъуыдмæ фæндаг.

Ысхæмпæл уый... ныггалиутæ æнусты...
 Фыдæлты мæсыг хи дурæй ныккалд.
 Сæ тохы зарæг нал зæлы нæ хъусты,
 Сæ нæртон туг нæ дадзинты ныссалд...

БЫДИРАГ АЕХСÆВ

Хъамыл аныгъуылд йæ фыны.
 Бамбæхст атагъайы бон.
 Дымгæ зад хуымæй фæзыны.
 Æрхы схæл-хæл кæны дон.

Нæй ыстъалытæн ныккæнæн!
 Хъæдыл мигъы тæлм — фæсвæд.
 Арвыл саг бæлццон Æрфæнæн
 Баззад урс тагæй йæ фæд.

Уынгты цъиуызмæлæг нал и.
 Банцад цъырцъырагты хъæр.
 Мæй, нæуæггуырды мæй ысхъал и! —
 Калы обауæй цæхæр.

Цадæй хъоппæгцæст хæфсытæн
 Хъуысы иугæндзон сæ зард.
 Фестады рухсхæссæг ныфсытæй
 Аргъау, дард аргъау мæ цард...

* * *

*Не 'взаг фесæфдзæн, зæгъгæ, чи нæ хъуы-
 ды кæны, уый, мæнмæ гæсгæ, æрра у.*

Т. Е.

Дæ ныхас мæм цыдæр диссаг фæкаст.
 Дæумæ гæсгæ, æз дæр æрра дæн.
 Мæнæн у ме 'взаг ме стыр амонд, уарзт,
 Цæрын йæ цæрайæ, йæ кадæн.

Уадз худæнт къуымæй «зонджынтæ» мæныл, —
 Сæ уайдзæф мурмæ дæр нæ дарын.
 Цæрдзæни ме 'взаг — нарты 'взаг зæххыл,
 Æз ын йæ рухс фидæныл зарын.

Нæй уымæн царды сонт цæфтæй мæлæт,
 Нæ Иры тавдзæни зынг хурау.
 Дæуæн у уæгъды, дзæгъæлы дæ мæт, —
 Æвзаг нæ фесæфдзæни дурау.

Кæсын дæм æз æрра ирон, сæрхъæн,
 Фæлæ ныфссæттæн дзырд нæ барын:
 Мæнæн у ме 'взаг стъалыты тæмæн,
 Æз ын йæ рухс фидæныл зарын!

ФÆСТАГ НÆМЫГ

Фæстаг нæмыг, ныууагътон дæ мæхицæн,
 Ды дæ мæнæн мæ фæстаг ныфс, мæ уарзт.
 Куы кæнон æз нæ рухс дунейæ хицæн,
 Уæддæр дæуæй нæ ракæндзынæн хъæст.

Фастаг нэмыг, мæ зæрдæйыл-иу сæмбæл,
 Фæкъуыхцыйæ дæ бахизæд Хуыцау!
 Мæнæн мæ цард, зæронд хуымау, ысхæмпæл,
 Фæлæ уыди мæ тохы фарн егъау.

Фастаг нэмыг, сæрибар уарзтон бирæ,
 Мæ уд æдзух — йæ цæрайæн нывонд!
 Йæ фæрцы хъуыст мæ хохаг зарæг Ирæй,
 Йæ фæрцы стахт мæ рухс бæллиц бæрзонд.

Фастаг нэмыг, æнæхатыр фыдгуылтæ
 Рæстæг цæрынæн нал дæттынц æппын.
 Цæстгай хъæрмуст туг хæцæны ыскултæ,
 Дæрдтыл нышпырх и, сау тымыгъау, рын.

Фастаг нэмыг, ныууагътон дæ мæхицæн,
 Мысаныл сæмбæл, бахъахъхъæн мæ ном.
 Кæндзынæн тагъд æз а дунейæ хицæн, —
 Ды сæххæст кæн мæ уаз фæдзæхст — тæрхон...

* * *

Сырдонцъиу у хæрзгыццыл, мур,
 Йæ бадæн — къалиу, къудзи, дур.
 Тæхы ныллæджыты, дзæбæх,
 Йæ дуне арвы бын — нæ зæхх.
 Йæ цард, йæ ахстон дæр — бынай,
 Кæны цъыбар-цъыбур фæрнай.
 Сырддонцъиу у хæрзгыццыл, мур,
 Йæ бадæн къалиу, къудзи, дур.
 Йæ балц — пæррæстытæ, цыбыр,
 Кæсы йæм хъæрм бæстæ Сыбыр.
 Нæ ивы райгуыраен уæзæг,
 Куы скæны уазæлттæ, зымæг.
 Цæры æд сагъæстæ, æд мæт, —
 Уый афтæ сфæлдыста хъысмæт.
 Сырддонцъиу у хæрзгыццыл, мур,
 Уæддæр æй тавы амонд, хур...

ФЫСТАÆГ МÆРДТЫБÆСТÆМ

(Мистикон æмдзæвгæ)

*Ирон адæм, чи амæлы, уымæй фæзæгъынц:
фервæст йæ зынтæй, ацыд йе 'цæг дунемæ.*

Байрай, мæ хорз хæлар! Цард дæм куыд у?
Хорзæй дын д' адзал цы фæци?
Æви та уым дæр æвадат, зын у,
Мæрдтæ хъыгдарынц кæрæдзи?
Ничи æмбары мæгуыр лæджы раст,
Алчи йæ азымы дары.
Махау нæ хъуысы Хуыцаумæ дæ хъаст,
Къæвда дæ чырыныл уары.
Бафæрсыс арæх: «Æцæг дуне цию,
Мард лæг куыд фервæст йæ зынтæй?»
Æмæ мæм исты куы фыссай, уæд-иу
Ма стыхс, мæ хæлар, фырмæтæй.
Курын, мæ хаст удау, ма кæн æнкъард.
Дзуапмæ кæсдзынæн æнхъæлмæ.
Уым кæд уæлæуæй æнцондæр у цард, —
Хорз хабар сыхъуысдзæн хъæумæ.
Нал уыдзæн Иры мæ хъæстæ, мæ рыг,
Ничиуал мардзæн мæн хурхæй:
Иу бон Барастыры 'фсæйнаг дуар тынг
Мæрдтæм ныххойдзынæн къухæй...

* * *

Фыдæл мын ныууагъта рæсугъд зонд фæткан:
«Кæй уæрдоны бадай, гъе уый зарæг кæн».

Уый, чи зоны, раст уыд, нæ йæм уыдис хин,
Фæндагыл-иу кодта йæ сомбоныл цин.

Кæй уæрдоны бадти — цæдисон æм каст,
Йæ зарæг ын зарыд, нæ дзы кодта хъаст.

Лæгау ыл æууæндыд, хæцыди йæ фарс,
Уæззау тохты кодтой фыдгулыл æвварс.

Фыдәлмә-иу худти бәрзонд арвәй хур,
Нә тылди тызмәгәй йә хысмәтыл дур.

Әмә мын ныууагъта рәсугъд зонд фәткән:
«Кәй уәрдоны бадай, гъе уый зарәг кән».

Фәлә йәм куыд хъусон? — Мә дуг у әндәр,
Кәй уәрдоны бадын, уый — знагәй фыддәр.

Кәдәм дзы фәлидзон, куыд фервәзон әз?
Бийы уый мә удән, мә зарәгән хыз...

ХОХАГ ЛӘГ

Мәсыг дә ды, уәйыгхъару мәсыг,
Фыцы дә дадзинты тыхджын туг.
Нә калы знаг дә намысы цур рыг,
Дә цәфтәй йыл ыскәны сау дуг.

Фыдохы бон ныхъхъәр кәныс фәдис.
Ысгуыхынц де 'фсымәртә тохы.
Дәуән рәсугъд, бәлиццаг фидән ис, —
Нә уыззынә фәлтәртәй рохы.

Зыны, Әрфәны рухс фәдау, дә фәд,
Табу тыхгәнджытән нә кәныс.
Куы бахъәуы, фыдәлты хъама уәд,
Дә фарсыл мастисынмә 'рбәттыс.

Вәййыс әдзух зын адзалмә цәттә,
Дә зәххән бафидыс йә хәстә.
Ды ивгъуыды дәр сахъ хәстон уыдтә,
Нә фесәфт, суадонау, дә хъәстә!

Ды никуы кодтай улы фарн әгад,
Фыдыуәзәг хъәбулау уарзтай.
Гъе ныр дәр у, бәрзонд хохау, дә кад,
Сәрибар калмы дзыхәй байстай...

* * *

Рæуæгпакъуы мит уары æмæ уары.
 Нæ зыны хæхтæм зымæджы кæрон.
 Дæлиау ихæй урс доны хал хъары.
 Фæвæййы уайтагъд, цины уысмау, бон.

Кæцæйдæр дымгæ, хъал дымгæ æртæхы,
 Йæ къуыс-къуысæй ыстæрсын кæны хъæу.
 Фарсын мæхи: фæллад зæрдæ цы зæгъы,
 Цæмæн мысын зымæгон изæр дæу?

Хæрзиуæгæй нæ хаст хæдзары бадн,
 Сæттын тыххæй лæмæгъ рæнхъытыл сæр.
 Сындæггай уаты де 'нкъард фæлгонц хатын.
 Мæ хъуыды зилы дард рæтты кæмдæр.

Цæуы уым ивгъуыд, урс тымыгъау, зæххыл,
 Дæу раздахын мæ уарзты хъару нæу.
 Фарсын мæхи: фæллад зæрдæ цы зæгъы,
 Цæмæн мысын зымæгон изæр дæу?..

* * *

Тæшпуд æхсæрæг бирæ уарзы хъæд,
 Кæны уый къалиутыл гæшпытæ.
 Нæ уадзы зæххыл, бумбулийау, фæд,
 Йæ цин — цæттæ 'хсæры æшпытæ.

Гыццыл хæшпæй дæр фесхъиуы æваст,
 Фынау фæцыдæр вæййы тары.
 Уырдыгмæ скæны тарстхуызæй йæ каст,
 Йæ даргъ къæдзил ысхъæлæй дары.

Нæ зыны 'ддæмæ 'хсæрæджы уарзт, рис,
 Сырдау уый цуан кæнын нæ фæнды.
 Фæкæнын æз йæ тæшпуд удыл дис:
 Куыд цæры бирæгътимæ хъæды...

ЗЫРНАЙЗЫЛД ДЫРДТÆ

Зырнайзылд дырдтæ дард ысты мæнай,
 Мæгуыр æдзух — сæ уаз рухсæй мæ зарæг.
 Æрттивынц тары, стъалытау, фæрнай.
 Æз та кæмдæр — хæххон дзигло, тыхст барæг.

Мæ уд зын балцы бафæллад, нырхуым,
 Мæхи дзæгъæлы се ссарыныл хъарын.
 Зæххыл мын 'нæсгæрст нал баззади къуым,
 Уæддæр сæ æз, хæзна къæрттытау, н' арын.

Фæдæлдзæх ысты, бамбæхстой сæхи,
 Æррайау уæгъды агурын сæ зæлтæ.
 Ысчынд мæнæн мæ балцвæндагыл хин, —
 Кæны мæ сæр сæрсæфæн ран дзæгъæлтæ.

Æмæ фæстæмæ раздæхтæн. Сындæг
 Æрфынай донбыл мæйрухсмæ цъæх быдыр.
 Фысым мын разынд м' амондæн фыссæг, —
 Æмбисæхсæв йæ рæнхъытыл ныггуыбыр.

Фæдзырдтон ын мæ хабæрттæ æргом.
 Уый загъта: «Хорз лæг, дарддæр мын сæ ма дзур,
 Дæ балцæй сойтæ не смæрдзынæ сом, —
 Зырнайзылд дырдтæ хи зардæйы агур».

РЫНДЗÆЙ КÆСТÆЙÆ

Зыны бынай, Æрфæны фæдау, дон.
 Фынк мигъвæлм даст фахсыл фæхилы.
 Æшпары 'хсæрдзæн арф коммæ йæ рон.
 Хæххон цæргæс мæ сæрмæ зилы.

Кæсы уырдыгмæ митсæр къæдзæх — хох,
 Йæ цæссыг зыхъхъыртыл лæдæрсы.
 Дзæбидырты дзуг а дунейæ — рох,
 Цæуын тæссаг рæтты нæ тæрсы.

Хæрзхæстæг 'рымбæхст сонт фыдбылыз-зæй,
 Фæцуды уазал дымгæ хъæдыл.
 Цъæх-цъæхид арвыл иу мигъы къæм нæй.
 Мæн хоны хурзæрин йæ фæдыл.

Мæ фарсмæ калы 'взист цъити цæхæр.
 Уынын уæларвон цин мæ разы.
 Ыстахти уд бæрзонд хæхтæй уæлдæр,
 Мæ зæрдæ уарзты цады хъазы...

САГЪÆС

Æцæг у уый: фæцардтæн æз дзæгъæлы,
 Мæ бон нæ бацц рухс хъуыды зæгъын.
 Мæ цæссыг ныр æрхæндæгæй ызгъæлы,
 Кæсы мæм цард дæлимоны худт — фын.

Фæндагыл бирæ, бирæ уыд цæлхдуртæ,
 Тыххæй зын балцы фидæнмæ цыдтæн.
 Мæ бæллиц тохы, стъалыйау, ныммуртæ.
 Кæйдæртау абон амондджын нæ дæн.

Мæ ныллæг къасы, ме 'мдзæвгæтæ, зарæг, —
 Æндæр мæм мулкæй ницы ис зæххыл.
 Мæн нал хоны æгъатыр рæстæг барæг,
 Мæнимæ у, тызмæг фыдгулау, хыл, —

Ныззæронд дæн. Кæй ма хъæуы мæ къодах?
 Лæдзæджы 'нцæйтты рацæйцауын хатт.
 Бæргæ ма, ехх, кæддæры бонтæ раздах,
 Фæлæ мæ кармæ нал æрхаудзæн рад.

Æцæг у уый: фæцардтæн æз дзæгъæлы,
 Мæ бон нæ бацц рухс хъуыды зæгъын.
 Мæ цæссыг ныр æрхæндæгæй ызгъæлы,
 Кæсы мæм цард дæлимоны худт — фын.

* * *

Уæззау фæндагыл бастади мæ бæх,
 Ныффæллади сæрсæфæн рæтты зæрдæ.
 Уынын та фыны сахъ фыдæлты зæхх, —
 Тæхынц цъæх мигътæ, аууæттау, йæ сæрты.

Сæна бæрзондæй арф коммæ нымдзаст.
 Тынды йæ бынты Терчы дон фæдисы.
 Дзыцца æмбæхсы адæмæй йæ маст, —
 Мæныл йæ зæрдæ узал къæсы риссы.

Æз та — кæмдæр... Ныггалиутæ мæ балц.
 Æнамонд бæллиц тымыгътæн нæ сæтты.
 Ныххуырсы мыл тыхджын æрвнæрд зынг арц,
 Нæуæг ныфс мын цыдæр хъуыды фæдæтты!

Тæссаг къуылдымтыл разилы мæ сæр.
 Æз нал фембарын миттымыгъ æфцæгыл:
 Кæдæмфæнды куы фæцæуон, уæддæр
 Мæ тъæпп фæцæудзæн райгуыран уæзæгыл...



ДÆ НАМЫС ДЫН — ТÆРХОНГÆНÆГ

Новеллæ

1

Рог машинæ йæ æрдзы хъæбысы куыд смидæг кодта, уый æрæджиау бафиппайдта Абацци. Чысыл раздæр ма горæты уынгты згъордта. Хуры зынгæй тæвд асфальтыл машинæйы цæлхытæ æндæгъдысты, æмæ дзы куыд хицæн кодтой, уый уынæр æм гом рудзынгæй хъуыст. Æнудæй сулæфæн нæ уыд. Ныр цæлхыты хъæр дæр нал хъуысы, æмæ уæлдæф дæр фæсатæг. Уахъæз комырдыгæй расиры, рудзынгыл йæхи ныццæвы, уырдыгæй фесхъиуы æмæ Абацийы гом риуыл атыхсы. Хиды æртæхтæ ахус кæны, æмæ буарæн фенцондæр ваййы. Буарæн. Фæлæ зæрдæ та? Мастæй фæйнардæм тоны, катæй йæ хæры, æвдæрзы. Æмæ цæуылнæ атоны?! Исчи йыл тæлытæ бакодта, æви? Цæуылнæ атоны?! Ахæм адæймаджы риуыл тæлфын æм куыд цæуы, уый Абацци не 'мба-ры. Фæлтау зæрдæнизæй рынчынтæй искæмæн куы лæггад кæнид, цардамонд ыл куы бафтауид. Ныр та дзæгъæлы у йæ куыст, бæсты дæр ын нæ цæуы.

Иучысыл ма, æмæ Абацци нарæг комы балæууыд. Асфальтæй фæндаг хæхтæ дыууардыгæй æнгом æрбалхъывтой. «Жигули» размæ схойы, бæх йæ барæджы куы ахæсса, уыйау. Абацци йæ развæндаг бирæ хатт цалдæр дæс метрæй дарддæр нæ фæуыны. Фæндаг цæстытæй кæм фæзилæны амбæхсы, кæм та йæ хæхтæ аныхъуырыңц.

Фæхстыл, айнæг къæдзæхтыл, егъау тъæпæн дуртыл мыдадзын цырагътæ æрсадзæгау хæрдмæ фæцыдысты рæхснæг бæлæстæ. Уддзæф сын сæ сыфтæртæй хъазы. Сæ бынмæ хохаг знæт цæугæдон абухы дуртимæ, йæ пырхæнтæ схъиуынц хæрдмæ. Дуры цæндты 'хсæн фыцгæ 'хсырау урс-урсид фынк калы.

Абаццæ тындзы размæ. Кæдæм размæ, уый йæхæдæг дæр нæ зоны, йæ ивгъуыд цардыл мæрдырох æфтауы, фæлæ уый йæ фæстæ згъоры, æййафы йæ, рох кæнын нæ комы, йæ уд ын зындоны арты судзы, ссæнды йæ æгъатыр, йæ хъиутæ йын хæры. Йæ машина æмæ фæндаджы бар бакодта йæхи. Кæдæм æй фæхæссой — бар сæхи. Нал æм рис хъары, нал — цин. Нæ уыны хæххон æрдзы рæсугъддзинад. Чысыл раздæр галиуæрдæм фæзилæны фæрсты кæй расыффытт ласта, уый дæр нæ бафиппайдта. Афтамæй та уый уыд «Сатæг суадон»-мæ фæзилæн. Абаццæ «Зæдты бадæн» кæй хоны, уыцы бынатмæ фæндаджы райдайæн.

Бæрцæй цалдæр бæласы зайы рæсуг æнæном суадоны алыварс. Чысыл уæлдæр арвы хъæбысмæ фæцыдысты нæууæмбæрзт хæхты фæхстæ. Бынæй — дурты цæндтæ. Суадон хъахъхъæнынц тыхуарынты æмæ миттайæн рæстæг хохаг цæугæдоны знæт лæбурдтытæй. Уый фæрцы æдасæй æнцæд-æнцойæ, хъазты фæсивæдау уырдыг лæууынц йæ алыварс бæлæстæ. Раст цыма, сау хъæдæй дон нуазынмæ æрцыдысты æмæ суадоны цъæх цæстытæй сæхи атонын нал фæразынц æмæ ам лæугæйæ баззадысты, уыйау.

Суадон фæндагæй дæрддзæфгомау у. Сабыр, æнцой бынат. Абаццæ ам абадынæй фылдæр ницы уарзта. Æцæг иунæгæй нæ! Æмбæлттимæ, сылгоймæгтимæ. Физонджыты уæлхъус. Сæ хæрдзæф нозты тæфимæ куыд иу кодтаид, афтæ. Ацы бынат аргæ дæр йæхæдæг скодта. Цæугæдоны был сабыр ран кæм абадæм, зæгъгæ, агурæг ацырдæм куы æрбаирвæзт, уæд ыл уайтагъд йæ цæст æрхæцыд. Суадон ма дзы ис, уый куы базыдта, уæд æм фæндаг айгæрдыны фæнд фæзынди. «Жигули» йæм цæмæй бацыдаид, уый тыххæй егъау дуртæ фæйнæрдæм атылдта, чысыл адгуыты лыстæг дуртæ ныккалдта. Стæй суадоны алыварс ныссыгъдæг кодта, бæлæсты бын донласт къодæхтæй бандæттæ, фæйнæджыты гæбæзтæй фынгтæ сæвæрдта. Чысыл ма бæрзонддæр ран куы уыдаид, æврæгътам куы хæццæ кодтаид, уæд Æфсатийы бадæнæй цы кæны! Фæлæ йыл уæддæр «Зæдты бадæн» хорз сфидыдта. Абаццæ «Зæдты бадæн»-мæ бауайæм, зæгъгæ, загъта, уæд æмбæлттæй алчидæр зыдта, кæцы коммæ, кæцы ранмæ цæуынц, уый.

Ныр йæ фæрсты раивгъуыдта. «Зæдты бадæн» дæр æй нал æндавы. Афтæмæй дзы цас æхсызгон, хъæлдзæг бонтæ æмæ изæртæ арвыста! Йæ рынчынты хардзæй дзы цал фынджы уæлхъус фæбадт. «Кæимæ дæ фæнды, уыдонимæ», — ныззæлланг кодтой йæ хъусты кæйдæр ныхæстæ. Кæйдæр. Цы кæйдæр? Рынчынты, хионты, кæнæ рынчынтæн сæхи ныхæстæ. Бузныг зæгъыны бæсты æхца дæтгæйæ. Æмæ цæй тыххæй? Йæ хæс, йæ ардбахæрд кæй æххæст кодта, уый тыххæй. Адæймагæн йæ ррисаг кæй слыг кодта, операци хорз цæмæй рауайа, уый тыххæй. Æмæ дын уый хыгъдмæ паддзахад мызд нæ фиды! Паддзахад уыцы æхца адæмы, рынчындонмæ чи 'рбахæуы, уыдон фæллоуæ нæ исы! Иу фысæй дыууæ цармы стигъæн ис? Нæй? Уый фысæй нæй. Рынчынæй та ис. Йæ низ ын æгъгъæд нæу, æмæ ма йын ды дæр йæ дзыппæ, йæ царæн фæрæзмæ лæбур, дæ тона дзы ракæн. Дæу дзурын, курын ницы хъæуы. Хæфс калмы дзыхмæ йæхæдæг куыд цæуа, афтæ дæм сæхæдæг æфсæрмытæгæнгæ хæсдзысты æхца. Æфсæрмы та цæуыл кæнынц? Æфсæрмы кæнын дæу куы хъæуы. Дæ намысыл чъизи къахæй ды куы цæуыс. Уæд уыдон ныгъуылдтытæ цæмæн фæкæнынц? Мæлæты тас тыхджын у. Уый у де 'мцæдисон, гæртам исгæйæ. Диссаг, мæлæт æмæ дохтыр æмцæдисонтæ! Афтæмæй знæгтæ хъуамæ уой!

Абаци куыд сыгъдæг, куыд æнæлаз уыд кæддæр! Мæ зæрдæ мæхиуыл худы, зæгъгæ-иу, искæмæй куы фехъуыста, уæд æм уыцы ныхас хъаргæ дæр нæ кодта. Хуымæтæг дзырдтæ. Хъусты иуæрдыгæй бацыдысты æмæ иннæрдыгæй ахызтысты. Сæ хъуыды-иу сæры никуы афæстиат. Уымæ йæ не 'вдæлд йæ æрвылбонæ æхцонхæссæг куыстæй. Уымæй уыд къæрцхъус, уымæй дзаг уыдысты йæ хъуыдытæ, йæ бæллицтæ, йæ зæрдæ. Алы рынчын дæр уыд йæ сагъæс: йæ низ ын цы хуызы фæсура?

Æцæг цардæй уæд цард Абаци! Æцæг дохтыр, рынчынты ирвæзынгæнæг уæд уыд! Æцæг адæймаг дæр уæд уыд! Æвæдза, цард цæй бырынцъаг, цъырыхснæг, кæлæх фæндаг у. Къæрцхъус æм куына уай, уæд дзы кæд фæбырдзынæ, къардиуæй кæд ахаудзынæ, уый нæ базондзынæ. Адæймаг дæм дæхи хуызæн адæймагыл нымад куы нал уа, дæхи дзы кæмдæр фæуæлдæр кодтай, уæд зон: рæдийыс æмæ дæ рохтыл æрхæц!

«Дæ рохтыл æрхæц!..» Йæ зæгъын æнцон у, — ныккæрзыдта Абаци. Рæдыд зондахаст нервыты низæй уæлдай нæу. Слыг кæнæн ын нæй. Адæймагмæ куыд «бахъуызы», уый нæ базоны. Йæ уды монцтæ, тырнындзинæдтæ йын йæхи бакæны. Æмæ æвдиуы амæд-

даг раст æмæ зылыны 'хсæн рафт-бафт фæкæны. Хорз æмæ æвзæр кæрæдзийæ нал фæиртасы. Æрмæст ын йæ мид-зæрдæйы фæдис-дзæнгæрæг рæстæгæй-рæстæгмæ æнцой нæ фæдæтты. Абацийы риуы дæр иу æмæ дыууæ хатты нæ ныццагъта. Дызæрдыг хъуыдытыл æй æфтыдта, царды раст фæндагæй кæй фæиртæст, уый йын æмбарын кодта. Фæлæ кæд æмæ кæм? Цы фау æрхастаид йæхимæ рынчындоны хуыздæр, арæхстджындæр дохтыртæй иу? Низæфхæрд адæм æм дзуармæ кувæгау кувынц. Хицауадæй, хæстæджытæй, зонгæтæй йæм йæ сæр чи нæ æрбакъул кæны, мæнæ ахæм æмæ ахæм адæймаджы удыхос дæумæ ис, æмæ йæ ма бавгъау кæн, зæгъгæ. Куыд æй хъуамæ бавгъау кодтаид! Æмæ чи куыд арæхст, афтæ архайдта. Абаци сæ никæмæй ницы домдта.

«Никæмæй ницы домын. Мацы мын кæнæнт!» Ацы дзырдты æмбæхст уыд хи растгæнæн хъуыды. Йæ дызæрдыг ын-иу фæсырдта. Æмæ та-иу йæ удхæрæн хъуыдытыл йæ къух ауыгъта. Йæ куысты, йе 'нтыстыты бын-иу сæ фæкодта. Ныр уым дæр йæ ныфс асаст, æмæ йæхи цы фæкæна, уый нал зоны, йæ уд саргъы гоппыл фæхауд. Цардæй йæм рухсы цъыртт никæцайуал цауы. Сног сты, иудадзыг ын æнцой чи нæ лæвæрдта, уыцы сагъæстæ. Цæмæдæр гæсгæ йæ зæрдыл æрбалæууыд, студент уæвгæйæ йæм рынчын йæ ном æмæ фыды номæй куыд сдзырдта, уый. Цыма æндæр искæмæ дзырдта, афтæ йæм фæкаст æмæ йын дзуапн дæр нæ радта. Стæй... Стæй фæфсæрмы, цæсгом ссыгъд, æмæ дзургæ-дзурын ферхæцыд.

Уыцы бон, æвæццæгæн, уылынджы бæрц сырæзт. Рынчын æй фарста йæ низы хаттæй, йе сдзæбæх кæнынæн ын цы фæхуыздæр уыдзæн, уымæй. Фарста йæ, æцæг дохтырыл куыд баууæндынц, афтæ. Йæхæдæг йæ ахуыргæнджыты куыд фæфæрссы, афтæ. Ахæм æууæнчы аккаг кæй сси, рынчынтæ йæм ном æмæ фыды номæй дзурын кæй райдыдтой, уый хуымæтæджы нæ уыд. Практикæйы рæстæг йæхиуыл æппындæр нæ ауæрста. Ауæрдгæ та цæмæн? Йæ куыстæй йæ зæрдæ рад, иста дзы æхсызгондзинад. Рынчыны зæрдæ та зонаг у. Низимæ тохы йæ фарсмæ чи 'рбалæууы, уыцы дохтырыл æууæндаг у.

Уыйхыгъд хи стауын æмæ кæрæдзи æфхæрынмæ, стæй æрыгоны размæ цæлхдуртæ æвæрынмæ хорз арæхсынц дохтыртæн сæ фылдæр. Уыдонæй иу уыди хайады раздæры сæргълæууæг. Сæ райсомы æмбырды иуахæмы диссагæн дзурæгау ракодта:

— Ныр дыууæ къуырийы операцимæ кæй цæттæ кæнæм, уыцы ус куыд зæгъы, уый зонут? Абаци Берды фырт, дам, мын куы

скæнид операци... — Æмæ йæ фелхыскъ кодта: — Абаци Берды фырт, дæу дæр фæнды?

Абаци ницы сдзырдта.

— Ницы дзурыс — уæд дæ фæнды. Дæ бонай у, рынчынтæ дæ сæхæдæг агурын райдыдтой. Рæзыс, Абаци Берды фырт.

Дохтырты уаты ма иуцъус афæстиат, стæй фæдде. Цы рынчыны кой йын кодта, уый палатæмæ куы 'рбахæццæ, уæд фæстæмæ цæхгæр фæзылд. Цыма йыл исчи тæвд дон æрбакалдта, уыйау фæци. Цæмæндæр æм афтæ фæкаст, уæззау рынчын æй мæлæтимæ тохы зын сахат æмцæдисонæй кæй равзæрста, уый суанг медицинон хотæ дæр зонынц, æмæ фæуыргъуыйау. Аивыл нæ банымадта рынчыны палатæйырдаем цæуын. Цыма йæ йæхæдæг разы кæны, мæнæй зæгъ, æмæ дын æз скæнон операци, зæгъгæ.

Нæ, Абацийæн йæ фæсонæрхæджы дæр нæ уыд ахæм хъуыды. Иу æмæ дыууæ операцийы скодта! Иу æмæ дыууæ арфæйы ныхæстæ фехъуыста йæ рынчынтæй! Адæймаг саламджын у. Зæронд усæн йæ бон хорз куы зæгъай, уæд ма дын саламимæ, дæ нывонд мæ сæр, чи дын ис, уый хурæй бафсæд, кæнæ æндæр арфæтæ æнæмæнг фæкæндзæн. Уæд дæ конд операци кæмæн фæхорз уа, уый дæ куыд нæ фæбузныг уыдзæн! Фæлæ, хайады сæргълæууæг операци йæхæдæг кæмæн хъуамæ скæна, ахæм уæззау рынчын Абацийы равзара, уый æнхъæл нæ уыд.

Хайады сæргълæууæгмæ та хардзау фæкаст, æмæ йæ æдзæстуарзондзинад уайтагъд равдыста. Æнæуи дæр цыдæр сæрыстырæй каст æрыгон дохтыртæм, нæ сыл æууæндыд. Арæх дзы фехъусæн уыд: «Уымæн ды ницы бакæндзынæ, нырма хъуымыздзых дæ». Алы чысыл хъуыдагæй дæр уый куы фарстаиккой, уымæ куы уынаффæ кодтаиккой, афтæ йæ фæндыд. Æндæр цы диссаг у, рынчын æй йæхæдæг кæй æрцагуырда, уый. Æгайтма дæ дæлбар æрыгон кусæг йæ дæсныадыл афтæ тагъд фæцалх, рынчынтæ йыл æууæндынц.

Чи зоны, хайады сæргълæууæг йæхимидæг цас фæхъуырдухæн кодта, фæлæ уæддæр сразы вазыгджын операци Абацийы бар бакæныныл. Уый йæм йæхи рагæй цæттæ кодта. Зыдта, йæхæдæг æй куы нæ кæна, уæддæр ассистент уыдзæн. Уыргтæ æмæ уыдонимæ баст хуылфы низты ахаст базоныны фæнд æм институты ахуыр кæнгæйæ фæзынд. Уæдæй фæстæмæ йæ зонындзинæдтыл æфтыдта алы операцийы размæ дæр, цыдæр ногдзинад-иу базыдта операцийы рæстæг дæр. Операци кæмæн скодта, уыцы усы фырт æй æрцагуырда дыууæ боны фæстæ... Фойейы къуымы бандæттыл

бадтысты хо әмә әфсымәр. Чызджы, чи зоны, нә базыдтаид, фәлә йын йә фырт цы базонинаг уыд. Йә гакк йә уәлә — йә гуыбын ын йә бикъ фәтоны, цәсгом — сойә сәрсты хуызән. Ахәмы иу хатт куы фенай, уәд дәр фаг у. Нал әй ферох кәндзынә.

Чызг дуарырдаәм здәхтәй бадт, уайтагъд әй ауыдта әмә мидбылхудгә сыстад. Йә къухы дидинджытә. Уардитә. Раст йә ахуырст былты хуызән. Әрбахәссы йәм сә. Уәд цәмәдәр гәсгә Зирә йә зәрдыл әрбаләууыд. Кәйдәр чызг әм дидинджытимә гом зәрдаимә кәй әрбацәуы, уымәй йыл цыма гадзрахатәй цәуы, афтә йәм фәкаст. Әмә сонтәй мидбынаты фәләууыд... Уәдмә йәм хо әмә әфсымәр сәхәдәг әрбахәццә сты. Абацийән ма цы зонын хъуыд, арфә кәнынмә кәй әрбацыдысты, уый. Сә ныхәстә сын хъусы, фәлә цы дзуапп радта, уый нә зоны. Фәстагмә:

— Тыхсгә ма кәнүт, уә мад тагъд адзәбәх уыдзән. Мадән аргъ нәй, әмә йын йә зын уә зәрдаемә афтә арф кәй исүт, уый мын әхсызгон у.

— Йә зыны йын мах цы әххуыс стәм, ды дә йә ирвәзынгәнәг, әцәг хъәбулы ләггад ын ды бакодтай. Дә фәрцы нын уыдзән сәрәгас, — йә ныхас ын айста фырт.

— Мәнә дын ацы дидинджытә мәнәй, — фәрәвдз хо.

— Дидинджытә сылгоймагән фәдәттынц. Бузныг, — йәхи аиуварс кодта Абаци, — Уәхимә сә ахәсс әмә дзы дә уат срәсугъд кән.

— Нә, ләвар фәстәмә здахгә нәу. Дә номыл сты, әмә сә дә цардаәмбалән баләвар кән.

Дзырдтә «дә цардаәмбалән» әй уайтагъд басастой, әмә дидинджытә йә къухы февзәрдысты.

— Афтә, афтә, мә хәлар. Дә куыст арфәйаг у, мах дәр дын уымән арфә кәнәм, — дзырдта әфсымәр. — Бәргә нә бон стыр исты куы уайд. Мәнә дын мәнәй дәр ләвар цалдәр сомы. Кәимә дә фәнды, уыдонимә фәскуыст...

— Нә! Цытә кәнүт! — йә ныхас ын фәскъуыдта Абаци, әмә йә цыма ток ныццавта, уыйау иуварс асхъиудта. Фойейы ничи уыд: сихоры размә рынчындонмә арәх цәуәг нә вәййы. Фәлә уәддәр йә алыварс акәстытә кодта, ничи нә федта, зәгъгә. Фырафсәрмәй цәсгом ссыгъд, стәй йә сурхид акалд.

Хо әмә әфсымәр хорзау нал фәсты. Әвәццәгән, уый әнхәал нә уыдысты, әви сәм әхца чысыл каст әмә ууыл фәкъямдзәстыг сты. Иудзәвгар сә дзыхәй хъыпп-сыпп нал схаудта. Стәй әфсымәр афтә:

— Уæдæ дын цы хуызы раарфæ кæнæм? Нæ зонæм. Бæргæ, тынг барæвдауинаг нын дæ, фæлæ...

— Бузныг уæ дидинджыты тыххæй, не 'фсинæн сæ балæвар кæндзынæн. Фæлæ æхца нæ! Æз гæртамисæг нæ дæн. Искæй фаллойæ мæ нæ хъæуы. Мæ хæсæй уæлдай ницы бакуыстон, æмæ æгайтма хорз рауад. Уый тыххæй мын паддзахад фиды мызд.

— Раст дæ, раст æмæ æрсабыр у, — дзырдта æфсымæр. — Тыхми дын, мыййаг, нæ кæнæм. Нæ мады нын мæлæты дзыхæй байстай, æмæ дын уæдæ бузныг хъуамæ ма зæгъæм. Цæй гæртам дын дæттæм? Мин сомы æхца сты? Хосты аргъ дæр куы нæ сты. Ныртаккæ уыдон дæр бонæй-бон зынаргъдæр кæнынц.

— Уæ мад хосхъуаг нæ баззайдзæн. Хостæн æхца куы хъæуа, уæд уын мæхæдæг зæгъдзынæн.

— Дæ цæрæнбон бирæ, — фæрæвдз хо. — Дæ хуызæн дохтырæн гæртам райсын дæр тæригъæд нæу. Дунейы фарн ын æй ныххатыр кæндзæн.

Уыцы ныхас æй уæд куыддæр фæсаста. Раст æм фæкаст чызджы фæстаг хъуыды. Раст уыд, фæлæ йын уæд йæ ныхмæ нæма авæрдта ахæм ныхæстæ: «Гæртам чи исы, уый дохтыр нал у». Уыцы хъуыды йæм фæстæдæр æрцыд. Гæртæмтæ исгæйæ, йæ намыс йæ къæхты бын ссæнды, уый куы банкъардта, йæ «æнусон уарзон» Зирæ йæ хæдзарæй æд сывæллон куы сыстад æмæ куы ацыд, уæд. Фæлæ бырынцъаг фæндагæй фæстæмæ раздæхын æнцон нæу. Адæймаджы йæ ахуырæй фæцух кæнынæн ныфс æмæ хъару хъæуы. Ныфс æмæ хъару та куыд нæ уыд Абацимæ, фæлæ сæ иууылдæр сарæзта йæ рынчынты низтæ сафынмæ, уыдоныл уыд йæ катый, йæ мæт. Хæдзар нал зыдта æмæ бинонтæй фæиртæст. Кæрæдзи нал æмбæрстой Зирæимæ. Ус райдайæны йæ мойæн тæригъæд кодта, куыстæн афтæ бирæ хъару кæй лæвæрдта, уый тыххæй. Дидинджытимæ-иу куы фæзынд, уæд дзы-иу ныббуц: зыдта, кæмæндæр та удыхос кæй фæци, чидæр та йæ йæ ирвæзынгæнæг кæй рахуыдта. Уый фæстæ, мæнæ бырынцъаг фæндагтыл куы бафтыд, æмæ йæ кæимæ фæндыд, уыдонимæ фынгтыл куы фæстиат кодта, уæд æм мæсты кæнын райдыдта. Æрбацæуы, уый-иу куы базыдта, уæд йæ маст иста, йе 'рбацыдмæ хуыссæны абырынæй. Уадз æмæ банхъæла: æнхъæлмæ йæм нæ кастæн. Уый йæ хæдзармæ куы нæ тагъд кæны, цæлы фынгтæй йæ куы не 'вдæлы, уæд æз мæ лæмæгъдзинад цæмæн хъуамæ æвдисон? Абацы зыдта йæ усы зæрдæйуаг, йæ фыддæрадæн ми æмæ йæм нæ мæсты кодта. Уый нæ, фæлæ ма йын-иу кæмдæр æхсыз-

гон дæр уыд, æмæ-иу æй хъæццулы бынæй йæ хъæбысмæ фелвæста. Уаты къуымты йæ дыууæрдæм рахæсс-бахæсс кодта. Сылгоймаг йæхи йæ хъæбысæй тыдта, рæдывта, фæлæ-иу æй йæ мой йæ къухтæй æфсæн æртыскæнау йæ риумæ ныхъывта, фæстагмæ-иу сæ хъуырдухæн уарзæтты узæлдмæ, цинтæм рахызт.

Уæд Зирæ бæлвырд нæма зыдта, цæлы фынгтыл кæй хардзæй бадт, æхцайы гуцъулатæ йæм кæцæй цыд, уый. Фыццаг хатт йæ дзыппы, йæхицæн дæр æнæнхъæлæджы цы мин сомы разынд, уыдоныл иумæ бирæ фæтæрхон кодтой. Уыцы фыдбоны мин сомы! Цас фæхъуырдухæн кодта семæ, уæддæр ын сæ уыцы хытъынджын йæ пиджачы дзыппы куыддæртæй ныппæрста. Æдзæсгом! Ахæм адæймагæн æхгæд дуар нæй. Йæ сæрæй сæ сæтты. Худинаг, намыс цы у, уый нæ зоны æмæ танкау бырсы, йæ магуыр уды мондæгтæ кæцырдæм фæвæййынц, уыцырдæм. Абаци æнхъæл уыд, уыцы бон æм йæ уайдзæф бахъардта. Æвæлтæрд ма уыд уæд. Цæмæй зыдта, адæймаджы ном чи хæссы, уыдон иууылдæр адæймагтæ не сты! Дунейы фарн сæ хыссæйæ ратты, æмæ сæ уавæртæ сæ уæлæ стухынц. Æрмахуыр фосау сæ кæдæм аздахынц, уыцырдæм ассæндынц. Æнцон царды сæраппонд марыныл дæр нæ ауæрдынц. Арфæйаг уый у, æмæ æцæг адæймагтæ бирæ фылдæр сты. Уыдон фарнæй цард размæ схойы. Фæлæ нырма бирæ фæлхæрттæй фервæзын хъæуы. Мæнæ Абацийы хуызæттæй дæр, удыхъæдæй лæмæгъ, йæ развæд чи нæ уыны æмæ афтæмæй куырмæджы чи цæуы, иугай стугыхтытæй йæ сæр кæмæн разилы, ахæмтæй дæр.

Уыцы æхсæв Зирæимæ иу уыди сæ фæнд: мин сомы сæ хицауæн æнæмæнг дæтгæ сты. Рынчын хабар куыд нæ базона, афтæ. Мад цы аххосджын у. Стæй йын йæ рис æгъгъæд нæу? Йæ низмæ тохы Абаци йæ иузæрдион æмцæдисон кæй уыд, уый фырт бæлвырдæй куы зыдта, уæд ма йæ гæртамы сæр цæмæн бахъуыд? Ууыл бирæ фæрахъуыды-бахъуыды кодтой ус æмæ лæг, фæлæ бæлвырд ницы хатдзæгмæ æрцыдысты. Фæстæдæр, царды уылæны амæддаг йæхи куы бакодта, уæд æппæт дæр базыдта. Иутæ гæртам дæттынц сæ фырнымдæй арфæ ракæныны хуызы, иннæтæ бар-æнæбары — тыхæй сæ домынц æмæ... Аннæтæ сæхæдæг дæр исынц æмæ дæттынц. Цас фылдæр радтой, уыйбæрц сæхицæй бузныгдæр, сæрыстырдæр сты, æппæлæгау æй фæдзурынц иннæтæн. Абацийæн мин сомы йæ дзыппы чи ныппæрста, уый дæр ахæмтæй уыди. Дохтыр ын йæ мадæн операцæй скодта æмæ дзы кæй ницы бацагуырда, уый йæм диссагау фæкаст. Опера-

цийы размæ йын æмбарынтæ кодта, дæ бон цы у, уымæй бацархай, дæ фыдæбон дын нæ ферох кæндзыстæм, зæгъгæ. Фæлæ сæ ницæмæ æрдардта. Чи зоны, хайады сæргълаууæгимæ бæлвырддæр ныхастонд уыд, æмæ сын мад сæ бадзырд фехæлдта — хирургæн Абацийы бацагуырда.

Дыккаг бон фырты агурын нæ бахъуыд, йæхæдæг телефонæй æрбадзырдта:

— Хатыр, мæ фæнд кæй атардтон, уый тыххæй, — хæтæлы хъуыст йæ барджын хъæлæс. Гæртам чи ратты, уый гæртам кæмæн ратты, уыдонимæ афтæ фæдзуры. Ай-гъай, æлхæд ын ваййы æмæ... Æлхæд, кæддæр уацайрæгты куыд æлхæдтой, афтæ. Абаци рафыхт:

— Хатыр нæ, фæлæ... æнаккаг! Рацу-ма æмæ дын дæ капечытæй æз дæ хæмхудтæ фæнамон.

— Мæсты ма кæн, дохтырæн мæсты кæнын не 'мбæлы, æнæуый дæр уæ куыст хъазайраг куы у. Нервыты мур дыл нал баззайдзæн. Дæхиуыл кæд нæ хъуыды кæныс, уæд дæ рынчынты мæт уæддæр бакæн. Мæ мад дæ куыд бузныг у, уыдон дæр дæ афтæ бæрзонд куы æварой, уæд зæронды бонты зæдты номхыгъдмæ хаст æрцæудзынæ. Уæ хайады сæргълаууæг дæ аууон кæны, æмæ йæ маст тæвд къæйыл фыцы. Дæхи дзы хъахъхъæн. Уыцы æхцайы кой макæмæн скæн, хабар æм бахæццæ кæндзысты. Æниу, цæй æхца сты? Капечытæ. Афтæ 'нхъæлыс, мæ фæллоуæ сæ систон? Мæнмæ æнцæд бадгæйæ цæуынц, адæм сæ хæссынц. Фылдæр дын дзы фæхай кæнын уыд мæ фæнд, фæлæ дæ нæ зыдтон æмæ фæлварыны тыххæй мин фæхицæн кодтон. Кæд дæ дзыппы нæ лæууынц, кæимæ сæ бахæрай, уый нæй, уæд сæ бырондоны ныппар æмæ сæ ферох кæн. Хæрзбон!

Абаци ма йæ ныхмæ фæлаууынмæ хъавыд, фæлæ йын фадат нал радта — ныхас фескъуыдта, æмæ телефоны хæтæл йæ къухы ауыгъдæй аздад.

Уый фæстæ... Рынчынты æхсæн ницы сусæг кæны. Кæрæдзи тыхст рæстæг тынг æнкъарынц, æмæ дзы алчидæр цы зоны, уый иннæтæн амонь. Сæ сæйраг ныхас та у сæ низтыл, дохтыртæй чи цæмæ куыд арæхсы, йæ удыхъæды хицæн миниуджытæ, зæрдæйыуаг æмæ æндæр хабæрттыл рæстæг дæр нæ тых кæны, хъус-хъус цæуынц палатæты, иу рынчынай иннæтæм. Æвæццæгæн, нæ ба-сусæг сты уыцы гæлдæрджын лæппу-лæджы мин сомы дæр. Рап-пæлыны охыл сæ, чи зоны, цас рахуыдта. Абацийæн бæлвырд у иу хъуыддаг: къаддæр йæ дзыппы никуы разынд. Лæвардтой йын,

чи куыд арæхст, афтæ. Абацы та сыгъди дывыдон арты. Ма райса, æмæ-иу æй уайдзæфты бын фæкодтой, ма нæ æфхæр, æнæкардæй нæ ма æргæвд, зæгъгæ. Сæ уарзондæр ныхас та уыд: «Кæимæ дæ фæнды, уыдонимæ иу изæр дæ фæллад суадз». Æндæр гæнæн цы уыд. Зирæмæ сæ лæвардтаид? Кæм ын уыдысты, уымæй йæ нæ бафарстаид? Цы дзуапп ын радтаид? Йæ цæсгом бынтон, мыййаг, нæ бахордта. Æмæ йæм фæрсылæй цы фæллоу хауд, уыдон папылой кодта. «Кæимæ йæ фæндыд, уыдонимæ». Лæвархортæ, уæгъдибар сылгоймæгтæ — бирæ. Цом æрдзы хъæбысмæ, фæйна бануазæм...

Æмæ дзы кувæндонау йæ тæригъæдтæ цал хатты суагъта! Йæ дызæрдæг хъуыдытæ, йæ дывæрццаг зæрдæйы ахаст дзы цал хатты раргом кодта! Йæхицæн, йæ зонгæтæн. Куы — къуымæлдзæфæй, куы — мæстæлгъæдæй. Фæлæ йын йæ раст ныхас æцæг хуызы ничи айста, хъазынмæ-иу æй аздæхтой. Диссаг сты адæм, раст ныхас сæ нæ уырны. Фæлтау мæнгард, фæлывд ныхæстæ æцæгмæ айсдысты. Баууæндынц съл. Æцæг хабæрттæ кæнæгау сæ атауыс кæнынц дзыллæтыл.

Абацы бæргæ æнкъардта, кæддæры раст адæймаг кæй нал у. Цыдæр тых æй зонгæтæн сæ аипп æргом дзурын, адæммæ комкоммæ кæсын нал уагъта. Рæстæгæй-рæстæгмæ-иу ыл цæгатаг дымгæйау цыдæр узал уылæн æрбакалд, æмæ-иу æнтъыснæг, зæрдæсæттæн хъуыдыты амæддаг бацы. Ахæм рæстæг ын «ды цæрай» дæр ма зæгъай! Масты хай дæ бакæндзæн. Раздæрау ын йæ куыст ахæм æхсызгондзинад нал хаста. Фæлмæцын дзы райдыдта. Йæ ныфс... «Нæ! Мæ ныфсы аххос нæу», — фесхъиудта Абацы æмæ та йæ хъуыдыты адзæгъæл.

Тыхст рынчынаг йæ ус дæр йемæ уыд. Цæмæй бынтон ма ныллæмæгъ уыдаид, уый тыххæй йæм алы хостæй зылдысты. Абацы-иу æрвылрайсом йæ куыст уымæй райдыдта. Цæттæ йæ кодта операцимæ. Уый та хуымæтæджы операци нæ уыд. Иунæг уырг ын баззад, уый дæр йæ куыстæй ныллæууы. Рынчын йæ рисæй арвмæ асинтæ æвæры. Цы у аххосаг? Ницы бæрæг æфсон ары. Рентгены хуымæтæг уыргæй егъаудæр зыны. Ай-гъай, дыууæ уырджы бæсты фæкуыста æмæ фестырдаг. Уый афтæ ваййы. Дур дзы уа, æмæ йæ рентген не 'вдисы. Операци йын æнæ кæнгæ нæй. Ус æмæ хионты лæгъстæ цæстангасмæ кæсын нал фæразы. Дæ фыдæбон дын нæ ферох кæндзыстæм, зæгъгæ, балхынцъ кæнынц сæ ныхас. «Бæргæ, бæргæ, уе 'хца дæр мæ нæ хъæуы, æрмæст ын операци куы феххуыс уайд, фæлæ низыхатт бæлвырд

нæ зонин», — фæзæгъы йæхимидæг æмæ та операцийы бон фæфæстæдæр кæны.

Нæ, йæ ныфс нæ асаст Абацийæн. Ахæм æмбæхст низæн операци бирæтæ не скодтаиккой, сæхимæ бæрн нæ райстайккой. Абацц дæр ыл бæргæ фæфæсмон кодта, фæлæ йæм уæддæр йæ ныфс бахаста. Йæ бон цы уыд, уый бакодта. Æмæ цы бацц йæ бон? Мæгуыр низæфхæрд лæджы галау аргæвста, йæ хуылфыздаумæттæ йын скалдта, фæракæс-бакæс сæм кодта æмæ сæ фæстæмæ ныккалдта. Ныккалдта сæ, куыд уыдысты, афтæмæй, сæ рессагимæ сæ бахуыдта. Æндæр йæ бон ницы сси. Уырг рæсыдæй фенгæйæ, йæ уæнгтæ æрызгъæлдысты, йæ алыг кæнынмæ йæ ныфс нæ бахаста. Иу уырг иу зæрдæйæ уæлдай нæу. Йæ куыстæй ныллæууыд, зæгъгæ, уæд лæджы цард фæци. Ахæм уавæры «кæд фæрæстмæ уайд»-æн бынат нæй. Æрмæстдæр: фæрæстмæ уыдзæн. Уымæй дæр фидар æууæнк. Дохтыр лæгмар нæу.

«Дохтыр лæгмар нæу, низтæ сурæг у», — сфæзмыдта йæхи. Уыдон хи растгæнæн ныхæстæ сты. Бæрнæй фæтарстæ æмæ уыргмæ нæ бавнæлдтай. Уæд та дзы, йæхи чи не 'вдисы, ахæм дур уыди, сæппæрстам æй, æмæ лæг йæ низæй фервæзтаид. Нæ, нæ, уырг рæсыд у æмæ... Æмæ йæ лыг уæд та нæ байгас, æмæ мидæгæй кæд бынтон æмбыд, мард буар у, уæд та?» — йæхи та араст кодта.

Операцигæнæнæй куы рацыд, уæд æм рынчыны ус æрбауад. Йæ цæстæнгасæй, йæ уды катæйæ йæ фарста... Фарста йæ: йæ цардæмбал цæрдзæн? Цы дзуапп ын хъуамæ радтаид? Раздæр ыл куы ахъуыды кодтаид, уæд исты зæрдæлæууæн ныхас ссардтаид. Ныр цавддурау йæ разы хъенæй лæууы. Усы цæсгом афæлурс, стæй ныхыл хиды æртæхтæ рафастой. Фæцæйхаудта, æмæ ма йæ Абацц тыххæйты ацахста. «Тыхсгæ ма кæн, дзæбæх у, йæ низ сæргой фæци!» — сирвæзт йæ дзыхæй. «Йæ низ сæргой фæци», — куыдæй андæгъдысты йе 'взагыл ацы дзырдтæ, уый йæхæдæг дæр нæ бафиппайдта. Афтæ дзураг уыд алы операцийы фæстæ дæр. Йæ ахуыр æй йæ тыхст уавæрæй фервæзын кодта. Ус дæр йе 'муд æрцыд, хионтæ йæ алыварс амбырд сты. Уæдмæ сын сæ рынчыны дæр раластой, æмæ йыл бацин кодтой. Фæлæ дзы иу дæр афтæ нæ бафарста: ахæм уæззау операци цæй цыбыр ахаста?

Бирæ æнхъæлмæ кæсын нæ бахъуыд Абацийы. Æнхъæлмæ бæргæ никæмæ каст. Тъахтинын фæллад хъæддзауау ныххауд æмæ рохст зæрдæйы уагимæ рудзынгæй арвыл мигъы урс бындзыгмæ нымдзаст. Дуары хъинцмæ фесхъиудта æмæ рæвдз абадт.

— Хатыр бакæн, фæлладæй дæр дын æнцой нæ дæттæм, —

дзырдта æрбацæуæг — ныллæджытæ фæтæнуæхск нæлгоймаг. Абацц базыдта рынчыны æфсымæры. Æмæ уайтагъд йæ сæры фæвзæрд: «Ныртæккæ мæ бæлвырд хабæрттæй фæрсдзæн».

— Бæлвырд дын мæ бон ницы у зæгъын, — йæхæдæг фæраздæр. — Ныртæккæ мæ не 'вдæлы, кæдæмдæр мæ, хæдзары хуысгæ рынчынмæ бауайын хъæуы. — Æмæ фæцæуæг.

— Нæ, нæ. Нæ дæ уромын. Бузныг дæ лæггадæй. Мæнæ адон демæ айс, — æхцайы тыхтон æрбадаргъ кодта. — Изæры, фæскуыст...

Дарддæр Абацц ницыуал фехъуыста. Йæ сæры цыма цыдæр нуар аскъуыд, уыйау æй судзгæ рис сонтæй фелхыскъ кодта, цæстытæ атартæ сты, æмæ бандоныл æрхауд. Узæг хорзау нал уыд, дохтыртæм фæдисы ауад. Цалынмæ фæдисæттæ цыдысты, уæдмæ йын фенцондæр. «Нæ! Никай æххуыс мæ хъæуы, никай уынын мæ фæнды, — батыхст æмæ йæхицæн загъта: «Тагъддæр æрдзы хъæбысмæ!» Йæ халат феппæрста æмæ фæддæдуар. Абацц Берды фырт, Абацц Берды фырт, зæгъгæ, ма йæ фæстæ айхъуыста, операци цы сылгоймаг дохтыримæ кодта, уый хъæлæс, фæлæ йæм фæстæмæ дæр нæ фæкаст. Уымæн та цы зонын хъуыд йæ катыйы сæр? Йæ «Жигули»-йы йæхи баппæрста æмæ комы балæууыд йæ судзаг маст æмæ мидхъуырдухæнимæ.

Адæймагæн царды йæ сæйрагдæр нысан æцæг адæймаг суæвын куы у, уæд æй æндæрырдæм цы тыхтæ ардауынц? Æви цард йæхæдæг чъизи æмæ адæймаджы халæг у, мыдул æй кæны, амæнты йæ? Коммæгæс хайрæджы лæппын дзы фестын кæны? Æмæ уæд цæмæн хъæуы Абаццыйы ахæм цард? Æви йæ иунаг чызджы сæраппонд? Æмæ сæ ныр уал азы «йе 'нусон уарзон» Зирæимæ уынгæ дæр куы нукуы фæкодта. Рынчынтæй, цæлы фынгтæй йæ уыдонмæ нукуы равдæлд. Сæхи та Зирæйы сæрыстырдзинад нæ уагъта Абаццыйы фенынмæ. Ахæм дзырдæй сыстад йæ хæдзарæй æмæ ацыд. Ахæм карз тæрхон ын рахаста, æмæ йын уый дæр быхста. «Быхста». Нæлгоймагау нукуы ахъуыды кодта йæ фидæныл. Æфсон ын фæци, æмæ фыддæрагæн йæ æнкъарæнтыл къæйдур ныффæлдæхта, нал æм хъардтой мад, фыды уайдзæфтæ, æфсымæр, хоты лæгъстæтæ, зонгæты ныхæстæ.

Цæмæн хъæуы ахæм цард Абаццыйы? Йæ рынчынты сæраппонд? Уыдон хорздзинадæн ницы æвгъау кодта. Нæдæр йæ зонд, нæдæр йæ рæстæг... Æмæ уæлахиз кодта низыл. «Абон фыццаг хатт састы бынат баззад. Абон фыццаг хатт рынчыны низ къаддæр нæ, фæлæ фылдæр фæкодта. Афонмæ цыма цы уавæры ис? Кæд!.. Нæ! Йæ тæвд æгæр ма сбирæ уæд, æндæр нырма

атухæн кæндзæн. Стæй... Стæй рабæрæг уыздæн мæ лæмæгъ, ме 'нæбондзинад». Йæ цæстытыл ауадысты рынчыны усы дондзаст къуырф цæстытæ, къæсæрыл æргъæвст цъиутау цы æртæ сывæллонны бакъорд сты, уыдон. Фæсайдтон уæ, фæсайдтон! Дæ зæрдæ ма дæ ныфс, дæ хъаруыл лæууыд, ныр уыдон дæр миты бын хæдзары сæр куы ныррыпп кæна, афтæ æнæнхъæлæджы сæ цæджындзтæй фæиртæстысты.

Æмæ цæмæн хъæуы ахæм цард Абацийы? Гæртамисæджы ном хæссынæн? Ацы машинæ дæр гæртæмттæй æлхæд у, æндæр дохтыры мызды капеччытæй, ахæм гæрæхтæ кæй бон у? Абацы аразнæ тымбыл къухæй æрриуыгъта, газыл мæсты хæст акодта, æмæ машинæ размæ цæф сырдау алиуырдат. Цæстыфæныкъуылдмæ къардиуы рагъыл тигъмæ бахæццæ. Абацы ма машинæ фæзилæны фездахынмæ бæргæ хъавыд, уромæнтыл размæ тыххæст акодта æмæ аразнæ дыууæ къухæй æрзылдта. Цæлхыты æхситт ма айхъуыста, стæй дуары рудзынгæй арвы цъæх ауыдта æмæ иуварс куы фæцудыдта, уæд бамбæрста: къардиуæй фæтæхы...

2

Абацы йæхи æрæмбæрста рынчындоны. Сау рыст ын йæ зæрдæйы уидæгтæ скъуыдта. Сæры æгуыппæгдзинад ныббадт, æмæ йын цыдæр тых йæ дадзинтæ хырхæй фадæгау кæны. Уæнгтæ — къодæхтæ, сынтæгмæ сæ ныббастæуыд. Цæстыты уæлтъыфалтыл тыххæйты гæзæмæ схæцыд: æхсырхуыз мигъæй дарддæр ницы суыдта. Дард кæцæйдæр кæйдæр фæсус хъæлæс хъусы, ныхæстæ нæ ахсы. «Цымæ чи у? Кæм дæн? Цы мæ ныббаста сынтæгыл?» — фæзæрд йæ сæры. Æнæфезмæлгæйæ, йæ фадат цас уыд, уый бæрц фæйнæрдæм афæлгæсыд. Æппындæр ницы уыны, стыхст æмæ та цыдæр æрбаци.

Дыккаг хатт йе 'муд куы 'рцыд, уæд урс мигъ фæкъаддæр. Фæлмæй йæм кæйдæр æндæрг зыны. Йæ разы бады. Базмæлыд. Сыстад. Æввахсæй-æввахсдæр æм кæны. Æргуыбыр æм кодта. Зонгæ цæсгом, уарзон цæстытæ. «Зирæ!» — сдзурынмæ хъавыд, фæлæ йæ бон йæ дзых схæлиу кæнын не сси. Йæ буар иууылдæр уыд æндзыг. Йæ зæрдæ ауынгæг, цæстытæ донæй айдзаг сты, уæлтъыфалтæй сæ сабыр æрæхгæдта, æмæ ставд цæссыгтæ къæмисæнты сарты дыууæрдæм атылдысты. Зирæйы мидхæкъуырцц куыд йæ хъустæ гæзæмæ ацахстой, æгуыппæгдзинад æй чысыл феуæгъд кодта æмæ хъуыдытыл бафтыд. Бамбæрста æппæт

дæр. Къардиуæй кæй ахауд, уый йæ зæрдыл æрлæууыд. Æмæ дзы йæ адзал цæуылнæ ссардта? Цы ма йын æвзарын кæны хъысмæт? Хъызæмæрттæ? Зирæ та ам цы кусы? Æвæццæгæн, æхсæвбадæн кæны йæ уæлхъус. Йæ зын сахаты — йæ уæлхъус. Æмæ, чи зоны, ныр цас рæстæг. Нæ, æз уый аккаг нæ дæн. Гадзрахатæй цæуæгæн хатыр нæй! «О, ме 'нусон уарзон», гадзрахатæй дыл рацыдтæн, гадзрахатæй! Уал азы дæ нукуы бацагуырдон, дæ раст ныхас мын нукуы басаста мæ фыд-зонд, ме 'нкъарæнты фыдæнæн мæ хъæбулæй дæр фæиппæрд дæн. Уал азы мæ цинæй уыдтæ æнæ хай, ныр мæ мастæй — мæстджын, мæ рыстæй — рыст. Хæкьюырццæй мыл кæуыс, дзыназыс. Ку, дзыназ. Æцæг мæныл нæ! Нæ уарзондзинадыл. «Ме 'нусон уарзон». Фыццаг хатт дæ афтæ куы рахуыдтон, уæд мæ дзых куы бахус уыдаид! Кæд дæ фыдæнхъæл нæ фæкодтаин. Цы цæсгом ма дæм равдисон? Цы цæстытæй дæм ракæсон? Амондагур мæм æрцыдтæ æмæ йæ не ссардтай. Уал азы иумæ нæ цардыстæм, кæрæдзи нæ уыдтам, фæлæ дын æз зыдтон де 'ппæт хабæрттæ дæр. Цæмæн? Уымæн æмæ тарстæн: чындзы куы ацæуай. Мæ зæрдæ атыдтаид, мæ дуне мыл баталынг уыдаид, мæ ныфс æцæг уæд асастаид. Дæ абонау æдзухдæр мæ зын сахат уыдтæ мæ уæлхъус. Нарты Сосланы æдзард ус Бедухайау мæ хъахъхъæдтай зынтæй, мæ цард, мæ куыст мын рогдæр кодтай. Куы зонис æхсæв-иу мæ уаты иунæгæй куы аздадтæн, уæд демæ цы рæвдаугæ хъæлæсæй дзырдтон. Мæ цæссыг-иу мæ базмæ фемæхст. Мæхи-иу басастон, мæхицæн-иу загътон: «Райсом æм цæуын, мæ хъæбысы йæ сисдзынæн, кæддæр-иу æй хуыс-сæгхъæлдзæгæй йæхи атонын куыд нал ауагътон, афтæ та йæ мæхимæ нылхъивдзынæн. Кæддæрау та мæ фæдыл рацæудзæн æмæ йын лæггад кæнынæй нал æфсæддзынæн. Дæлдзæх фонт уыцы цардхалæг капеччытæ, адæймаджы æгадгæнджытæ! Цас хъæуы лæджы? Амонд дыууæ зæрдæйæ цæуы. Дæ зæрдæйæ цыд. Мæноныл хæрв сбадт. Æмæ йæ хъуамæ ныссыгъдæг кодтаин, куыд дæ батавтаид, афтæ. Фæлæ... Фæлæ та-иу райсомæй куыстыл фæдæн, рынчынтæй мæ мæхимæ не 'вдæлд...

— Аба, нæ мæ хъусыс, ракæс-ма мæм. Æз Зирæ дæн, баба æмæ дзыцца дæр дæлæ кæрты сты, — йæ хъуыдытæ йын фескъуыдта сылгоймаджы кæуын хъæлæс.

«Ды Зирæ бæргæ дæ, фæлæ æз чи дæн, уый мæхæдæг дæр куы нал зонын. Ды дæр мæ куы нукуы базыдтаис, уæд амонджындæр уаис».

Сылгоймаг зæрдæйæ банкъардта йæ лæджы мидхъуырдухæн

æмæ йæм æввахсдæр æргуыбыр кодта. Æрдæбонсарæй фындзы рагъæй джынасуыи æртахау цы цæссыджы цæппузыр æрттывтатæ, уый фæцудыдта æмæ Абацийы русыл сæмбæлд. Тæвд цæссыг æвиппайды цæсгомы царм ахъыдзы кодта, æмæ йæхицæн дæр æнæнхъæлæджы йæ цæстытæ фегом сты. Йæ цæсгомыл фыццаг банкъардта Зирæйы комулæфт, стæй йæ былты хъарм. Æмæ та йæ сæр куыройы фыдау разылд, цæстытæ атартæ сты.

Сылгоймаг, йæ лæджы цæсгом æддæг-мидæг куыд ауад, уый куы бафиппайдта, уæд фæуыргъуыйау. Йæ улæфтмæ йын байхъуыста, йæ туджы цæф ын асгæрста æмæ фæсабырдæр. Цы кодта, уый йын цы базонын хъуыд, ныр æртæ къуырийы йæ цурæй куы нæма ацыд. Йæ бандоныл æрбадт, нымдзаст йæ мойы фæлурс, рæсыд, бинтæй бæстытæ æмæ тыхтытæ тугæрхæмттæ, æнæхъару буармæ.

Хъысмæт, цæй æгъатыр дæ! Лæджы бон дын куы ницы у. Цы бакодтай, адæм мæрдтæй здахæг кæй рахуыдтой, уыцы æнæрцæф, ныфсхаст æмæ хъомысджын дохтырæн?

Зæгъынц, фыццаг фендæй тынгдæр, дам, зæрдыл ницы лæууы. Раст у. Зирæ дæр сæ фыццаг фембæлдæй арæхдæр ницы æрымысы. Куырттаты ком. Ам рæсугъд фæзы æрæнцад йæ райгуырæн хъæу. Ам бахъомыл æрдзы хъæбысы. Хъæубæстæн сæ цардыуаг, сæ куыст дæр уыцы иухуызон. Иууылдæр — зонгæтæ, стыраей, чысылæй, зæрондæй-ногæй æмæ ма хæстæджытæ дæр. Дæлæ уыцы гуыбыр зæронд лæг — Аланы дада, Дадо, хуртуаны фарсмæ цъында чи кæны, уый — Дзаттейы нана, Годзекка, ныртæккæ горæтæй чи æрхæццæ, уый та Зæлийы дзыцца Агуындæ у. Афтæ фæнымайын йæ бон уыд хъæуы æппæт цæрджыты дæр. Æвæццæгæн, уайтагъд уымæн бафиппайдта уазæг лæппуы дæр. Се 'рвадæлты лæппу Бобосимæ Ногбоны æхсæвы хæдрæзмæ горæтæй æрбахæццæ сты. «Ногбоны æхсæв алчи йæ хæдзары бæрæг кæны, уый та ам æрба-лæууыд. Бинонты стыхсын кодта. Уазæгæн æгъдæуттæ хъæуы», — йæхимидæг загъдгæнгæ цыд йе 'рвадæлтæм, рацу-ма æмæ нæм истæмæ фæкæс, зæгъгæ, йæм куы æрбарвыстой, уæд.

Фæстæдæр куыд базыдта, афтæмæй ма сын ноджы æмбæлттæ дæр уыдзæн. Æмæ рæвдз февнæлдтой æфсинтæ. Бобос æмæ уазæг сæ зæрдæйы дзæбæхæн тезгъо кодтой фæсхъæу, доны былты.

Æмбисæхсæвмæ хæстæг фынгтæ уыдысты цæттæ. Уазджытæ æмæ фысымтæ æрбамбырд сты. Хъæлдзæг ныхас æмæ музыка кæрæдзи ивтой. Зирæйы сæ цурæй йæ къах нал хаста. Уазæг сылгоймаджы хæрзконд æмæ рæсугъддзинадмæ кæсынæй не 'фсæст.

Бобосы æмкусджытæ, дам, сты. Дохтыртæ. Цыма дзы йæ зæрдæмæ кæцы цауы? Адылы, йæхи фæстæ кæйдæр цæстытæ рацу-бацу кæнын кæй райдыдтой, уый йæ фæсонæрхæдджы дæр нæ уыд. Хъæуон æнæхин, цымыдис æмæ æргом кæй уыд, æцæг æфсины митæ кæй кодта, уый тыххæй йыл æрхæцыд йæ цæстæнгас Абацийæн æмæ дзы атонын нал куымдта. Хорз æм каст йæ фезмæлд, йæ акъахдзæф, былты æвæрд, бæзджын æрфгуйтæ, йæ цæстыты æрттывд, йæ гæзæмæ мидбылхудт. Сывæллоныл куыд цин кæнай, афтæ йыл узæлыд йæ цæстæнгасæй, æмæ чызгмæ нæ хъардта. Уый нæ, фæлæ йæ цыма уынгæ дæр нæ кодта, афтæ йæ сæрты, йæ фæрсты каст иннæтæм, уæтты фæсæфсинау мамазила кодта.

Æрхæццæ фынгыл æрбадыны рæстæг. Зирæйæн ныр сæхимæ цæугæ у. Скъоладзауы хистæртимæ ницы хъуыддаг ис. Уæлдайдæр уазджыты фынгыл. Абацы уый куы бамбæрста, уæд цæхгæр загъта:

— Нæ, мах æлдæрттæ кæнæ таубитæ не стæм. Фынгтæ нын чи сцæттæ кодта, уыдон дæр хъуамæ нæ фарсмæ æрбадой, — æмæ ма йæ ныхасыл бафтыдта: хатыр бакæнут, уазæгæн къæйных уæвын не 'мбæлы. Фæлæ ахсæв афæдзы сæр у. Дунейы иумæйаг бæрæгбон æмæ мæ фæнд у: мах дæр æй иумæ арвитæм.

Йæ барджын ныхас чызджы уæнгты ахъардта, æмæ ма афтæ бакодта:

— Æз нырма скъоладзау дæн, æмæ мæм дзыцца хæцдзæн.

Иууылдæр ныххудтысты. Абацы йæ уæлхъус алæууыд:

— Дæ ном цы хуыйны?

Зирæ йæм уæлæмæ скаст, йæ цæстæнгас ын ацахста æмæ йæхи цæстытæ донæй айдзаг сты, тыхамæлттæй ма сфæрæзта:

— Зирæ.

— Мæнæн та — Абацы. Кæцы къласы ахуыр кæны?

— Дасæмты.

— Дасæмтæ æз каст фæдæн авд азы размæ. Уæдæ не 'хсæн ис авд азы. Бирæ не сты. Мæнæ студент куы суай, уæд та дæм ногы къаддæр фæкæсдзысты.

— Гъей лæппу, мæ хойы мын къуымы цы бакодтай, æнæхъæн лекци йын куы бакастæ, — хъазæгау бакодта Бобос æмæ ма йæ ныхасмæ бафтыдта: — Зирæ, ныртæккæ дæ æз дæ дзыццайæ ракурдзынæн. Æцæгæлон хæдзары куы нæ дæ. Мæнæ Мæдийы дæр дæ фарсмæ сбадын кæн. Уый та æстæмтæм куы цауы.

Арвы къуырф æнæбын цадау цъæх-цъæхид дардта. Стъалытæ йыл баргъæфстысты, узал ферттыв-ферттыв кодтой. Мæй хæхты

арцытыл, митæмбæрзт фæхстыл рæдауæй луарста йæ тынтæ. Æхсæвы æгуыппæгдзинад адæймагæн кæлæнтæ кодта. Фæсивæды сæ къах нал хаста.

— Мæнмæ ис иу фæндон, — æрдзы уындæй фæныфсджындæр Зирæ. — Цом æмæ уæлæ фæхсыл дзоныгътæй бырæм.

— Тынг хорз фæндон, — йæ ныхас ын ацахста Абази. — Ахæм æхсæв мидæгæй арвитын фыдракæндæй уæлдай нæу. Гъемæ, цæй боныцъæхтыл сæмбæлæм иумæ хохы фарсыл.

— Æмæ йын уым скувдзыстæм! — бафтыдта Бобос. — Цæй, куыд зæгъут, чызджытæ?

— Мах разы бæргæ стæм, фæлæ иуæй хæдзары хистæртæй худинаг у, иннæмæй нæ дзаумæттæ дзоныгъыл бырыны аккаг не сты, — йæхи бакъултæ кодта, Мæди йе 'фсымæр Бобосæн йæхи-мид кæй равзæрста, уыцы чызг.

— Хистæртæ нæ зонгæ дæр нæ бакæндзысты. Уыдон ныртæккæ сæ рафт фынæйæ сты, — загъта Бобос. — Райсом цалынмæ сыстой, уæдмæ мах нæ хуыссæнты ахуысдзыстæм. Уæлæдарæс уын ныртæккæ æз фендзынæн. Зирæ æмæ Мæди, сыхах та — дзоныгътæ, æцæг æнæуынарæй. Куыд ничи нæ базона, афтæ.

Цъус рæстæджы фæстæ зæронд къахыдарæсы, кусæн хæлæфты, худты, бæмбæджджынты, кæрцыты æд дзоныгътæ чызгæй, лæппуйæ уыдысты хохы фæхсыл. Бобос шампайнаг сæны авг фæсвæд миты хъæпæнмæ ныззыгъуытт кодта æмæ афтæ:

— Боныцъæхтыл æй бацагурдзыстæм æмæ йæ гуыппæй ком райхъал кæндзыстæм. Æртæ агуывзæйы — кæрцы дзыппы.

Алкæмæ дзоныгъ кæцæй æрхаудта, æмæ фæкъæйттæ сты. Абази æмæ Зирæ фæхсмæ дæр иумæ ссыдысты. Сæ хъазт, сæ цин тынгæй-тынгдæр кодта. Йæ дзоныгъ-иу иуварс кæй ахаста, уыдон-иу фæфæлдæхтысты æмæ — дæлæ æхцон цъæхахстæнгæ фæтулынц. Иннæтæ сыл-иу сæхи худынаг схастой. Куыд тæвд кодтой, афтæ сæ хъарм дзаумæттæ ластой.

Бынтон хъæлдзæг худт та сыл бафтыд боныцъæхтыл, шампайнаг сæны авг агургæйæ. Нал æмæ йæ нал ардтой. Стæй уæд кæрæдзи сайын райдыдтой, мæнæ ис, зæгъгæ. Фæстагмæ йæ Бобос йæхæдæг ссардта. Лæппутæ дзы Ногбоны тыххæй фæйна банызтой æмæ ратагъд кодтой хъæуырдаг. Хистæртæ сæ куыд нæ бафиппайдтаиккой, афтæ. Уæлæмæ æмæ дæлæмæ цæугæйæ дæр Абази Зирæйы фарста, дарддæр ахуыр кæнынмæ кæдæм цæуы, цавæр чингуытæ кæсы, фæсурокты йæ рæстæг кæм фервиты æмæ æндæртæй. Йæ зæрдæ йæм куыд дзырдта, куыд хъуыды кодта,

ахæм дзуаппытæ лæвардта Зирæ дæр. Нæ йын басусæг кодта йæ бæллиц дæр, ахуыргæнæг суæвын æй кæй фæнды, уый. Дзоныгъ-ыл дæр-иу æнæфсæрмæй йæ фæсарц абадт, йæ астæу ын-иу æрбахъæбыс кодта, æддзоныгъ-иу æй миты рагъыл фæфæлдæхта. Йæ хъазæн митæн æмæ ныхæстæн кæрон нæ уыд. Кæл-кæлæй худт. Абаццæ дæр та-иу сывæллонау йе рагъы нуæрттыл атылд.

Хъæумæ цæугæйæ æппæты фæсте аздадысты. Хæдзармæ куы фæцæйхæццæ кодтой, уæд Абаццæ йæ ныхасы уаг фæивта æмæ хъæддыхæй сдзырдта:

— Хъусыс, æз дæм горæты æнхъæлмæ кæсдзынæн. Ахуырмæ æндæр ранмæ ма сфæнд кæн, кæм дæ агурдзынæн?

Ууыл фæхицæн сты. Зирæ фæлладæй хъæццулы бын куы абырыд, уæд уайтагъд афынæй. Бонрæфты æвиппайды фехъал. Йæ уæладарæс акодта, йæхиуыл дон скалдта, æмæ йæ цыма дысон се 'рвадæлтæм цыдæр зынаргъ дзаума ферох, уыйау сæм асæпп кодта. Кæрты Бобосы фыд цыдæртæ архайдта. Фæфсæрмы дзы æмæ йæ æфсоны фарст акодта:

— Мæди хæдзары ис?

— Ног азы хорзæх дæ уæд, мæ чызг, Ног азы... Мæди нырма йæ тарф фынайыл у.

— Уæ уазджытæ дæр?

— Уыдон афонмæ горæтмæ фæхæццæ кæнынц.

Зирæ фæсæццæ æмæ сагъдауæй аздад.

— Цыма дæ цъиу атахт, уый лæуд цы кæныс, мæ чызг, мидæмæ рацу.

— Нæ, нæхимæ цæуын, — загъта æмæ фæцæуæг. Йæ зæрдæ цыдæр æбæрæг рыст скодта æмæ йыл цæугæ-цæуын фæхæцыд, стæй хохы фæхсæмæ скаст: дысон фынтæ уыдта, æви æцæг хабæртæ уыдысты? Фæхсы митыл сæ быгъдуладжы фæдтæ куы ауыдта, уæд ын фенцондæр.

Абаццæ йæ ныхас нæ фæсайдта: Зирæ августы фыццаг фæлварæнæй куы рацыд, уæд æй æнхъæлмæ кæсгæ раййæфта. Афтæ алы фæлварæны фæстæ дæр. Уырдыгæй та — авто-станцæмæ. Хохы йæм æнхъæлмæ кастысты йæ ныййарджытæ, æнæхъæн хъæубæстæ.

Фæстаг курсы уыд Зирæ, сæ цард куы баиу кодтой, уæд. Кæрæдзийæ та, университеты ахуыр кæнын куы райдыдта, уæдæй фæстæмæ нал фæхицæн сты. Æвæццæгæн, сын фадат куы уыдаид, уæд алы бон дæр æмбæлдаиккой. Цыма ахæм фембæлд хъуыды кæны йæ ахуырæй йæ кæд нæ афарста, æфсымæрау ыл кæд

на батыхст, ныфсытæ йын кæд нæ авæрдта? Арæх ын-иу дзыр-
дта: «Адаймаг йæ нысанмæ хъуамæ риуæмбæрцай цауа, æнæ
нысан адаймаг та пъырыпъыфау афтид у».

Куыст бирæ уыд Абацийæн. Рынчынтæй йæ арæх не 'вдæлд
Зираймæ атезгъо кæнынмæ. Фæлæ-иу кæд цыфæнды тагъд код-
та, уæддæр æй, цалынмæ автобусы сбадын кодтаид, уæдмæ йæ
иунагæй ницæйтыххæй ныууагътаид. Кæрæдзимæ сæ цыдæр тых
æлвæста. Уыцы тых кæны бонæй-бон фылдæр, хъомысджындæр.
Æмæ иуахæмы ноггуыр дидинагау райхæлдзæн.

Æмæ, æцæг, æрцыд уыцы бон, уыцы сахат, уыцы уысм. Иумæ
здæхтысты æмдзæрæнмæ Терчы былæй. Абаци цауылдæр
тыхст, ницы дзуры, йæ рæмбыныкъæдз ын ныххъывта, йæ цыд
фæсабыр кодта, стæй:

— Уарзгæ дæ кæнын, уый зоныс?

— О, сирвæзт йæхицæй дæр.

— Уæдæ йæ зон.

Зирæ ныххудт.

— Цæуыл худыс?

— Æз дæ уарзын, уымæй мæ цауылнæ фæрсыс?

Абаци фæуыргъуыйау æмæ афтæ:

— Ды... Ды мæ нæ уарзыс, зæгъынмæ хъавыс.

— Нæ дæ уарзын! — сдзырдта Зирæ æмæ йын йæ русæн аба
кодта.

Уый фæстæ... Уый фæстæ ныхасыл æлгъин Абаци фæкъæртт.
Йæ зардæ бынтондæр райхæлд. Æвæдза, цас тыхтæ, æнкъарæнтæ
æмбæхст ис адаймаджы миддунейы! Абацийæн сæ феуæгъд код-
та йæ уарзондзинад, æмæ рагуылф кодтой. Фембæлдтыты йын
зæгъын цы нæ æнтыст, уый фыста йæ писмоты.

Абацийы хъæрзынмæ Зирæ фесхъиудта æмæ йæ бынатæй фес-
тад. Æргуыбыр æм кодта, йæ тугæрхæм цæф ын стары.

Абаци сабыргай йæхи æрæмбæрста. Зирæйы къухы хъарм бан-
къардта, йæ узæлæн ныхас та йын фехъуыста, фæлæ дзуапп
раттын йæ бон не сси. Йæ къæхты уынар ын айхъуыста, стæй та
— дуары хъæр. «Æвæццагæн, дохтырмæ ацыд, — ахъуыды кодта
— æмæ ма мæн цæй дохтыр хъæуы? Цас тагъдæр фæуон, уый
бæрц — хуыздæр. Нал мын ис раздæхæн, раздæхæн, Зирæ, нал!»

Дуары хъист фæцыд. Цымæ мын дохтыр зонгæ нæу, зæгъгæ,
æнхæлмæ кæсы. Дохтыр нæ — Зирæ сывæллон-чызгыл хæцгæ
æрбацауы. Æрлæууыдысты йæ разы.

— Аба, мæнæ дæм Зæли дæр æрбацыд. Исты ма йæм сдзур.
Нанайы æнгæстæ нæу? Нæхи нанайы.

«Зæли.. Мæ хъæбул, — йæ цæссыг фемæхст. — Æз дæ ницæйаг баба дæн. Йæ хъæбысы бадынай, йемæ ныхас кæнын æмæ тезгъо кæнынæй кæмæн нæ бафсæстæ, фаг дæ чи нæ барæвдыдта, уый. Дæумæ йæ нæ равдæлд. Йæхимæ стыр цыдæр каст. «Адæмы ирвæзынгæнæг». Афтæмæй йæ бинонты цард бахъахъхъæнын нæ бафæрæзта. Къодахы размæ дæ æрбакодта дæ мад, къодахы. Æмæ мæ кæд нал хъуыды кæныс, кæд мæ ныхас дæ хъустыл нæ уайы, уæд дæ цæстыты раз цæргæ-цæрæнбонты ахæмæй баззайдзынæн.. Гобийæ, къуыттыйæ, цæфтæ æмæ тугæрхæмттæй. Зирæ, цæмæ мæм æй æрбакодтай?! Уыцы зын ын цæмæн скодтай? Æви ма мæм сдзæбæхмæ æнхъæлмæ кæсут? Нæ. Æз ме сæфты къахыл раджы ныллæууыдтæн, мæ адзалмæ мæ кодта, æмæ йæм мæнæ æрхæццæ дæн».

Зирæ зæрдæйæ æмбæрста йæ мойы мидкатай, уыдта йын йæ дондзаст цæстытæ, йæ æнæбондзинад. Æмæ чызджы иуварс ракодта. Зæли дзы йæхи атыдта, йæ сынтæджырæм базгъордта, йæ фыды раз йæ зонгуытыл æрхауд æмæ йæм йæхи баивæзта.

— Баба!.. — ныккуыдта йæ хъæлæсы дзаг. Абацы фесхъиуæгау кодта, буар химидæг ныррыхыд, стæй йыл рис арты æвзæгтау алырдыгæй схæцыд, æмæ цыдæр фæци. Нал базыдта: чызг æмæ ма мад йæ фарсмæ цас фесты, кæрæдзийæн бар нæ дæтгæйæ йыл цас фæкуыдтой, дохтыр Зирæйы уайдзæфты бын куыд фæкодта, сывæллоны зæрдæ та ма цæмæн риссын кæныс, зæгъгæ..

Хъысмæт, цæй æгъатыр дæ. Царды бон дын куыд ницы у, — хъуыдытæгæнгæ бадти Зирæ йæ мойы уæлхъус. Цы бæллицтæ, фæндтæ æмæ тырнындынад уыд, ныр йæ разы фезмæлын, сдзурынхъом дæр чи нал у, уыцы уарзон адæймагмæ! Йæ хъару кæуылыты æххæссыд! Ирыстоны къуымты йæ кæм нæ зыдтой, ахæм нæ уыд. Хæларæй царди бæстæйы зындгонддæр дохтыртимæ. Куысты фæдыл, йæ дæсныад хуыздæр базонайы тыххæй зивæг ницæмæ кодта. Æхсæв-бон, фæллад нæ зыдта. Йæ фæлурс цæсгом фенгæйæ-иу Зирæ стыхст, йæ фæллад ын цы хуызы асура, æнцой йын кæм балæууа, ууыл уыд æдзух йæ мæт. Æргомай йын тæригъæд кодта, тыхст ыл. Æхсызгондзинад хаста йæ лæггад сæ дыууæйæн дæр. Изæрыгæтты фыдæр хатт уыдысты сæ уаты иумæ. Кæрæдзийæ не 'фсæстысты, кæрæдзийæн сæ ныхæстæ зæгъын сын нæ бантыст, кæрæдзийæн лæггад кæнынæй нæ бафсæстысты. Уæлдай æнувыддæр та йыл уыд, æнхъæлцау куы бацы, уæд. Стыр хорздзинады æрцыдмæ æнхъæлмæ кæсæгау кастысты, сæ удты къæрттытæ кæм бавæрдтой, бынтондæр сæ чи баиу кæндзæн, уыцы ног адæймагмæ

— сæ хъæбулмæ. Чызг уа, лæппу — уæлдай сын нæ уыд. Æцæг цы хуыйндзæн, цы хуызæн уыдзæн, ууыл-иу бирæ фæныхас кодтой. Дыууæ номы равзæрстой. Лæппу æмæ чызджы нæмттæ. Фалæ хуызæнæй кæй хуызæн уыдзæн, уый сæ бон зæгъын нæ уыд. Сæ алкæй дæр фæндыд — иннæйы хуызæн куы уайд. Абацци дзы куы федтаид Зирайы рæсугъд цæстытæ, æрфгуытæ, былты æвæрд, Зира та — Абаццийы раст фындз, роцъо, æмраст ных æмæ рæсугъд æвæрд дæндæгтæ. Фæстагмæ-иу сæ ныхас хъазын æмæ худынмæ, кæрæдзийыл узæлынмæ рахызт.

Мæлæты къахыл ныллæууыд Абацци, фæстæмæ раздахынæн ын ницуал фæрæз ары Зира, йæ хъызæмæрттæ йæ зæрдæхæлд кæнынц. Йæ моймæ гуырысхогæнæгау кæсы: «Кæд мыййаг дæ бон сныхас кæнын у æмæ барæй нæ дзурыс, дæ дзыхы дзырд мын хæлæг кæнын райдыдтай. Нæ, нæ! Ды афтæ нæ бакæндзынæ. Дæ удыхъæд ахæм нæу. «Де'нусон уарзон»-мæ дæ зæрдæ афтæ нæ фæхъæбæр уыдзæн. Уый зыны дæ дондзаст цæстытыл. Тæргай дæ куы цыдтæн, уæд дæр мæ фæстæ мастæлгъæд нæ, фалæ узæлгæ кастысты. Æвæццæгæн дæ нæ уырныдта, æнæ дæу искуы бафæраздынæн, уый. Мæхи дæр нæ уырныдта. Мах, сългоймæгтæ, нæхи дæр нæ зонæм. Уæд дæу цы ныфс уыд? Мæ разы цæхгæр цæуылнæ æрлæууыдтæ? Тыхæй мæ цæуылнæ баурæдтай? Раздæрау мæ дæ хъæбысы цæуылнæ фелвæстай, дæ былты хъарм мын цæуылнæ банкъарын кодтай? Æз та атаин дæ хъæбысы, ногконд чъирийыл салд царвы уидыг куыд атайы, афтæ. Фалæ ды дæхи ныхъхъæддых кодтай. Нæ, нæ, дæ зæрдæмæ цыдæр узал дымгæ бакалд, æмæ дæ уый баурæдта. Фæлтау уыцы бон мæ уатæй куы нæ рахызтаин, кæннод нæ къæсарыл мæ къах куы асастайд. Базармæ ацыдтæн. Дыргътæ, халсартæ æлхæдтон æмæ автобусы æрлæууæнмæ ратагъд кодтон. Æрлæууæны дыууæ усы тыхст ныхас кодтой, æмæ сæм куыддæр, барæнæбары æрыхъуыстон. Иу дзы æнкъардхуызæй йæ рынчыныл сагъæс кодта. Рынчын æмæ ды. Уæ иудзинады хъуыды мæм раджы ныффидар. Дæ «рисæй» мæ фæрынчын кодтай. Æвæццæгæн сæ ныхæстæм къæрцхъус уымæн уыдтæн. Автобусы дæр сæ уæлхъус лæуд фæдæн. Фæлтау мæ хъустæ куы бакъуырма уыдаиккой. Нæ, уæддæр æй мæ зæрдæ зыдта, æмбæрстон, цыдæр кæй кæныс, дæ мидтæрхон дын æнцойдзинад кæй нал дæтты, мæстыгæр кæнын райдыдтай, хæдзар дын нал уыд, нозтджынæй цыдтæ. «Кæд мыл суæлæхох ис, кæд æндæр искæй...? — фарстон мæхи. Дæ къух искæй фæллоймæ батасыд, гæртæмттæ исын

райдыдтай, уый мæ фæсонæрхæджы дæр нæ уыд. Уыцы устытæй дæ ном куы фехъуыстон, хорз, хорз, дæ куы кодтой, уæд мæнæй амондджындæр исчи уыд! «Æз йæ цардæмбал дæн», — сдзурын дæр ма мæ бафæндыд, фæлæ мæхи баурæдтон. Устытæм æртыккаг баиу. Зонгæ сын уыд. Кæрæдзи афæрстытæ кодтой, æмæ сæ ныхас рынчыныл банцад. Дæ кой та сæм рауад.

— О, о, уымæн æй фенын кæн, — ныхас йæхимæ айста æрбацæуæг, — Мæскуыйы дæр хуыздæр дохтыр не ссардзынæ. Хион цæсты нæ ахады, æндæр уымæн цы къухтæ ис, уый куы зонис! Йæ ирвæзынгæнæг æй иу æмæ дыууæ нæ хоны. Мæскуыйы дæр æй зонынц. Уырдам йæ рынчын чи акæны, уымæн æргом фæзæгъынц: «Уæхимæ диссаджы дохтыр куы ис, уæд ма ардам цæмæ цыдыстут?» Фæлтау уыцы хæрдзтæ уымæн ратт, æмæ дын дæ рынчынмæ хуыздæр æркæсдзæн.

— Æмæ айсдзæн?

— Айсдзæн. Æмæ чи нæ исы! Абацы дæр исы. Исы, исы... Иу æмæ дыууæйæ нæ райста.

Уыцы ныхæстæ фехъусгæйæ, æдзæммард куыд нæ фæдæн! Мæ зæнгтæ адон сты. Стæй мæ маст фемæхст:

— Хорз ус, адæмыл туттæ цæмæн мысыс? Дохтыр гæртамисæг куыд хъуамæ уа, уæлдайдæр ахæм хорз дохтыр?

— Мæ хойы хай, нырма æрыгон дæ, царды цæуæнты нæма ацыдтæ, адæмы хорз нæма базыдтай æмæ сæ сæрыл дзæгъæл гæрæхтæ ма кæн! Уæдæ ма йын йæ усы бафæрс, дæ лæг дæм изæры гæртам цас æрбахæссы, дæ цацатæ æмæ бибитæ цæмай æлхæныс, зæгъгæ. Йæ бон кæмæн куыд у, афтæ иннæты стигъы. Адæм тæригъæд нæ зонынц.

— Уый ды нæ зоныс тæригъæд æмæ адæмыл чъизи калыс! — нæ ныхас куы адæргъвæтин уа, уымæй цæмæдæр гæсгæ фæтарстæн æмæ æрлæууæны рахызтæн.

Суанг изæрмæ, де 'рбацыдмæ мæ къух ницавæр мимæ æртасыд. Мæ катый мын мæ уд æрдуйæ нарæгдæр скодта. Хъуыды ма кæныс, дæ дзыппы мин сомы куы разынд, уæд сыл иумæ куыд фæмаст кодтам? Уыдонæн карз тæрхон, бæргæ, рахастам, нæхимæ сæ не 'рбауагътам. Фæлæ дыл уый фæстæ цы 'рцыд? Зындзинад дæ куыд басапта, куыд? Фæтых дыл! Стæй та — мæныл. Цард ивылд донæй уæлдай нæу, иу фидар куы арæмудзы, уæд ын иннæ атонын æнцондæр ваййы. Ды уыдтæ фыццаг фидар, æмæ дæ йæ разæй куы айста, уæд ма мæнæн йæ ныхмæ фæлæууын, æндæрæрдæм æй аздахын цæй бон уыд! Æгæр лæмæгъ дын разындтæн, æгæр. Царды

уылæн мæ уайтагъд дæ цурæй иуварс ныззыгъуытт кодта. Æндæр дæ фарсмæ куы ныффæрæзтаин, уæд дæ абоны уавæрмæ не 'руагътаид «де 'нусон уарзон», «дæ хæххон сæгуыт».

Мæ ныхас æгæр карзæй райдыдтон уыцы изæр. Уый фæстæ ма йыл бирæ фæфæсмон кодтон, фæлæ... Ды тынг фæкъæмдзæстыг дæ. Цы дзуапп радтаис, уый нæ зыдтай. Фæндыд дæ, мæ ныхасæн уыцы уысм кæрон куы скодтаин, уый. Фæлæ мæсты сылгоймаг йæ ныхас æрдæгыл аскъуыныны бæсты йæхи дæр амардзæн.

Фæсмон кæнын, фæсмон, мæ удлæууæн, сæ ныхæстыл, сывæллонмæ куыд ныууырдыг уай, афтæ дæр кæй ныууырдыг дæн, ууыл. Фæсмон кæнын мæ рацыдыл, иу хатт ма дæ фембæлдмæ цæуылнæ бацагуырдатон, ууыл. Зонын, уыцы фембæлд та нæ кæй баиу кодтаид, æмæ абон кæрæдзийæ æрмист нæ уаиккам.

Райдианы дæм мæ загъд ныхас диссагау каст. Стæй дæ гæзæмæ мидбылхудт цыдæр фæци, дæ цæстæнгас мæ æмбæхсын райдыдтай. Æз дæ къуызгæ ныхас-дзуаппы æнкъардтон сывæллоны æнæхиндзинад. Æмæ кæд дæ алы æргом ныхас дæр мæ зæрдæ кæрдихтæ кодта, уæддæр мын-иу кæмдæр, цыдæрхуызы æхсызгон уыд де 'ргомдзинад. Иннæмæй та дын тæригъæд кодтон, мæхи æфхæрдтон: дæ сусæгтæ дын æвæндонæй кæй дзурын кæнын. Афæндыдис-иу мæ дæ хъæбысы абырын, æппæт дæр ферох кæнын, фыдфынау сæ фæсурын. Дæумæ иу рæстæджы хорзау фæкаст мæ уайдзæф, дæ уавæр дæ æндон тæлыяу æрбалхъывта, æмæ йæ цыма атонынмæ хъавыдтæ, уыйау рамæсты дæ æмæ скалдтай:

— О, о, исын! Дæттынц мын, æмæ исын! Кургæ никæмæй кæнын! Сæхæдæг, сæхæдæг!.. — Чысыл фæсабыр дæ, хъуыдыты аныгъуылдтæ, стæй: — Акæс-ма, чи нæ исы? ГАИ-йы кусæг фæндаджы тигъыл лæууы æмæ шофырты стигъы, дзидзауæйгæнæг йæ фындз ныссæрфын рæстмæ чи нæ зоны, ахæм базаргæнæг æлхæнæджы сайы, æмæ рог машинæты хицæуттæ систы. Афтæ иннæтæй дæр кæмæн йæ амал куыд у... Æз стигъгæ, сайгæ нæ кæнын. Мæнæн тыхæй дæттынц. Кассæйы сæ æвæрын, мах дæр кæд машина...

— Нæ мæ хъæуы ахæм машинæ! — срдæвта мæ риуæй. — Зындгонд дохтыр йæ цард аразы... Æдзæсгом базаргæнæг æмæ стыр фæндагыл тыхгæнæгмæ гæсгæ. Худинаг æмæ кæуинаг! Мæнæн демæ иумæйагæй ницы ис. Мæнæ кæимæ царын? Раздæр дæр ахæм уыдтæ, æви дæ дыууæизæрастæу хæйрæг фæсайдта! Дæ уды фарн, дæ намыс цы фесты? Дæ рынчынтæм та цы цæсгомæй ракæсыс? Дæ хуызæттæн æнцон царæн у! Æмæ цар! Æцæг мемæ нæ! Цæуыныл ныллæууыдтæн. Зæлийы уæлæдарæс

аивтон, чумаэданы цыдæртæ атымбыл кодтон æмæ арæвдз дæн. Ды лæууыдтæ мадзурайæ. Мæ фæстæ дæ цæстытæ зылдысты, лæгъстæ мын кодтой, ма ацу, зæгъгæ. Ацыдтæн дæ «бынтондæр». Æдылы, æнæзонд сылгоймаг. Дыккаг бон куыд изæр кодта, афтæ мæхицæн бынат нал ардтон — де 'рбацыдмæ æнхъæлмæ кастæн. Мæ мид-зардæйы де 'хсæвæрыл тыхстæн, цы бахæрдзынæ, зæгъгæ. Æхсæв-бонмæ мæ цæстытыл цъынд не 'рхæцыд, мæ хæкъуырццæ куынмæ-иу Зæли фестæлфыд.

Растæг, хъæнтæ дзæбæхгæнæг, фæлм æвæры уарзондзинадæй фæстæмæ алцæуыл дæр. Сабыргай ахуыр кодтон мæ уавæрыл, æрмæст зардæ хъæдгомау рыст. Арæх æй агайдтой дзыцца æмæ баба — мысыдысты дæ. Фарстой мæ, не 'хсæн цы бæллæх æрцыд, уымæй. Цы дзуапп сын хъуамæ радтаин? Дзырдтон сын, нæ цард нæ ацыд, зæгъгæ. Фæлæ сæм уый æххæст дзуапп нæ каст æмæ дæ фæзындмæ æнхъæлмæ кастысты. Сæ мæгуыры бон куы базыдтой, уæд мæм хатын райдыдтой: «Кæдмæ афтæ бадзынæ? Цалынмæ æрыгон дæ, уæдмæ дæ фидæныл ахъуыды кæн, дæ амонд ссар, Зæлийы мах схъомыл кæндзыстæм». Дзурджытæ дæр мыл фæзынд. Фæлæ дæу чи базыдта, уый ма æндæрмæ куыд хъуамæ фæцыдаид!..»

Палатæйы дуар æрбазыхъхъыр. Зирæ фестæлфыд, йæ бынатæй фестад. Мидамæ хъавгæ къахдзæфтæгæнгæ æрбахызт, Абацы фæстаг операци цы лæгæн скодта, уый ус. «Цымæ цæмæн æрбацыд, цы фыдуац æрбахаста? Зирæ, ма мæм æй æрбауадз, арвит æй!» — ныхъхъæр кæнын æй фæндыд, фæлæ йæ бон не сси.

Ус сынтæгæй дæрддзæфгомау æрлæууыд æмæ Зирæйæн ныллæг хъæлæсæй цыдæртæ дзуры. Абацы сæ нæ хъусы, фæлæ сæ йæ цæстæнгас нæ исы. Йæ рынчын цы бацы, уый базонын æй фæнды. Ныхас куы фесты, уæд æм Зирæ æргуыбыр кодта:

— Аба, базыдтай йæ. Операци цы лæгæн скодтай, уый ус у. Бузныг зæгъынмæ дæм æрбацыд. Йæ цардæмбалы йын мæлæты дзæмбытæй байстай. Операцийы фæстæ, дам, дур æддæмæ ацыд æмæ бæрæг фæдзæбæхдæр. Йæхæдæг дæр дæм а дыууæ боны зындзæн, йæ къахыл куы слæууа, уæд.

— Ма мæм æрбацæуæд, æз ын мур дæр ницы æххуыс фæдæн. Мæ ныфс нæ бахастон уырг алыг кæнынмæ, — стыхст Абацы йæхимидæг.

Ус нымдгæнгæ йæ чысыл хызыны йæ къух ауагъта.

— Афтидæй йæм æрбацыдтæн. — Зирæйы хъæр ныхас фехъусгæйæ, хъæрдæрæй дзурын райдыдта æмæ йæ Абацы фехъуыс-

та: — Хæрынхъом куы фæуа, уæд ын адонæй истытæ алхæндзынæ, — æхцайы тыхтон бадаргъ кодта Зирæмæ. — Æнæ уый дæр ын йæ фыдæбонны тыххæй бузныг нæ загътам. Нæ лæг мæрдтæй уый къухты руаджы раздæхт. Йæ нывонд мæ сæр. Дæхи фæндиаг дын тагъд адзæбæх уæд.

Зирæ æхцаты тыхтон фенгæйæ афæлурс. Цы ма акæна, уый нал зоны.

— Нæ! — цыдæр тыхтæ лæмæгъ уынæр ратыдтой Абацыйы риуæй, æмæ дыууæ усы фесхъиудтой, феуæгъд сты сæ мидхъуыр-дхæнæй, катаяæ. Æввахсдæр æм балæууыдысты.

— Аба! Аба! Ды сдзырдтай? Сдзурын дæ бон бацц? О, Дунейы Фарн, кæд дæм адæймаджы куывд æмæ лæгъстæ искуы фехъуыст... Дæ азарæй мæн басудз, уымæн та цæрæнбон ратт!

Абацц йе 'нусон уарзаны фæстаг ныхæстæ хъусгæ дæр нал фæкодта. Йæ хъæлæс азæлдау дардæй-дарддæр кодта, стæй йæ хъусты æгуыппæг ныббадт, цæсгомыл хид рафаста, буар иууылдæр судзгæ рыст скодта. Сæр цыма нæмыджы цæфæй цæрдхуынкъ фæцц æмæ йын йæ нуæрттæ йæ фæдыл ласы. Зæрдæ цалдæр рæхуысты ныккодта æмæ фæхъус. Стæй сæры магъзы зынджы стъæлфæнтæ хауын райдыдтой. Сæ дыдзы рухсмæ талынг къæлидоры размæ цæуы Абацц. Диссаг, йæхи иуварсæй уыны. Цæф нæ, бæстытæ дæр нал у. Фæлæ цыма æвæндонæй кæдæм араст. Фæстæмæ ракассын, раздæхыны хъомыс ын цæуыннæуал ис? Æбæрæг тых æй схойы размæ. Цалдæр къæхдзæфы ма æмæ йæ развæд нал суындзæн. Саудалынг æй карды комау ахауын кодта. Иу, дыууæ, æртæ къæхдзæфы ма æмæ тары амæддаг бауындзæн. Стыхст: «Куырмæджы размæ куыд цæудзынæн?» Стæй фæвзæрд йæ сæры: Уый адзалы фæндаг у!.. Æмæ тынгдæр асанчъех кодта мæйдары хъæбысмæ.



ЧЕЛДЫТЫ-ГОДЖЫЦАТЫ *Надя*

СТЪАЛЫЙЫ ФÆД

* * *

Зæринбазыр, рæуæг, æвзонг азты гæлæбу!
 Кæркæ-мæркæ фæлысты атахтæ кæдæмдæр.
 Дæ базырты ферттывд мæ удрабын æвæрд у.
 Æртыхсынц де скойæ мæ зæрдæйыл кæлæнтæ.
 Уæззау мыдкæахы базыр фарнхæссæг фæлвæрд у.
 Мыдыбындзæн кæм и гæлæбуйы гæнæнтæ?

2003.10.03

* * *

Дыргъæн Аза́-бæлас нæ садзæм.
 Сындз акъаци хæрздæфæн уарзæм.

Фæдонтæн пиллон арт сæ быны —
 Кæйдарты уартæй нæм нæ зыны!

Æхсидав цыхцырæгмæ дарæм,
 Нæхи кæйдарты артмæ тавæм.

Зыдтой нæ дун-дунетæ Нартæй.
 Зынггур кæм фидауы сæ артæй?

Æвæрдзæн дард фæлтæр цыртдзæвæн
 Нæ сæфты 'нæмæтæн — сæрцæвæн.

Ныннар, хъуытазхъæлæс дзæнгæрæг,
 Нæ ирд фæд ма фæуæд æбæрæг!

2002.18.11

НАЕ ИВГЪУЫД АЕМАЕ АБОН

Нае ивгъуыд у рæсугъд хуызтæй нывæфтыд.
 Рæуæгбазыр, кæркæ-мæркæ гæлæбу.
 Гæлæбуйы царæнбонтыл кæд æфтыд?
 Мае абон æм зæрдыскондæй тæнæг у.

Кæнынц æмзæлланг абон æмæ ивгъуыд.
 Бæрзонд арвмæ сын иумæйаг дæгъæл и.
 Рæстæджы сæрты агурынц кæрæдзи.
 Нæргæ симфони азты сæрты — ивылд.

Кæд нае уыд уд цæхгæр зилæнты хивæнд?
 Нае сонты бонтæ абонимæ иувæнд?!
 Кæй наеу нае цард фæткмæ гæсгæ фæндонæй,
 Ирвæст нае сæртæ уый фæрцы зындонæй!

2002.16.08

ДЫЗÆРДЫГ

Фæззыгон дидинæг мае уды
 Æвиппайд райхæлди фæлмæн.
 Куы уаис уаз æртах, тæхуды,
 Куы дарис уарзты цин мæнæн.

Фæла мае дидинæн йæ цъæх сыф
 Мае азты ирдгæтæй фæбур.
 Тæрсын, куы нывæрай йæ къусчы
 Æхцон æртахы бæсты дур.

Фыдмитæн уарди наеу фæразон,
 Хъызт æмæ митæн наеу быхсаг.
 Æввахс у «зымæг» æмæ абон
 Дызæрдыг зæрдæйыл — тыхсаг!

2002.15.08

* * *

Тар арвыл Биттыры хъазау раленк кæны Мæй.
Стъалыйы фæд урс æндахау аззайы тæлмæй.

'Рфæны фæды хъæмпыхæлттыл — уарзæттæн сæ фæд.
Уырдаæм стъалыты цæрæнтæм атæхы сæ фæнд.

Бонварноны рухсæй зæрдæ бонрæфтмæ — цæхæр.
Ахæм аргъауы, тæхуды, мин азы фæцæр!

2004.20.03

* * *

Сæуæхсид — Захъагомыл ауыгъд,
Æркалди къуылдымтыл цæхæр.
Мæ уд мæ къæхтыбынæй алыгъд —
Фæсаджил къахвæндаг дæлдæр.

Сæумæйы узал суар — йæ уагыл,
Зæлдаг æртæхæйдзаг кæрдæг.
Къæдзфындз цæргæсы аууон — рагъыл.
Сыгъи — тæхгæ фатау цæрдæг.

Цъæхнымæт уæйыгхуыз къуылдымтæ,
Фынккалгæ доны сæрты — хид.
Фыдæлты зын цардæй ыскъуылдзаг
Нылхъывта къæдзæхмæ йæхи.

Дæлдæр — æрхæндаг мæсыг комы,
Рæстудæй табуйæн бæззы,
Кæйдæр мыггаджы цыт — йæ роны,
Нæ дугæй рохуаты хъæрзы.

2003.02.02

ХУР

У хъæздыг лæгæн йæ хъузон.
 Магуырæн йæ бæллиц — хур бон.
 Иутæн байуары уæрдонæй,
 Иннæ — бузныг у хæдонæй.

О, Хуыцау, дæ бон у алцы.
 Ма бар хурæн дæр Ды мацы.
 Зилдух райдайы Дæ быны,
 Уæд æрмæст хъалты куыд уыны?

2002.20.03

РУХС УÆЗÆГ

Хъæды бæласыл къуырды у сауцъиуæн йæ ахстон.
 Ам йæ цард уæззау кæд у, уый тыххæй йæ 'рцахстон.

Скодтон урс базыл хуыссæн, хъарм хъæрмхуыпп æркодтон.
 Мæн куыддæриддæр хъæуы, ахæм кад ын кодтон.

Уазæгæн йæ уд фæцыд, базыртæ æруагъта.
 «Де 'гъдауæн цы уа фæлдыст? — сабыргай мын загъта. —

Хъарм хуыссæн нæ хъæуы мæн, бамбæхс ма дæ лыстæн:
 Хъæдæй адджындæр мæнæн нæй, мæ мад-фыдыстæн.

Стæй дæ хъарм хъæрмхуыпп — æнад, дзурын дын рæстудæй.
 Зулчъытæн нырма сæ ад не схицæн мæ удæй!»

Ай у зондыхос мæнæн, загътон æз мæхицæн.
 Рухс фыдыуæзæг, хуыссæн алкæмæн у хицæн!

Хъæды бæласыл къуырды у сауцъиуæн йæ ахстон.
 Цъиуы рухс уæзæг хъæд у — дзæгъæлы йæ 'рцахстон!

2002.07.07

* * *

Сыгъдæг уд у бæрзонд фæндтæн сæ цæрæн.
 Æрвон тых æмæ уарзтæн у æмдзарæн.
 Фыдвæнд йæхимæ не 'руадзы æмгæрон —
 Рæсугъд нывæстæй рухс сæнттæ æгæрон!

Нæ фæнды мæн, æз а зæххыл æндæр уон!
 Фæстаг сулæфтмæ уæд мæ уд сывæллон.
 Кæлæд мæ удæй удрæвдауæн рухс,
 Мæ алфамбылай уый рухсæй уæд урс!

2003.30.08

ТÆРККЪÆВДА

Æврæгътæ 'лхъивынц кæрæдзи уæнгдыхæй.
 Дымгæ къуыззитгæнгæ бæстæ фæйлауы,
 Мигътæй цæссыгтæ лæмары йæ тыхæй,
 Донласт зæххыл сæ æнæвгъауæй тауы!

'Нæбын сыхырнайæн тонынц йæ тæнтæ.
 Терчы мæстджын уынæр айхъуыстис дардмæ.
 Арвы 'рцæф исдугмæ калы цæхæртæ —
 Тарстхуызæй фемдзаст дæн цирхъ æмæ уартмæ.

2004.13.03.



МАРДÆГАСГÆНÆГ

Этюд

Хистæр зæд йæ фыссæн сис æрæвæрдта æмæ арф ныууæфыд:
 — Нудæс æмæ цыппарыссæдз... Нæ номхыгъд ма иу хъуаг у.
 Йæ уæлхъус лæууæг кæстæр зæд аххосджынхуызæй сдзырдта:
 — Уый бирæ нæу. Ныртæккæ сæдæймаг уд дæр ам уыдзæн.
 — Тæхгæ, уæдæ... Æмбисдзард у, фæлæ... Сфæлдыстадон куыст кодта, æмæ бæрц ницæмай зыдта, Хуыцæутты ныхмæ дæр-иу фæцагайдта! Цæргæйæ куы баззайа, уæд йæ тæригъæдтæ галуæрдоны дæр нал бацæудзысты. Хуыздæр рæстæгæн уæвæн нæй: йæ бинойнаг æмæ йæ сывæллæттæ нал хъæуы, сфæлмæцыдысты йын цы йæ ахорæнты тæфай, цы йæ музæйæ... Ныр уæззау рынчын у æмæ иунæгæй йæ уаты сæйы. Тæхгæ, йæ уд ын схæсс.

Сæ ныхас ахицæн, æмæ дыууæ зæдæн дæр сæ сау базыртæ цыма уæззау дуртæй фервæзтысты, уыйау сæ базмæлын кодтой.

— Æрмæст арæхстгай, хъусыс! Фынай куыд уа, афтæмæй, — загъта ма зæронд зæд æмæ хъуыдыты аныгъуылд.

Дзæвгар рæстæг рацыд, фæлæ удмæ æрвыст зæд зынæг нæ уыд. Кæддæр-кæддæр гом рудзынджы тæрхæгыл æрбадт.

— Æмæ афтид цæмæн дæ? — йæ хъуыдытæй фæиппæрд уæвгæйæ, бафарста зæронд зæд.

— Цалынмæ тæрхæттæ кодтам, уæдмæ уавæртæ фæивтой: лæг иунæг нал у.

— Уæдæ?

— Æрыгон чызг йæ уæлхъус бады.

— Цавæр чызг ма у уый та? — бадис кодта зæронд зæд.

— Æвддæсаздзыд. Йæ цæстытæ арвау æнæбын...

— Æххуырсгæ йæ бакодта, æви йæ хæстæджытæй исчи у?

— Нæдæр иу, нæдæр иннæ, — мæстæймаарагау загъта кæстæр зæд. — Чызг æй уарзгæ кæны.

— Уый та куыд? Цавæр уарзт? Æрыгондæр не ссардта уыцы æнæнтыст чызг?

— Нæ зонын. Йæ зæрдæмæ нывгæнæг фæцыд. Куы, дам, сдзæбæх уай, уæд, дам...

— Бакæсæд-ма йæм исчи! «Куы, дам, сдзæбæх уай». Мæ номхыгъдмæ йæ куы бахастон, уæд ма цæй дзæбæхы кой кæны? Уый цыфæнды дзурæд, фæлæ ды дзæгъæл цыд цæмæн фæдæ?

— Уæдæ мын цы гæнæн уыд? Чызг йæ цурай æппындæр нæ цæуы, — йæхи сраст кæныныл архайы кæстæр зæд.

— Æхсæв та?

— Æхсæв та йæ дæлфæдтæм батымбыл ваййы æмæ дын ма бацъынд кæна!..

Зæронд зæд та ныхъхъуыды кодта. Стæй сдзырдта:

— Кæд истæмæй æххæст нæу.

— Цæмæн загътыс? Хæрзконд, хæрзуынд... Æххæст чызг цы ваййы, уый, — загъта æрыгон зæд æмæ фæфсæрмы.

— Кæс-ма, дæ хорзæхæй... Цæй, тæхгæ йæм фæстæмæ æмæ бацархай, куыд æмбæлы, афтæ. Уарзондзинад хъуыдыйаг у, хынцинаг. Тæхгæ, дæ фæндаг раст.

Фæлæ та дыккаг фæлварæн дæр æнæпайда фæци.

— Цæй, ныр та цы æфсон кæныс?

— Цыдæр хостæ самал кодта...

— Уый дын гъе! — йæ сæр батылдта хистæр зæд. — Фæлæ йæ цыма æвдадзы хос дæр нал фервæзын кæндзæн...

— Мæнмæ дæр афтæ фæкаст, лæг мæрдон узал куы ныцци, уæд...

— Æмæ?

— Æмæ йæ чызг йæ буарæй батавта, раздæхта йæ адзалы фæндагæй.

— Сонт зæрдæ! Лæг куы рабада, уæд та ацы чызджы дæр фенамонд кæндзæн: бирæ сылгоймæгты тæригъæды бацыд.

— Цы бæрæг и, — загъта кæстæр зæд.

— Фәләуу-ма, фәләуу! Ләджы хабәртты кой йын ракод-
тай? Йәхи әнафоны мәләтәй дәр әй фәтәрсын кодтай? —
ныфс та фәзынд зәронд зәдмә.

— Уәдә! Фәлә чызджы ницы уырны.

Зәронд зәд йә боцьо адаудта, стәй кәддәр сдзырдта:

— Цәй, цы уа, уый уәд! Нә цәсгом не 'вдисән — алцы дәр
бафәлвәрдтам. Цәрәнт уал уарзт әмә масты.

Кәстәр зәд разыйы худт бакодта әмә йәхи арвмә систа.

«Ныртәккә та стәлытәм дзәгьәлгастыл фәуызән, —
ахьуыды кодта хистәр зәд. — Әрыгонәй әз дәр уарзтон
стәлытәм кәсын.



КЪОДОТЫ Альберт

ДÆ УДÆН НЫФС ДÆН

* * *

Мæ къабæр æнæ дæу нæ хизы мæ хъуыры.
 Дæуыл у мæ сагъæс, дæумæ у мæ каст.
 Мæ мадау дæ уарзын, — гыццыл у, ыстыр у,
 Мæгуыр у, хъæздыг у, — фæрныг у мæ уарзт.

Кæд абон дæуæн дæр æгæрон фæзындæр,
 Уæддæр мын цыт уæвын, ныфс уæвын фæраз, —
 Мæгуыр дæ, хъæздыг дæ, гыццыл дæ, ыстыр дæ, —
 Æрмæстдæр мын у, æрмæстдæр мæ уарз.

* * *

Цыдæртæ арвы риуыл, хъавгæ,
 Нывæнды мæйы рухсæй тар...
 Æз та дын ацы хатт дæр, хъазгæ,
 Мæ зæрдæ бакодтон дæ бар.

Кæсын дæм, дисгæнгæ, мæ лымæн,
 Æмæ йæ не 'мбарын — дæ уд
 Цæмæн у миндзæсгом, рæдыдау,
 Æмæ дæхæдæг та — рæсугъд.

Вæййыс уæзбын, зындзырд, æдзæсгом,
 Куы та — зæды къæртт, хъусаг, рог...
 Æниу мын дунейæн йæ цæсгом,
 Дæ митау, рагæй нал у ног.

* * *

Цамән хәссыс, зәгъ-ма, дæ бәллицтæ æмбæхстæй?
 Цамән кæныс лæджы дæ сусæгæй тыхсын?
 Æмбарын æй, зын у ныфсы билцъæй цæрын,
 Уæлдайдæр, цард лæгæн куынæ кæса йæ фæстæ.

Фæлæ уæддæр, зәгъ-ма, цы баззайдзæн нæ фæстæ? —
 Дæуыл фæтых и уарзт, мæныл тых у хъынцъым.
 Æмбарын дын дæ хъазт. Дæ уарзт дæр дын быхсын.
 Æцæг æй зонын, нæу мæ уды фæндон рæстæг.

Æмæ, уыныс, — махи нæ хъахъхъæнынн дæуæй,
 Æмæ нымайын бон дæ худты фæрцы боныл.
 Æдых кæм кæны хур, уым бонджын кæны мæй...

Æвæцæгæн, лæгæн æнусон сайд нывгонд у.
 Уæдæ ды дæр дæхи фæныфсджын кæн мæнæй,
 Фыццаг уал зæххыл, ам, уым дарддæр та — зындоны.

* * *

Тыххæйты мигъты бынæй хохмæ
 Æрлæст, йæ туджы мæцгæ, хур.
 Дæуæн та тулын æмæ тохмæ
 Цæттæ у абон дæр дæ дур.

Нырма дæр разы дæ дæ тыххæй,
 Æмбæхсыс рæстæгæй дæ фæд,
 Цыма æцæгæй дæр дæу тыххæй
 Йæ куыст ныууадздзæни мæлæт.

* * *

Галиу дæ, уый зонын.
 Фæлæ мын дæуæй
 Хъорнисæй Елхотмæ
 Адджындæр чызг нæй.

Удхарай мæ марыс,
 Лидзыс мæ тæргай,
 Сныхас мæ нæ уадзыс
 Ды, мæ уарзты хай.

Дзурыс мæм дæрзæгæй,
 Фæлæ йæ уынын:
 Иу бон дæр æнæ мæн
 Нæу дæ бон цæрын.

Æмæ дæ цы домын?
 Бафхæр мæ, зæгъ мын:
 «Саузæрдæ дæ, зоны,
 Фæлæ дæ быхсын».

Амонд хæссын растæй
 Тынг фæнды мæн дæр.
 Гъе фæлæ дæ уарзтæй
 Разылди мæ сæр...

Царды фæндаг даргъ у.
 Фæлæ мын дæуæй
 Адджындæр, зынаргъдæр
 Никуы уыди, нæй.

* * *

Мæ сæфт бонтæ, нæ уыл кæнын фæсмон...
 Нæ цинæн зымæг сæрды ад нæ зоны.
 Уырны мæ: Зæхх æцæгæй дæр дыргъдон у,
 Æмæ кæй нæ ис Рæстæгæн кæрон.

Хуыдтой кæддæр лæджы зæрдæ зындон,
 Æз та йæ абон уарзты зæппадз хонын.
 Мæ уарзтæй абон уарзты уысм уромын
 Æмæ æрвитын амондагур бон.

О Царды Фарн, дæумæ сидын, цы фæдæ!
 Фæхæсс мын рæвдз Ныфсы бæстæм мæ нау,
 Æмæ та festa уарзты зарæг зæрдæ.

Мæ сайд удæн æнусты фæд ыссар,
 Рæстæгмæ баив зымæджы ниуд сæрдæй,
 Æмæ мæ хурхæй мауал мара тар...

* * *

Хъусыс, ме 'фсымæр, ауади абон мæ хъустыл —
 Загътай: «Нал мын и ныфс». Загътай: «Басыгъд уæддæр».
 Æмæ масты пæссыгтæ æруагътай дæ рустыл,
 Стæй æруагътай фæлладæй дæ риуыл дæ сæр.

Хъусыс, ма кæ! Дæ зæрдæ мæм ма 'хсайæд уæгъды.
 Кæд мæ рæстæг фæци, кæд мæ сæрæн нæ дæн,
 Кæд кæддæртау мæ фырхъалæй хъайла нæ цæгъдын,
 Нæ, уæддæр ма мæ зардæй дæ удæн ныфс дæн.

Хатгай тары мæ хъуыдытæ сасирæй луарын,
 Фæлæ дардыл нæ ваййынц, арф нæ къахын мæ уд.
 Дæн мæ зарæгæн гом. Фæлæ нал зонын барын,
 Æмæ, сабийы тылау, стæвдæй хизын мæ тут.

Цæй, æндæр ма дын абон цы зæгъон мæ цардæй?..
 Куы ирхæфсын мæхи. Куы хуыссын. Куы зæмбын.
 Ахсын хурæн йæ тынтæ мæ зивæг-фæллады,
 Æмæ нал кæнын стыр арт мæ уарзтæн йæ быны.

Стæм хатт рахизын уынгмæ. Стæм хатт чиныгæй хъазын.
 Фæлæ зæрдæ ысцъæх, æмæ нал у мæ бон.
 Амонд раздæрау цардæн йæ æрмттæй ныуазын,
 Суанг ма хъуыры нæ хизынц сырх сæн æмæ дон.

Хизын хурæй мæ сæр. Рæстæг бонгай нымайыш.
 Хъусын тары куыд агуры дымгæ йæ уарзт.
 Æмæ митау мæ фæстæ куы райдайы тайын,
 Уæд æрæнцой ыссары мæ риуы йæ маст.

Афтæ марыш мæ рæстæг, фæллад æмæ хастæй..
 Фæлæ зæрдæ йæхиуыл нæма дары сау.
 'Рмæст æз раздæрау нал зонын архайын уарзтæй,
 Æмæ зæхмæ æрхызтæн — ызноны хуыцау.



АМБИСАЕНДТÆ

УСУР ЛÆППУ

Иу усгур лæппу баминавар кодта кæйдæр мыггагмæ.

Хъуыддаг сусæг цыды онг æрхæццæ. Уæд чызджы фыдыфсымæр лæппуйы фæрсы, цæй, куыд у, нæ хо, дам, дæ зæрдæмæ цæуы. Лæппу ныфсармытæ, цы йын хъуамæ загътаид?..

— Уæдæ хъус, — дзуры лæг. — Ахæсс æй æмæ дæ куынауал хъæуа, уæд-иу æй фæстæмæ æрбакæн æмæ дын æй æндæрай баивдзыстæм.

Бонтæ цыдысты, уæдæ цы уыдаид. Уæд иуахæмы фыдыфсымæр амарди. Ирон æгъдаумæ гæсгæ ацыдысты мæрддзыгойы. Уæд хæдзармæ æххæст нæма бахæццæ сты, афтæ сияхс кæуын байдыдта. Йæ фæстæ чи рацыд, уыдон ма йæм дзурынц, сияхс кæугæ нæ фæкæны, зæгъгæ, фæлæ ма кæмæ хъуыста, тынгæй-тынгдæр куыдта. Тæфæрфæс куы ракодтой, уæд сияхсы æфхæрынц, цæуыл нæ фæхудинаг кодтай, зæгъгæ. Хабар сын сæрæй куы ракодта, уæд ын тæригъæд кæнын райдыдтой, ай æцæг мæгуыр куы дæ, æцæг: нырма дын чи баивдзæн дæ зæронд усы ногæй...

ХАЛОН

Халон хъæды къохы ахстон скодта æмæ дзы лæппынтæ рауагъта. Уæд иуахæмы къохыл арт сирвæзти. Халон, мæ лæппынтæ ма басудзой, зæгъгæ, сæ æндæр ранмæ хаста. Уæд дзы иуы фæхæссы æмæ, доны сæрты куы фæцæйтахт, уæд халон йæ лæппыны фæрсы, ныр, дам, мын ацы фыдæбæттæ цæмæй бафиддзынæ. Гъей, мæ мад, æз, дам, куы сдынджыр уон, уæд дын дæ фыдæбæттæ æртыварæй бафиддзынæн. Уый дæр æй феуæгъд кодта, æмæ лæппын доны смидæг.

Фæстæмæ аздæхт æмæ та иннæ лæппыны рахаста, æмæ та доны сæрты куы 'рбацæйтахт, уæд та йæ лæппыны фæрсы, ныр мын ацы фыдæбæттæ цæмæй бафиддзынæ, зæгъгæ. Гъей, мæ мад, æз куы

сдынджыр уон, уэд дын дæ фыдæбæттæ æртыварæй бафиддзынæн! Æмæ та уый дæр феуæгъд кодта, æмæ та уый дæр доны смидæг.

Уэд æртыккаджы куы рахаста æмæ та уый дæр куы фæрсы, мæ фыдæбæттæ мын цæмæй бафиддзынæ, зæгъгæ, уэд ын ацы лæппын афтæ зæгъы:

— Æз дæр, куы сдынджыр уон, уэд мæ лæппынты афтæ хæсдзынæн.

Æмæ уэд уый нал аппæрста.

АФТЕЧЫ

Иу лæг афтекмæ бацыдис æмæ афтечи кусæджы фæрсы:

— Уырыты хос уæм нæй?

Уэд æй афтечи кусæг дæр фæрсы:

— Æмæ дæ уырытæ цæмæй рынчын сты?

ДЫУУÆ ХÆРÆДЖЫ

Дыууæ хæрæджы фæндагыл фæцæйцыдысты, сæ иу хаста цæхх, иннæ та бæмбæг. Цæхх чи хаста, уый уæззау цыд кодта, бæмбæг чи хаста, уый та рогæн цыди. Уэд иу доны былмæ бахæццæ сты, æмæ цæхх хæссæг хæрæг загъта:

— Æз мæхи найын, — æмæ æд уæргътæ доны схуыссыди. Фæхуыссыди, цалынмæ йæ цæхх стади, уæдмæ. Уэд та дарддæр цæуынц, æмæ цæхх хæссæг рогæн цæуы. Æмæ та иу доны былмæ бахæццæ сты. Бæмбæг чи хаста, уыцы хæрæг дæр загъта:

— Æз дæр мæхи найын, — æмæ æд уаргъ доны схуыссыди. Бæмбæг дон бацъырдат, æмæ хæрæг уым доны бынмæ афардæг.

КАФАГ ЛÆППУ

Иу кафаг лæппуйæн йæ хъуг фесæфти, æмæ йæ хъуг агурынмæ нæ ацыдис, фæлæ хъазты балæууыд. Уэд йæ тæккæ зæрдиаг кафтмæ куы бахæццæ, уэд æм чидæр бахъæр кодта:

— Æмæ дæ хъуг та, дæ хъуг?

Уэд дын уый дæр афтæ:

— Оц-туах, уый дæр мæ рох нæу! Оц-туах, уый дæр мæ рох нæу!



ÆРТÆ ЗÆРДÆЙЫ

Хурыскæсæны ахуырадмæ гæсгæ адæймагæн ис æртæ зæрдæйы. Иу дзы бакæны адæммæ, иннæ бинонтæм, æртыккаг баззайы æхгæдæй, никæй йæм уадзы.

Мæ риуы кæд æртæ зæрдæйы ис,
Кæнæ мæ зæрдæ 'ртæ дихы фæцис...
Цъæх денджызау æнæрынцой тæлфынц,
Уæззау куыстæн фæкъуыхцыйæ тæрсынц.

Дæтты сæ иу мæ цард-бонтæй æмбис
Нæ адæмæн: дæллаг галау — цæдис.

Ысбаста иннæ бинонтæй куырис,
Лæмбынæг зоны алкæмæн йæ рис.
Æнгомдæр сæ йæ дадзинтæй бætты,
Æнæвгъау сын йæ уарзты рухс дætты.

У æртыккаг мæ мидсагъæстæн буд,
Тæрхонгæнæг — æдас ран и мæ уд.

НОГÆЙ МЫН БАЦАМОН ЗАРЫН

Хæст мын аивта м' ахуыр, мæ ахаст,
Хæст мын бауагъта ме уæнгты сау маст.

Уый æвдæрзы æдзухæй мæ уды,
Зæрдæ риуы ныддур æмæ дуды.

Æз хъысмæтæн йæ фыдгæнд нæ барын:
Дзурын, курын, мæ кувинаг хъарын.

Цæй, фыдфынты дæр саузæрдæ ма уон,
Æз дызæрдыгæй макæйуал барон.

Дзурын: ногæй мын бацамон уарзын,
Хъуыса риуæй хъуытаззæлæй зарын.

Хъавгæ, арæхсгæ хъæдгоммæ 'вналын
Æмæ рухс зарæг зарын фæлварын.

АФГАНИСТАНЫ АМÆДДАГ

Уасыд бæласæй, уасыд сау халон,
 Æмæ базыдтон æз мæ дудгæ бон.
 Дард Кабулы бын ды куы бабын дæ,
 Уым дын де 'ртхутæг систа сау дымгæ.

Ды дæ удисгæ кодтай галы богъ,
 Арф æй бамбæхста Копет-Дагъы хох.
 Уыд дæ фæстаг дзырд: «Уæ фыдыбæстæ,
 Æз дæуæн фыстон, æз фырты хæстæ!»

Зынг куы басыгъта, зынг æвзонг уæнгты.
 Ныр цы нывæрдтой ацы табæты?
 Ис дзы афтид ном — мады сайынæн
 Æмæ уæлмæрдты цырт æрсадзынæн.

.o.

БИРÆГЪТЫ Владимир

* * *

Фæдзурынц тынг хъæрæй нæ иутæ:
 — Мæ Ир! Мæ Ир! Æз уарзын дæу! —
 Цæвынц тымбыл къухæй сæ риутæ,
 Фæхæрынц ард. Уæлдай сын нæу!

Иронау уый нывыл нæ дзуры —
 Æнæрвæссон, нæ зоны 'гъдау.
 Тыхсы ныл хионау нæ цуры,
 Кæмдæр та ныл æвæры фау.

Æз ахæм адæмты æмбарын.
 Сæ удхæссæг — мæ дзырд, мæ кард.
 Мæхи сæ астаума æшпарын,
 Цæмæй сыгъдæгдæр уа нæ цард.

НЫСТУАН

Чи дæ давы.
Уымæй дав.
Чи дæ тавы,
Уый-иу тав.

Чи дæ 'мбары,
Уый æмбар.
Чи дын бары,
Уымæн бар.

Ма у бирæгъ,
Ма у арс.
Чи дæ уарзы,
Уый-иу уарз.

.o.

БАЛАТЫ Альберт

ÆХЦА

Æхца цъæх артау судзы не 'рмттæ,
Куырм кæны хицæутты, къуырма.
Æхца цынаæ диссæгтæ федта!
Кæны лæмæгъ удты æрра.

Æхца хæстæндзарæг у, марæг.
Æхца къæлæтджынмæ — фæндаг.
Æхца хуыцау у, цинтæ уарæг,
Æхца — нæ цыфыддæр ызнаг!

Æхца — лæгæн йæ гамхуд исæг,
Æхца — нæ ис æмæ нæ бис.
Æхца — нæ удты судзгæ риссаг,
Æхца у сау хъылма, фыдниз!

* * *

Ды — ма царды цин,
 Ме 'взонг уды 'хсин.
 Ды — ма хурыскаст,
 Ды — ма судзгæ уарзт.
 Ды — ма сæуæхсид,
 Рухс фидæнмæ сидт.
 Ды — ма малусæг,
 Ды — ма рагсусæг...

.o.

ДУДАЙТЫ Лаврент

КÆДДÆРЫ ХÆЛАРÆН

Сонет

Æнæнтау бодз! Дæ уды сконд — бæрæг.
 Дæ пух æнгуылдзтæ цардивæнтæй хъазыңц,
 Сæ базмæлдæй цыдæр зæгъынмæ хъавыңц.
 Фæдомыңц кæд: сæрæй мын кув ныллæг.

Æнхъæлмæ кæс, быны-бынты бырæг!
 Куыд ралæг дæ, цæмæйты, уый уал бахыңц.
 Æниу куыдзы мард 'фсæст куййтæ нæ къахыңц:
 Сæхæдæг дæр — гæртамхортæ, хуыснæг.

Хуыцау дæр ма дын фехъуыста дæ хъаст.
 Нæ Хуыцау нæ. Дæхицæн и хуыцæуттæ.
 Цы хуызæттæ? Сæ уæлæ ис хуыдзæрмттæ.
 Цъылынау иумæ стут быдбосæй баст.

Дæ бухъцардмæ кæмдæр кæнын хæлæг,
 Фæлæ, уæууæй, куыд басгуыхон хуыснæг!

МИДХЪУЫЫРДУХÆН

Шамилæн

Куы мыл рауадзынц хахуыртæ, цъыфдон,
Æнхъæл ваййын: мæнайуй та фæрæдыд.
Хъæрмуды 'фсон та басгуыхтæн зындон,
Дæлимонтæ — мæ цин æмæ мæ рæвдыд.

Фæлæ мæ зæрдæ — ме 'вдисæн: зæххыл
Бынты нæ хилын маргифтыгъдæй калмау.
Куы расайы заманамæ сæ хыл, —
Сæ ныссусæн мæ рæстдзинад йæ амал.

Уæдæ цы у сæ хъаугъаты хъæстæ?
Мæ рæстдзинад сæ йе 'мгæрон нæ уадзы.
Æмæ куы 'рчыцын «хъыдзыты» фæстæ, —
Мæ дыргъ дзывыр хъæбæрдæр ран ныссадзын!

Уæдæ лæбураент маргифтыгъдæй калмау.
«Æхсоны цæв æмæ цæхæртæ кала!»



ЦАРДЫ НЫВТÆ

ТРАМВАЙЫ

Трамвайы кондуктор иу сылгоймагимæ схыл. Сылгоймаг дзыхджындæр разынд æмæ йæм дзы дзæбæх «æрлæвæрдта». Уалынмæ трамвай æрлæууыд. Уæлахиздзау сылгоймаг уыцы сæрыстырхуызæй æрцæйхызти. Кондуктор ма йæ фæстæ адзырдта:

— Ды та, бæхы иннæрдæм чи ахызт, ахæм кæрдæг дæ.

Трамвай араст. Сылгоймаг кондукторы фидисы апп бамбæрста, азгъродта æмæ ма йæм рудзынгæй бахъар кодта:

— Ды дæхæдæг дæ л...х, дæхæдæг!

Адæм худæгæй артæнхæлдтæ фесты.

«ДЗУЛ ДÆР...»

Уый уыди ивгъуыд æнусы фæндзайæм азты. Иу уырыссаг чызг Дзæуджыхъæуы ахуыр кодта пединституты. Йæ стипендийæ ма йæм æхсæз суарийы баззад. Уыдон æхсæвæры фаг уыдысты, фæлæ чызджы изæрæй паркмæ хъазтизæрмæ ацæуын дæр фæндыди. Дыккаг хъуыды фæуæлахиз. Иуафон лæппуимæ кафгæйæ йæ зæрдæ бахъарм. Адæм хъæр кæнынц: «Воды ей!» Чызг гæзæмæты æрчыцыдта æмæ сдзырдта: «И хлеба».

ИРОН МОЙ СКОДТА

Иу сыбираг чызг Дзауджыхъæуы ахуыр кодта. Ирон лæппуимæ кæрæдзи бауарзтой, æмæ хъуамæ чындзæхсæв скодтаиккой. Чызг йæ мадмæ ныффыста: «Вышла замуж за осетина». Иуцасдæры фæстæ мадæй фыстæг райста. Уыди дзы ахæм ныхæстæ: «Ничего, доченька, что у него рыба фамилия, лишь бы человеком был».

АРГЪУАНЫ

Сауджынæн, аргъуанмæ арæх чи цыд, иу ахæм сылгоймаг йæ зæрдæмæ фæцыд. Йæ куысты рæстæг-иу æм йæхи хæстæг байста æмæ йын-иу загъта: «Ахсæв дæм бацаудзынæн». Сылгоймаг-иу старсти: цы ми кæндзынæн уыцы зæрондимæ? Йæ хæдзары дуар æмæ-иу рудзгуйтæ фидар сæхгæдта. Иуахæмы та йын сауджын куы бакой кодта, уæд сылгоймаг нал фæлаууыд æмæ йын хъæрæй афтæ: «Иу хатт æрбацу, æмæ дæ фервæзон!»

АРÆН ХÆДЗАРМÆ

Иу лæг бæхуæрдонæй фæцайцыд. Йæ зонгæ йыл амбæлд æмæ йæ фæрсы:

- Кæдæм рараст дæ?
- Не 'фсины арæн хæдзармæ кæнын.
- Æмæ кæм и де 'фсин?
- Уæртæ фæстейы æрбацауы.

МÆДИЙЫ ХАБÆРТТÆЙ

1

Нæ хъæуы иу рæсугъд, фæла къайных чызг царди, Мæди, зæгъгæ. Иу хатт сæм уазджытæ æрбацыд æндæр хъæуæй. Мæди сæ размæ рауад æмæ сын афтæ:

— Уæ кæрцытæ раласут æмæ сæ гæдыйы топпыл æрцауын-дзут, стæй уæхи хъахъхъанут — кьултæ ног чъырæй цагъд сты.

2

Иу хатт та Мæдийы сыхæгты фыдуаг лæппу цахæрадоны йæ быны акодта. Адæмæй цы басусæг кæндзынæ? Куы-иу æй афарстой, уыцы лæппу дын исты бакодта æви нæ, зæгъгæ, уæд-иу загъта: «О, дам!» Абон дæр ма хъæуы арæх æрымысынц: «Мæдийы загъдау, о, дам!»

УАДДЗАЛХ АДÆМ*

ГАВАЙАГ ГИТАРÆТÆ

Бахсæвиуат кæнынмæ кæйдæр хæдзары баззадтæн, уырдаæм та мæ зонгæтимæ 'нæнхъæлæджы фембæлды фæстæ бахаудтæн, фысым дын уыдзыстæм, зæгъгæ, мæ сразы кодтой ныллæууыныл, стæй тынг æнафон æмæ узал дæр уыд. Баззадтæн сæм æмæ мын хуыссæн бакодтой уымæлбын къуырф диваныл, мæхи дзы мæ мидфынмæ куыддæр къæмдзæстыгæй æнкъардон æмæ тыхстæн, уымæн æмæ диван сæ уазджытæн æрмæстдæр бадынæн уыд ныронг, хуысгæ йыл никуы ничи кодта — гъемæ мæм уазæгуарзон рæдау нæ каст; ноджы ма мæхи сынтæджы хъæрмустан хъæбыс мысыдтæн, ахуыр кæуыл уыдтæн æмæ мæ иугæндзон царды кæддæриддæр кæдæм здæхтæн, уыцы рæдау хъæрмустан хуыссæнтæ — уым мæ-иу ничи хъыгдæрдта, никæй æцагæлон улæфт мын-иу ныхылди мæ уды бæстæм, æнцæд-æнцойæ дзы-иу мæ зæрдæйы дзæбæхæн фынай кодтон. Фыццаг кærкуасæнты кæддæр схуысыдтæн, æмæ, нæхимæ дæн, зæгъгæ, уæд боны дыууадæс сахатæй раздæр нæ райхъал уыдаин, ома, æрвылбон куыд ваййы, афтæ; адонмæ та, нырма сæумæдæвдæг уыд, афтæмæй ракастæн мæ цæстытæй, æмæ мæм рудзынджы иу тигъæй — æмбæрзæнæй æххæст æхгæд нæ уыд, —

картæй зындысты бырæттæй цъупдзаг гæххæттын стыр къопытæ, гъемæ ма мын æй цы бамбарын хъуыд, райсомы авд сахаты дæр кæй нæма у, уый. Мæ уæлтфыфалтæ мæлæты уæззау уыдысты, мæ сæр дæр къуырма рыстæй рысти; егъау уат узалæй ныддæвдæг, æмæ мæм афтæ касти, цыма, мæ алыварс цыдæриддæр уыдтон, уыдон иууылдæр тарф фынай баисты, — алы хатт дæр мæм-иу мæ зæрдæ мæнæ афтæ дзырдта, зæгъæм, истæй аххосæй мæ-иу хуыссæг куы нæ ахста æмæ-иу бар-æнæбары, йæ бон фынай кæнын кæмæн уыд, уыдонмæ халæгæй куы мардтæн, уæд; уыдон-иу мæ фырфæлмæцыд, фырвæллад буары монцтæ уыдысты, йæ мидтухийы сæнттæ — æндæр мæм-иу уæдæ цæмæн афтæ кастид, æмæ, цыма мæ цæст цæуылдæриддæр æрхæцы, уыдон æмхуызонæй сæхи адджынæн фыны къайы бын банорстой — суанг ма хæдзæрттæ æмæ бæлæстæ дæр. Æз мæ мидбынаты иннæрдæм æрзылдтæн, æмæ цъæт диваны мидæг æнæуæндон сабырæй фæхъинц ласта, æмæ уæд æз дæр мæхицæн балæгъстæ кодтон, кæд дын цыфæнды зын у, уæддæр ма дæ афынай кæнын хъæуы, зæгъгæ — æмæ дын цадæггай куы ныгъуылин фыны, мæ хъуыдытæ дзæбæх нал ахстон, цæмæндæр афтæ 'нхæлдтон, цыма зноны ныхæстæ æмæ 'рдæбонны цъæты мæллæг хъинц кæрæдзимæ цыдæр хуызы баст сты, фæлæ дын æвиппайды уат байдзаг дæргъæтин, æнахуыр зыр-зыргæнаг, ризæг мыртæй, æмæ мын уыцы æнæнхæлæджы мыртæ сæ диссаджы азæлдæй мæ хъуыдытæ бынтондæр сæхи бакодтой. Мæ цæстытыл цыдæр нывтæ уайын райдыдта, райхъал уон æмæ мæ цæстытæй ракасон, уый та мæ бон нæ уыд, нæ мын æнтыст; фæлæ уыцы мыртæ æз тынг сыгъдæгæй хъуыстон æмæ сын сæ цæссыгæмхæццæ мотивмæ хъус лæмбынæгæй дардтон. — Æппæт адæттæ мæ фыны уынын, æви уый циу? — фарстон мæхæдæг мæхи. — Нæ, æвæццæгæн æмæ — нæ, уымæн æмæ æз ахæм музыкæ ницы хуызы æмæ никаддæр æрхъуыды кодтаин. — Æз æм хъуыстон æмæ хъуыстон, тынг дæргъæтин рæстæджы мæм хъуыст — бæстæ куы басабыр, уæддæр ма мæм хъуыст, суанг уæддæр: фыццаг сабырæй-сабырдæр кодта, мынæгæй-мынæгдæргæнгæ цыд, тайæгау кодта, стæй дард кæмдæр æцæгæлон уынæримæ æмхæццæ кæнын райдыдта. Æмæ йæ уæд æз дæр нал хъуыстон.

Фысымтæ æрæгмæ сыстадысты; æз сын, сæумæраджы хæстæг ран æмбисонды аив мелоди кæй цагътой, уый тыххæй куы загътон, уæд мын уыдон æмдзыхæй афтæ, уымæн, дам, ницы хуызы ис гæнæн æмæ уæвæн, дæу, дам, æвæццæгæн, дæ хъустæ сайд-

той — ваййы... Фæлæ йæ æз та фидарæй зыдтон, æз раст кæй дæн æмæ, сæумæраджы цы мелодий уад мæ хъустыл, уый æцæгæй кæй зæлыд, уымæн æнæуæвгæ кæй нæ уыд; кæнæ та, хъуыды кодтон æз, æмæ, кæд нæ уыд, ныр дæр кæд нæй, уæддæр тагъд рæстæджы фæзындзæн, иугæр ныридагæн мæ зæрдæйы кæм сцæрæццаг, уым. Æз хæрзбон загътон мæ зонгæтæн, æмæ уыцы райсом дæр, æмæ уыцы музыка дæр, æмæ уыцы æнæбайрайгæ диван дæр мæ мидуавæрмæ ницуал бар дардтой, мæ уды мидбæстæм, фæлæ-иу æз уæды хабæрттыл хъуыды кæныныл куы фæдæн æмæ-иу сæ алы лыстæг хъуыддаджы онг куы мысыдтæн, уæд-иу мæхæдæг мæхицæн зæрдæвæрагау хуысæгхæлдзæг лæджы тæригъæддаг уавæр æмæ уыцы æнæзонгæ мелодийы тыххæй дзырдтон, фæлæ, цæмæй иннæтæн дæр цымыдисаг æмæ уырнинаг уой мæ ныхæстæ, уый охыл сæм-иу къæхтæ æмæ къухтæ бафтыдтон — ома, ахæм бæлвырдгæнæн бæрджытæ, уæд сæ кой дæр кæмæн нæ уыд, фæлæ мæнмæ та цыфæндыйæ дæр поэтикон чи каст æмæ мын уыйадыл раздæр мæ мысинæгтæ мæхи цæстæй фæаивдæр, фæуырнинагдæр æмæ фæхъæздыгдæр кæнын кæй бон уыд, æрмæст сын уæддæр, æппæт уыдæттæ хынцгæйæ дæр, сæхи хæдбындур æмæ 'нæнхæлæджы хабæрттæ хоныны бар чи нæ лæвардта — мæ сæрызонды мæхи æвастæй цыдæр æцæгæй æрцыдис, зæгъгæ, ууыл басæттын мæнæн кæддæриддæр зын ваййы. Мæ мысинæгты афтæ чысылтæ кæй ивтон, уый мын æнæбары уыд; æмæ уалынджы цалдæр боны фæстæ мелодийы зæлтæм æз бафтыдтон цæстуынгæ ныв — фламингойы, ома дын, цыма, уый уаты иу кæронæй иннæ кæронмæ схæлзæнг уæзбын цыдæй ацыд, æмæ ма ноджыдæр цыма цыдæр æнæзонгæ горæты сæрмæ зæрæхсиды тæмæн хъазыд, æз мелодий куы хъуыстон, уæд — гъемæ сæ кæд æцæджы æгъдауæй уынгæ нæ фæкодтон, уæддæр, мæнмæ гæсгæ, æвæджиуы хорз фидыдтой уыцы музыкайы мыртимæ, æрмæст сын уæддæр ме 'ргом сæхирдæм бынтон аздахын не 'нтыст, ома нырма не 'нтыст. Фæлæ мын уæдмæ фыццагау æхцон ницуал уыд, мæ зæрдæ цин нал агуырдатæ; æмæ, уæд цы мотив хъуыстон, уый æрымысыныл кæд цыфæнды зæрдиагæй хъардтон мæхи, уæддæр мын мæ уæды мидуавæр раздахын нал бакуымдтаид — мæ фыдæбæттæ дзæгъæлы уыдысты. Æрмæст мæ цыфæндыйæ дæр иу хъуыддаг фидарæй уырныдта — уыргæ та мæ уый кодта, æмæ йæ искæд бон куы фехъусон, уæд æй æнæмæнгæй кæй базондзынæн. Стæй мæ куыдфæстæмæ зыбыты рох фæцис.

Уыцы бонты ма хо бынтондæр æрсад, йæ низ ыл стыхджын, æмæ ма фервæздзæн, ууыл зæрдæдарæн нал уыд. Хъуыддаг афтæ рауад, æмæ йæ лæг дыууæ къуырийы 'мгъуыдæй фæсарæнтæм ацыд, æмæ уæд æз йæ цуры рынчынгæсæй баззадтæн. Йæ сынтæджы цур-иу бадтæн, æмæ-иу ма зæрдыл цыдæриддæр æрлæууыд нæ ивгъуыд цардæй, уыцы хабæрттæ йын кодтон. Уый мæмиу æнцад хъуыста, ницы дзырдта, уымæн æмæ йын дзурын дæр тынг зын сси, айдагъ иунæг хъуыдыйад зæгъынай дæр-иу бастад — мæн-иу цалдæр сахаты уæнгдыхæй фыдгуыст дæр уыйбæрц нæ бадомдтаид. Мæ хойы цæстытæ афтæ арфхъуыдыджын систы, алцыппæт афтæ уынаг æмæ æнкъараг, æмæ сæм зæрдæ иуæй комкоммæ кæсын нæ уæндыд, иннæмæй къæмдзæстыг кодта, уымæн, æмæ йæ æз уыдтон: кæй амæлдзæн æнæмæнг, уый йæхæдæг дæр хорз æмбары, стæй йæ æз дæр кæй æмбарын, уый дæр уыны æмæ зоны; æмæ уыцы хъуыдытæ йæ цæстæнгасыл афтæ ирдæй бæрæг дардтой, æмæ-иу зæрдæ ныккæрзид, йæ тæригъæдæй-иу ма кæуындзæг ма хъуырма схæццæ. Æнæхъæн боны дæргъы йæ дзыхæй иу ныхас не схæудтаид; хаттæн мын-иу, цæмæй схуда, исты ахæм хабар æрымысын бантыст, фæлæ-иу уæд та йæ мидбылхудт йе 'ппæтæмбарæг цæстæнгасæй зындæр быхсæн рауад; ма хо уæдмæ ахæм уавæрма 'рхаудта, æмæ лæгыл худын куы нал фæфидауы, фæлæ ма, кæд исты амалæй схуды, уæддæр уымæн, æмæ дзы нæма ферох вæййы, худын куыд хъæуы, уый — гъа, йæ зæрдыл цы нал фæлæууы, уый та йæ нал фендавы æмæ йæм арæхсгæ дæр нал фæкæны. Фæлæ дын мæм иуахæмы, æз, ма дыстæ суанг ма дæларæрттæм стулгæйæ, агуывзæ хихсæны бынмæ куыд æнхъæвзын, уымæ кæсгæйæ, йæ цæстæнгасæй йæхимæ фæсидт æмæ мын зынахсæн, зынаæварæн мынæг хъæлæсæй цыдæртæ загъта. Æз ын, мæгуырæг, йæ ныхæсты мидис нæ рахатыдтон, нæ йын сæ бамбæрстон; æмæ, кæд мæнырдыгæй, цæмæй мын йæ ныхæстæ сфæлхата, ахæм курдиат цыфæнды æнæзæрдæ ми уыд — ноджы ма уæдмæ йæ ныхыл æрдæбоны удхарæй хиды фæрдгуытæ фæзынд, — уæддæр сфæрæзтон:

— Бахатыр мын кæн, Оля, фæлæ дын дæ ныхæстæ нæ бамбæрстон.

Уадидагæн йæ цæстытæ доны разылдысты.

— Цы цæнгты ставд дын ис, зæгъгæ, дын загътон, — тыхтæй амæлттæй йын бантыст сдзурын фыццаджы мынæг хъæлæсæй.

Æмæ йæ уымæл цæстыхаутæ сæхи уæззаугай æруагътой.

Уæд ын æз дæр, куыд нæ мæ бафиппайа, афтæ аив æхсгæ кастæй мæ цæст йæ къухтыл æрхастон — хъæццулы уæлæ æнæбон æппæртстæй лæууыдысты æмæ сæ уындæй лæджы зæрдæ рæхуыстой, адæймаджы къухты хуызæн ын нал уыдысты; йæхи мидæг сæ уый размæ мæнонтимæ абарста, æмæ йæ зæрдæ ауынгæг, исдугмæ дзы адзалы тыххæй хъуыдытæ айрох сты, фæлæ йын цыма исты ахсджиаг уыдысты, уыйау сæм фæстæмæ æвæстиатæй куы раздæхт, йæ уавæр та куы 'рбалæууыд йæ зæрдыл, уæд æргом ныккуыдта.

— Фылдæр фылдæр къуырийы фæстæ санаторимæ ацæудзынæ, — зæрдæварæгау ын загътон æз, — æмæ дын æмбойны куыд фенцондæр уыдзæн, уый дæхæдæг фендзынæ, уыргæ дæр ма дæ нæ кæндзæн.

Фæд-фæдыл йæ цæстытæ цалдæр хатты байгом кодта æмæ та сæ-иу фæстæмæ æрæхгæдта, ома мæ ныхæстыл разы у — чи зоны, æмæ йæхицæн бар-æнæбары тæригъæдгæнгæйæ, йе та, чи зоны, æмæ йæ нæ фæндыди, мемæ сбыцæу уа, уый — уæд та йын æз ногæй-ногмæ, хъызæмайраг удхор ын цы ныхæстæ сты, уыдон райдайдзынæн кæнын, уæд та мæ ома йæхицæн иударон ныфсæварæнтæ дзурыныл ардаудзæн. Стæй мæм йæ зæрдæхалæн тæригъæддаг цæстытæ систа, фæлæ йын æз хъæддыхæй загътон: — О, о, рæхджы йæ дæхæдæг дæхиуыл бавзардзынæ. — Æмæ 'ндæр цæйдæрты тыххæй дзурынмæ фæдæн.

Цы дохтыр æм дардта йæ цæст, уый та йæ федта ныр дæр, æмæ, дуары æддæмæ ахизгæйæ, загъта мæнæн:

— Бон, дыууæ боны фаг ма у, monsieur, æрмæст бон, дыууæ боны.

Æмæ, асинтыл уырдыгмæ куы фæцæйцыд, уæд мæм афтæ каст, цыма цыдæр хъал æмæ сæрыстырхуызæй фæцæуы, уымæн æмæ дзы уый дæр йæхимæ уæззау, тынг уæззау бæрны хай исы, мæнæ-мæнæ мæ хо кæй амæлдзæн, уымæй.

Уалынджы Володя, йæ лæг, фæсарæнтæй æрбаздæхт, æмæ сæм æз бон, дыууæ бонцухæй йеддæмæ нал цыдтæн, æрмæст сæм-иу бирæ дæр нæ афæстиат дæн, уымæн æмæ-иу не 'ппæт дæр нæхи æназымджынай куыддæр къæмдзæстыгæй æнкъардтам, тынг уынгæджы-иу уыдыстæм, æмæ ма хæдзары уæлдай исчи уа — чифæнды дæр уæд, — уый зæрдæ нæ агуырдат, тыхсты хосæй фалдæр ницы уыд.

Фæстæдæр æз иуахæм райсом Володйæ писмо райстон, æмæ мæ дзы куырдат, цæмæй йæм мæ хойы санаторимæ аласынмæ

факæсон. Æз дæр сæм изæрæй фæзындтæн, дуар бахостон, фæлæ мын дзуапдæттæг нæй; æмæ уæд æз æнæ хонæгæй мидæмæ бацыдтæн. Сиахс хæдзары нæ разынд. Мæ хойæн, æвæццæгæн æмæ, фынай кæныны тыхджын хос радтой, æмæ ницы фехъуыста, æнцæд-æнцойæ хуыссыд.

Уымæй размæ дæр-иу куыд фынай кодта, уæвгæ афтæ хуыссыд ныр дæр, йæ къухтæ йе 'мбуар адаргъгæнгæйæ; йæ дæллаг æфсæр æрхауд уыцы æнæхъару æдыхæй, растдæриддæр мардæн куыд ваййы, афтæ; цæмæй йе 'фсæр йæ бынаты уромын куыд фæраза, уый бæрц дæр йæ бон йæ нуæрттыл нал цыд. Тыхулафт кодта, æрмæст йæ риу та не змæлыди, не 'нкъуыст, фæлæ, йæ хъæццулы уæлæ æвæрдæй цы афтид къус баззад, уый хæрдмæ-дæлæмæ кодта удæгасау; къус та æвæрд уыд, хъæццул ын йæ гуыбын цы кæронæй æмбæрзта, ууыл, æмæ-иу цайцымæн уидыгæн дæр йæ сабыр дзинг-дзинг ссыд, къус-иу йæ улафтмæ гæсгæ искæцырдæм куы фæкъул, уæд. Уат егъау цырагъ рухс кодта. Æз хъæццулы уæлæйæ къус райстон æмæ йæ стьолы сæр æрæвæрдтон æмæ ма иу хатт мæ хомæ фæкастæн. Амæй размæ дæр-иу, фынайгæнæг адæймагмæ кæсгæйæ, старстæн, ома йын тæригъæд фæкæнын: лæг цыма куырмæй цавæрдæр сусæг, æбæрæг уавæры бахауы æмæ дзы, æппæтдæр ферохгæнгæйæ, царынтыл схæцы, стæй, фыдфынтæ уынгæйæ, куы райхъал уайд, уый фæлтæрæнтæ фæкæны, фæнæты æмæ фæхъæрзы, фæлæ йæ бон нæ ваййы райхъал уæвын, йæ утæхсæнæй фервæзын — гъемæ-иу уыцы сусæг уавæр, фынай лæджы сусæг уавæр, мæн стæрсын кодта, æмæ-иу бафынай кæнын нал уæндыдтæн мæхæдæг, уымæн æмæ мæ-иу нал уырныдта, райхъал ма уыдзынæн, уый. Фæлæ мæ ныр та мæ тарф фынай хойы уынд, йæ мæрдон хуыз райсæг хойы уынд уæлдай стырдæр тасы бафтыдта. Йæ сау дзыккутæ базыл апырхсты, æнцæд сæхицæн лæууынц, йæ цæсгом та цыма дæргъæццондæр фæцис — æз æм æдзынæг кастæн æмæ цæмæндæр мæ зæрдыл æрбалæууыд уартæ рагзаманты кæддæр, иу дæс азы размæ, æз æмæ мæ хо куыд тезгъо кодтам, уый — уæд ма Оля йæ тæккæ ног чындзæй уыд, кафеиы адджын гуылтæ хордтам йемæ æмæ мын тарстхуызæй дзырдта:

— Дæ хорзæхæй, афтæ бирæ ма хæр, уый тæссаг у, тынг тæссаг. Зоныс, иу-дыууæ ма дзы бахордтай, зæгъгæ, уæд дæ тъæнгтæ фелхынцъ уыдзысты, æмæ мæнæ ам адæмы къæхты бын ныммæлдзынæ æмæ мæ бынтондæр адæмы цæсты бафтаудзынæ.

Стæй уæд парчырдæм фæраст стæм, æмæ-иу уый куы бафæл-

лад, уæд-иу æй æз мæ къухтыл хæссын афæлвæрдтон, фæлæ-иу уайтагъд бафæлладтæн æмæ-иу ын уæд бацамыдтон:

— Фæлтау мæнæ ме уæхсчытыл сбад, науæд дæ мæ къухтыл хæссын бирæ нæ фæразын.

Йæ уаты æз дыууæ сахаты бæрц бафæстиат уыдаин; уыцы рæстæджы дæргъы уый змæлгæ дæр нæ фæкодта, мæн та йæ райхъал кæнын нæ фæндыд: сияхс дæр нал æмæ нал зынд. Иннæбон сæм хъуамæ æз райсомæй æрбацыдаин, цæмæй сын Володяимæ иумæ сæ дзаумæттæ фæндагмæ барæвдз кодтаин, автомобильмæ мæ хойы мæ хъæбысы рахастаин æмæ йемæ санаторимæ ацыдаин.

Райсомæй сæм дæс сахатмæ фæзындтæн; скодта уазал æмæ мигъ бон. Уый хæдразмæ бон мæхицæн ног туфлитæ балхæдтон, фæлæ мæм æстай дыууæ франчы йеддæмæ нæ разынд, туфлитæ та хъуамæ сæдæ фæндзайæ къаддæр ма кодтаиккой. Гъемæ æз дæр, модæйы чи нал уыд, ахæмтæ дыууæ туфлийы райстон æмæ сын æвдай фараост франчы бафыстон. Сæ хæрзтæй сæ не схуыдтаис, уымæй уæлдай ма мын гыццыл дæр уыдысты; æрмæст уæддæр æндæртæ балхæнын мæ къух нæ амьдта æмæ мын уыдон даргæ 'рцыдысты. Фыдхъизæмарæй мæ мардтой. Цæугæ-цæуын ма сын сæ рыстæн фæрæзтон; фæлæ-иу нымадæй цалдæр минuty мæхи æруагътон æмæ мæ-иу ногæй сыстын бахъуыд, зæгъгæ, уæд-иу мæ уд фыррыстæй сцæйхауд, мæ ных-иу рахид. Уый хыгъд мын уынджы уазал нал уыд; уыцы туфлитæ цалынмæ нæ балхæдтон, уæдмæ-иу ныссалдтæн, уымæн æмæ мыл-иу айдагътæнæг рог пальто йеддæмæ ницы уыд хъарм дзаумайæ, — ныр та, кæд удхар кодтон, уæддæр уазалæй фервæзтæн. Рæстæгæй-рæстæгмæ-иу уынджы астæу æрлæууыдтæн æмæ-иу æрмæст мæ иу къахыл æнцадтæн, цæмæй-иу иннæ йæ фæллад куыд уагътаид, афтæ; стæй та-иу цасдæр куы ауадтæн, уæд ме 'ннæ къахыл слæууыдтæн — уый фæстæ мын -иу чысыл фенцондæр цæуын.

Асинтыл уæлæмæ хизгæйæ бæллыдтæн, зæгъгæ, мæнæ ныртæккæ схæццæ уыдзынæн, сбаддзынæн дзæбæх бæстон бадтæй æмæ ме 'вирхъауы рыстæй фервæздзынæн. Уæттафс-найæг сылгоймаг мæ хъуыддагхуызæй бафарста:

— Кæцы номырмæ цæуæг дæ?

— Дыууадæсæммæ.

— Madame дæм æнхъæлмæ кæсы.

Дуар куы бахостон, уæд та мын ничи радта дзуапп; уалынмæ фæкомкоммæ дæн, дуар æрдæг æхгæд йеддæмæ кæй нæу, уымæ.

Йæ зыхъхъыраёй æддæмæ бырсæгау кодта цавæрдæр æнахуыр дидинджыты бæзджын тæф. Мидæмæ бахызтæн. Стыр шифанеры айдæн æмбæрзт уыди мæ хойы чырынтæ кæрдæгцъæх кæлмæрзæнæй; стьолы сæр нарæг æрвхуыз вазæйы лæууыдысты æнахуыр урс дидинджытæ. Сынтæг чысыл иуварсгомау кæй уыд, уымæ гæсгæ мæ цæст æппæты фыццаг ууыл не 'рхæцыд. — Айдæн æхгæд цæмæн уа? — ахъуыды кодтон æз мæхимидæг. Æмæ, цалынмæ мæхæдæг мæхицæн бæлвырд дзуапп агуырдтон, уæдмæ йæ цыдæр æгъдауæй фембæрстон, мæ хо æгас кæй нал у, уый. Æмæ уæд мæ цæстытæ фæрсырдæм сынтæгмæ æрзылдтон. Йæ уæлæ тыд уыд, иннæрдæм рухс кæм хызт, ахæм тæнæг æмбæрзæн урс хъуымацæй, æмæ, мæ хойы къухты сойын цырагъ æмдзæхгæр кæм æрсадзæгау кодтой, уым хъуымац хæрдмæ сцъупп. Æмбæрзæны бынæй зындысты мæ хойы сызгъæринвалыст туфлитæ, йæ урс цъындатæ æмæ урс къаба — къаба афтæ бахуыдта йæ хуыйæг, цæмæй йе стырдæр дыдагъ галиу уæхскæй æмдзæхгæр хæццæ кодтаид хойы нарæг астæумæ æмæ уым камари роны бын нымбæхстаид; роны æргъæу æргъæвæджы уæлæ нывгонд уыд комхæлиу калм — æртæ æмиас къæдз-мæдз хаххы, уыдонæй сæ иуы кæронæй разынд калмы саджил æвзаг. Духийы тæф афтæ бæзджынæй ныббадт уаты мидæг, æмæ дзы сулæфæн нал уыд. Æз мæхи тыргъмæ райстон æмæ дзы хæрхæмбæлд фæдæн цавæрдæр хæлдзаг зæронд лæгимæ сау пълтойы; уый лæууыд, асинты гæзæнхъæдыл хæцгæйæ, æмæ ахæм тыхулафтæй улæфыд, æмæ йын кæд, йæ зæрдæ куы атона, уымæй не старстæн. Йæ цъæх цæстытæ æнæбоны мæстæйфыцгæйæ ныдздзагъыр сты, мæнмæ исты сдзурыны фæлтæрæнтæ бæргæ кодта, фæлæ йæм уыцы хъару нал разынд. Æппынфæстагмæ сфæрæзта хуыдуггæнгæ æмæ æрлæуу-æрлæуугæнгæйæ:

— Je suis envoye parle comissariat du quartier. C' est pour l' acte de deces.*

Агъуыстмæ бацыд æмæ зивæггæнгæ æмæ хъавгæ йæ тымбыл цъупп худ систа. Уый фæстæ мæ хойы мардыл тыд æмбæрзæны кæрон иуварс фехста æмæ йын йе 'нгуылдзтæм бавналынмæ куыд хъавыд, афтæ сойын цырагъ ауыдта æмæ йæ фæнд аивта; ныр ын йæ рæмбыныкъæдзыл хæрдмæ схæцыд, уæлдæфы йæ ауыгъдæй фæдардта, стæй йæ æрæппæрста; рæмбыныкъæдз мæрдон хаудæй æрхауд, æмæ сойын цырагъ хойы къухты фæрсырдæм акъул.

* — Æз комиссариатæй æрвыст дæн зиаæрцыды тыххæй акт скæнынмæ.

— Oui, elle est bien morte, — загъта зæронд лæг. Стæй йе 'ргом мæнырдæм раздæхта, дзуры мæм: — C' est vous le maride cette femme?*

Æз, дам, йæ лæг дæн? Уыцы сахатыл мæм уæлдай тынгдæр бахъардта, æцæгæлон бæстæ æмæ æцæгæлон горæты кæй цæрын, уый. Цы загъдæуа, амæн, зæронд лæгæн, мæ хо айдагъ «ацы сылгоймаг» æмæ «ацы мард» йеддæмæ ничи у. Æз фырмасты æмæ фырафсæрмæй сырххуулеттæ афæлдæхтæн, æмæ зæронд лæгæн, йæхæдæг дæр тагъд рæстæджы мард кæй уыздæн, мæ хойы хуызæн, раздæр афтæ бафидис кæнынмæ бахъавыдтæн. Мæхи нал баурæдтон æмæ йын загътон:

— Vous etez trop vieux vous-meme, monsieur. Pourquoi parler vous de cette façon?*

Æмæ йæ хæдуæлвæд фæсмойнагæй ахъуыды кодтон, зæгъгæ, уыцы ныхæстæ йын дзæгъæлы загътон, уымæн æмæ худæг дæр у, пъæлицæйы дохтырæй уæздан уаг домын — нæй афтæ уæт-тæфснайæгæй, ахуыргонддзинад æм куыд уа, æмæ хæлд сылгоймагæй та, цæмæй пысмил куыд уа, уыдæттæ домæн.

Фæлæ мæ зæронд лæг раст бамбæрста.

— Oui, je suis tres vieux. Je mourrai aussi, jeune homme, ne vous en faites pas. Mais qui etes-vous? Vous n' etez pas le mari de cette femme?

— Non, je suis son frere.

— Bon. Donnez-moi des renseignements.**

Цы йæ хъуыдис, уыцы бæрæггæнæнтæ ныффыста, æмæ фæцæуæг, йæ цъупхуд йæ къухы хæсгæйæ. Уый ацыдыл цалдæр минуты рауадаид, афтæ 'рбахæццæ Володя; æнæрынцойæ куыд-та æмæ загъта, сомбон райсомы фараст сахатыл мæ хойæн йæ мæрдæгъдæуттæ кæнын райдайдыстæм, зæгъгæ.

Мæ цæрæнбонты мæ никуы фæрох уыздæн размæ тындзæг катафалчы фæстæ Парижы уынгты уæды æнæкæрон балц. Уыцы райсомау мæ къæхтæ никуыма рыстысты, æз цыдтæн, æмæ та-иу куы фæсте аздадтæн, куы та-иу мæрддзыгой адæмы ногæй байæфтон. Уымæй размæ мын зонгæ чи нæ уыд, ахæм адæм

* — О, æнæмæнг амард. Ды йæ лæг дæ ацы сылгоймагæн?

** — Дæхæдæг хæлддæг зæронд лæг куы дæ, уæд цæмæн афтæ дзурыс?

*** — О, тынг зæронд дæн æз. Æмæ æз дæр, лæппу, амæлдзынæн, ма тыхс. Фæлæ уæддæр ды чи дæ? Йæ лæг нæ дæ ацы сылгоймагæн?

— Нæ, æз йе 'фсымæр дæн.

— Хорз. Чи у, цы у, уыдæттæ мын зæгъ.

дæр дзæвгар цыд мæ хойы чырыны фæстæ; бирæтæ дзы сæ кæрæдзи дæр нæ зыдтой. Мæ сияхсы дæлбазыр бацыд иу дæс æмæ ссæдзæдзæд хæрзарæзт æхсин — лæджы хыгæй цыма кæрдих хай иста йæхимæ, уыйау дзырдта йæ бакаст; мæ сиях сæркъулаей цыд æмæ-иу хатгай арфæйаг цæстытæй скаст æхсинмæ, йæ цæссыгтæ 'нæвгъау згъалгæйæ. Мæн та, æнæрын-цойæ кæй кæуы, дисы уый æфтыдта; æнæхъæн афæдзы размæ дæр æй бæлвырд-бæрæгæй зыдта, йæ бинойнаг адзалы рынчын кæй фæцис, фæстаг къуыритæ æмæ мæйтæ та йæ 'рдæгмардæй уыдта, афтæмæй йыл уæддæр йæхи æргæвста... Фæлæ уый дæр, æвæццæгæн, бирæ кæйдæртау, мардæгъдауы æууæлты амæддаг сси — зиан хæдзарæй аргъуанмæ хæссын, уым, аргъуаны мæсæллæ скæнын зарджыты къордимæ — ам ын æнæвдæлон сауджын хъуыддагхуызæй загъта, зарджыты къордимæ саргъауын æмæ æнæ уыдон та цас систдзæн æхцайæ йæ фиддон, уый, фæлæ, дам, зарджыты къордимæ, кæд зынгæ зынаргъдæр у, уæддæр, уый хъуыдымæ гæсгæ, хуыздæр у. Мæрддзыгой адæм, цы уыдысты, уымæй æмхуызонæй иууылдæр сойын цырæгътæ 'лхæдтой; сауджыны кæстæриуæггæнæг, сырх цæсгомджын мызыхъхъарæзт нæлгоймаг — кæддæрты Уæрæсейы цы къупри æфсапъæ усы зыдтон, уый æнгæсæнтæ мæлæты тынг уыд, раст æй цармыстыгъд бакодта, — гъемæ сойын цырæгътæ куыддæр иучысыл асыгъдысты, афтæ сæ уыцы кæстæриуæггæнæг рæвдз-рæвдз рамбырд кодта, стæй ма йын уымæй уæлдай, аргъуаны чи уыд, уыцы адæмыл æд мысайнагæмбырдгæнæн тæбæггъ æрзилын дæр бантыст: аргъуаны куысты коммерцион æгъдауæй алцыдæр иттæг хорз æвæрд уыд. Æз аргъуаны къорд азы нал уыдтæн æмæ мæ уыйадыл рохгæнын байдыдтой, кæд æмæ дзы куыд цы 'мбæлы кæнын, уыдæттæ; ныр мæ зæрдæ схæццæ, алы сауджынтæ, диакъонтæ æмæ иннæтæ, аргъуанæн хæстæг æмæ хион чи у, уыцы адæм сæхи куыд дардтой — схъæл, былысчъил хирвæс-сонæй, — уымæ кæсгæйæ. Чи зоны, æмæ йæ сæхæдæг дæр не 'мбæрстой, фæлæ се 'ддаг бакасты æууæлтæ ахæм уыдысты, раст цыма уыдон диссаджы ахсджиаг æмæ вазыгджын цыдæртæ зонынц, æнæуый хуымæтæг адæмæн Хуыцауæй загъд цы нæу. Гъемæ сын сæ митæм кæсгæйæ куыддæр мæ чемы нæ уыдтæн. Уыдон та, алцыдæр кæд æмæ куыд кæнгæ у, уый æгæр хорз дæр ма зыдтой — амыдтой, чырын кæм æмæ кæцырдæм æвæргæ у, сауджын дæр, тæккæ 'рдæбон дæр ма хъуыддагхуызæй æрдзон хъæлæсæй аргъуыды хуызты хицæн æргъты тыххæй чи дзырдта,

уый æнæнхъæлæджы, æнæ сулæфгæйæ, бынтон æндæр хъæлæсæй райдыдта дзурын, мæнæ Хуыцауæн аргъуаны цы 'нахуыр хиконд хъæлæсæй фæтабу кæнынц иудадзыг, уымæй. Стæй адæммæ дæр кастæн æмæ йæ уыдтон: уыдонæн дæр сæ фылдæр хай сæхи рохст æмæ тарстхуызæй дардтой, мидсхъиугæйæ, йæ уæлæ дæргъæй-дæргъмæ æмæ худæджы уæладарæс кæмæн уыд, уыцы ставдтæ нæлгоймаджы цур — кæд цы кæнгæ у, уыдæттæм сæ уыйау дæсны ничи уыд. Стæй, аргъуаны цы хъуыддæгтæ цæуы, уыдоны ахадындынад дæр афтæ раст æмæ æххæстæй ничи æмбæрста. Мæнæн-иу кæддæриддæр аргъуаны æгъдæуттæм, уагæвæрдтæм кæсгæйæ æцæгдæр мæ зæрдæ схаста, мæ комивазын-иу райдыдтон; æмæ ныр дæр, уым иу цъус афæстиаты фæстæ, æддæмæ рацыдтæн æмæ уынджы æнхъæлмæ кастæн, сæ мæрдæгъдауы табутæ кæд фæуыдзысты, уымæ. Æнады уымæл æмæ асæст бон скодта.

Æппынфæстаг чырын аргъуанæй рахастой, ныр та цæуæм уæлмæрдмæ. Раздæр-иу Парижы мæрддзыгой адæмыл куы амбæлдтæн, уæд мæм афтæ касти, цыма-иу уыдон тынг уæзбын уæзданæй цыдысты, сындæггай; фæлæ катафалк, аргъуан кæм уыдис, уыцы уынгæй куы рараст, уæд æй бамбæрстон, ныронг рæдийгæ кæй кодтон, уый. Æмхуызонæй дæр не змæлд уыцы цырда æмæ рæвдз уыд. Мæ хойы марды фæдыл уæлмæрдтæм рацæуын цы сауджын саккаг кодта — уым дæр, ингæны уæлхъус дæр хъуамæ Хуыцауæн сæрмагонд табутæ бакæна, — уый нæ йæхицæн автомобиль бадомдта, науæд, дам, мæ уæлæйы «дингæнæджы дарæс» æнæфенд францæгты дисы 'фтауы. Баххуырстой йын хæдтулгæ, цы ма гæнæн уыди, фæлæ дзы, йе 'намондæн, йемæ бабадт иу цыцыгæнаг æмæ чичигæнаг сылгоймаг, мæ хойы францаг зонгæ, æмæ уый сауджыны баййардта, мæнæ, дам, рæстмæуырнæг, рæстмæтабугæнæг чырыстон аргъуан æмæ католикты аргъуаны 'хсæн цы хъауджыдæр ис, зæгъгæ, уымæй. Сауджын та францагау не 'мбæрста; æмæ уæд сылгоймаг дæр фæуыргъуыйау, рахызт æмæ мæн дисæймæлгæйæ фæрссы:

— Æрра у, æви цы мæрддаг у уæ сауджын? Йæхи мыл сæнтдзæфау цагъта, æндæр дзы иу адæмымыггаг дзырд не схауд. Гъемæ уæдæ, кæнæ æцæгæй дæр бынтон зондцух у, кæнæ та бынысæфт хъæддаг.

Æз мæхи афтæ 'взæр хатыдтон, ахæм æвирхъау рыст æвзæрстон — батинкæтæ мын мæ къæхтæ раст лæмарæнæй æлхъивæгау æлхъивтой, — æмæ, исты зæгъыны охыл мæ дзых схæлиу кæнон, уый дæр мæм нæ цыд, фæлæ йын уæддæр фæкодтон:

— О, афтæ уыдзæн, æвæццæгæн.

Цыбыр рæстæгмæ мæ сæры уыциу хъуыды дыккаг хатт фегуыр, мæнæ фæсарæнты куыд рагæй æмæ куыд æнæ бæрæг исты ныфсæй цæрын, зæгъгæ. Мæрдæгъдæуттæ Уæрæсейы æндæр хуызы, æндæр уавæртæ æмæ æууæлты æххæст чындæуыд; мæ цæстыты раз сыстадысты йæ хæмпæлджын уæлмæрдтæ, хъæугæрæтты сабыр уынгтæ, хъæуккаг хуымæтæг нæлгоймæгтæ-иу сæ худтæ систой æмæ гомсарæй лæууыдысты, зианæн æгъдаугæнгæйæ; æмæ мæрддзыгой адæм дæр хиуылхæцгæ уæзбынæй цыдысты æдзæм дунейы рухсы, рухс дунейы æдзæмады. Ам та, фæдисмæ тындзæгау, фæндаджы сæрты дыууæрдæм кодтой автомобильтæ, трамвайтæ, автобустæ; мигъы фæлмæй хъуыст цæйдæр æнарынцой гыбар-гыбур; нæ алыварс арвмæ фæцыдысты егъау бæстыхæйттæ — æппæт ацы нывтæ æппындæр нæ фидыдтой Уæрæсейыл, æмæ æз, уыдæттыл мæхимидæг куы асагъæс кодтон, уæд дисы бацыдтæн — кæд Парижы бирæ азты дæргъы цардтæн, иннæ горæттæй йæ хуыздæр зыдтон æмæ йын йæ цардыуаджы ногæй, æнæнхæлæджы хъуыддæгтæй ницы уыдтон, уæддæр.

Уæдмæ горæтгæрон райдыдта, фабриктæ кусджыты цæрæнтæ, дæргъæй-дæргъмæ фæздæгдзæуæн тохынатæ æмæ исты заводы бæстыхæйтты 'нгæс хæдзæрттимæ; уынгты-иу нæ размæ фесты мæгуырхуыз арæзт адæм æд къепкæтæ, æнæфцæггот хæдæттæ æмæ 'хсæвдарæн туфлиты; стæм хатт-иу се 'хсæн фæцис æдзæллаг, фистсæр сылгоймæгтæ, сæ дынджыр сырх къухтæ узалæй ныцъцъæх сты; дурастæрд фæндаг фæгуыргъæхъджындæр — уый æз уайтæккæ дæр фæхатыдтон, уымæн æмæ мын цæуын фæзындæр, мæ къæхты рыхт фæрахоуагдæр. Иу дæс минуты ма рауад, æмæ катафалк уæлмæрдтæм базылд. Ам зæхх разынд æлыгджын æмæ цыфдзаст, ингæнтæ уыдысты æнахуыр къаннæг, къуындæггомау æмæ талф-тулфæй къæхты хуызæн, сæ дзыхъхъытæ-къуыппытæ къултæй рабырстой бæлæсты даргъ бур уидæгтæ æмæ, скъуыдтæ пыхцыл бændæнтыл чырын бынмæ куы уагътой, уæд æм уыцы уидæгтæ лæбурагау кодтой, хъыгдарыны хос уыдысты. Кусджытæ кæрæдзийæн фæдзæхстой:

— *Doucement, mon vieux, doucement! Lal!*

Стæй дуне фегуыппæг, æнæ иу сыбыртт ныхъхъус. Уæлмæрдты сæрты бæзджын цъæх мигъ цадаггай ленк кодта; ныллæг хъæдын цыртыты фæйнагæй конд дзуæрттыл хъулон дардтой

* — Сабырдæр архай, зæронд, сабырдæр! Гъе афтæ!

иударон фыстытæ: «уæд æмæ уæд райгуыр, уæд æмæ уæд ахицæн», — æмæ хъуамæ иу цъус асагъæс кодтаис, кæй цырт у, уый цы кары уыд, ууыл — цардæй исты федта, æви бынтон æнахъом сабийæ аивгъуыдта хуыздæр дунемæ, зæгъгæ. Мæрддзыгой адæм ма хойы ингæны алыварс тæфæрфæсгæнджытау сагъдауæй лæууыдысты, сæ къæхтæ лæхъыр æмæ сасымау æндæдзаг æлыджы аныгъуылдысты. Кусджытæ, чырын бынмæ куы ауагътой, уæд уыдон дæр иуварс æнцад сæхи байстой. Мæнæй ма царды кæронмæ дæр нал ферох уыдзысты æдзæмæй лæууæг мæрддзыгой адæм, ма хойы ингæны æлыгджын къултæ æд даргъ бæгънæг бур уидæгтæ — фыццаг мæм цыдæр æнахъинон фæкастысты, цыдæр æнахуыр, мæнæ æцæгæлон бæстæйы æнæзонгæ зайæгойтау, — рох та ма уымæн ницы фæуыздæн, зæгъгæ, хъуыды кодтон æз уæд, æмæ, ма хойæн йæ царды мидис цыдæриддæр уыдис, уыдон уый уымæн ныуагъта, цæмæй йæ ам баныгæной, ацы уидæгты уацары, — уыцы уидæгтæ та мæнæ ам дæр, ингæны мидæг ома, афтæ ахсджиагæн хъæуынц æмæ афтæ 'рдзон хуызы фидауынц, уалæ уæлæуыл, раздæр ма хо кæм цард ныронг æмæ ма мах дæр абон кæм цардыстæм, раст уым куыд хъæуынц æмæ уым куыд фидауынц сæ къабузтæ æмæ сыфтæр, афтæ.

Куыд сындæггай иста йæхи уæлæмæ мигъ! Æз мур дæр нæ бадис кодтаин, уыцы тæккæ сахатыл ма цæстыты раз æппæтдæр куыд æрбадæлдзæх и, кæмдæр куыд аныгъуылди, уый куы федтаин, уæд — ма зæрдæйы цы фæлгонцтæ райгуыры, уыдон дæр уыйау æрбацыдæр вæййынц, куыддæр æз æндæр истæуылтыл хъуыдыты ацыдтæн, зæгъгæ, уæд. Æмæ ма, чи зоны, æмæ ахæм мидравджы ноджы арфдæр адзæгъæл уыдаин, къуындæг батинкæты мын ма къæхты рыст ма хъуыдытæн уыцы иугæндзонæй иу бæллиц уыйбæрц тæхудиаг куынаæ кодтаид, уæд — кæд мын фæуыздæн æрбадыны фадат æмæ кæд фервæздзынæн ме 'вирхъау хъызæмарæй, зæгъгæ. Гъемæ рæхджы æцæгæй дæр афтæ кæй уыздæн, ууыл ма зæрдæ бæргæ дардтон, фæлæ ма исдуг сауджын æрбайрох: уый та, йæ галиу къухæй йæ даргъ пæлæзы фæдджи уæлæуæз сисгæйæ, ингæны былгæронмæ бацыд æмæ Хуыцауæн табутæ кæнын райдыдта — æмæ уæд ингæнкъæхджытæй сæ иу иннæйы сабыргай бафарста:

— Qu 'est ce qu' il chante, ce type — la?

— C' es tun pore prodadlement*, — дзуапп радта иннæ. Стæй та фæхъус сты.

* — Цытæ зары, цытæ, ацы тип?

— Уый, æвæццæгæн, сауджын у.

Ингæны сыджыт фæстæмæ ныккалдтой, мард баныгæдтой, дæргъæццон чысыл обауыл дидинджытæ сæвæрдтой; семæ разынд æрдагæмпылд урс букет дæр — мæ хойы уаты стъолыл уый лæууыд, æмæ йæ ныр чидæр йемæ ардæм рахаста. Сиахсыл æнувыдæй аудæг æхсин ингæны хæрог мæры мимозæты дæстæг æртъыссæгау кодта. Нæхимæ, Уæрæсейы-иу хæмпæлгæрдæг æмæ быдырон дидинджыты астæу фыдуынд дидинтæ цы зайæгойтæ ракалдтой, раст уыдон зæрдыл лæууын кодтой йæ мимозæтæ. Ингæнæй дæс-фынддæс санчъехы бæрц адард уыдаиккам, æмæ нæм мигъвæлмæй йæ обау нал зынд.

Уæлмæрдты кулдуармæ нæма рахæццæ стæм, афтæ нæ 'хсин йæхимæ уазæгуаты хоныныл сси — мæн æмæ ме сияхсы. — Иунагæй йын уадзæн нæй, — бадзырдта мын францагау мæ хъусы; æмæ йæм дыууæйæ дæр ацыдыстæм. Йæ уæттæфснайæг сылгоймагæн уыд сырхцъар цæсгом æмæ æнады чысыл цъынд цæстытæ, гъемæ нын уый нæ пълалтотæ раласта, æмæ уæд мах дæр сбадтыстæм — æз къæлæтджыны, сияхс æмæ 'хсин диваныл, æмæ дын сияхсэн уайсахат ныфсытæ 'вæрынмæ фæцис. Йæ хъалæсыуаг цыдæр иугæндзон уынары хуызæн уыд: нæдæр-иу хъæрдæрæй дзырдта, нæдæр сабырдæрæй, æмæ, бар-æнаббары, лæг йæ хъус æндæр истæмæ 'рдарыныл архайдта, — гъемæ-иу 'рмæстдæр хатгай фæхатыдтон, фатчыгъæды чи нæ цæуы, ахæм æнæджелбетт хабæрттæ йын кæй кæны, — ома, дам, æппæт дæр æмæ алцыдæр æвæстиатæй рохуаты ныууадзинаг сты, афтæ 'мбæлы, цæмæй, дам, фидæны дæ зæрдæйыл мацы уæз цæуа; кæй зæгъын æй хъæуы, æндæр, æнæуи царды уавæрти ахæм æнæхсæст ныхæстæ дисы бафтыдтаиккой мæ сияхсы; фæлæ уый кæронмæ не 'мбæрста, цытæ йын фæдзæхстæуы, уыдон æмæ уæдæй нырма йæ сæр æрмæст маройгæнгæ дыууæрдæм тылдта, йæ къухтæ йæ рæсыд æмæ хуызивд цæсгоммæ сбыццаугæнгæйæ. Иуахæмы тагъд-тагъд бахъуым-хъуым кодта:

— Уый цытæ дзурыс, уый куыдтæ дзурыс?

Æмæ та йæ сæр йæ риумæ æруагъта æмæ уымæй уæлдай ницуал загъта.

Уæдмæ 'рталынг. Дæргъвæтин рæстæг æнцæд фæбадыны фæстæ мæ къæхты рыхт, зæгъæн ис, æмæ бынтондæр æрсабыр, æмæ уæд мæнмæ дæр бахъардта, уаты саугуырма талынг æмæ уазалгомау кæй у, уый. Фæлæ дын уæдмæ сæ хæрæндон уаты рухс ссыгъд.

— Уæхимæ истæмæйты фæкæсут, афтæ 'мбæлы æнæмæнг, —

загъта æхсин; æмæ мах дæр уæззаугай нæхиуыл схæцыдыстæм æмæ сихор кæнынмæ бацыдыстæм. Æхсин Володяйы йæ разæй бауагъта æмæ та мæнæн хъус-хъусы загъта:

— Хорз ын уайд шампайнаг баназын, уæд дзы йæ зæрдæрыст рохуаты аздаид. Афтæ 'мбæлы. Фенцондæр ын уыздæн.

— Шампайнаг-йа? — бадис кодтон æз. — Уый та ма дзы кæцырдæм симд у? — Фæлæ зæгъгæ та кодтон:

— Уый мæм æнæмæнгæй скæнинаг хъуыддаг нæ кæсы. Фæлæ, кæд дæумæ дæ зæрдæ афтæ дзуры, æмæ уый хуыздæр уыздæн, уæд...

— Уыздæн, уыздæн, — хъуызгæйæ та загъта. — Мæхицæй йæ зонын.

Æз ме уæхсчытыл схæцыдтæн; æхсин йæхи куыд дардта, уый мæ тынгæй тынгдæр дисы 'фтыдта, цы йæ зæрды ис, уый нырма не 'мбæрстон. Фæлæ мæ уæддæр йемæ быцæу кæнын нæ фæндыд.

Бадæм, æдзæмæй лæууæм; æхсин Володейæн сæн уадзы æмæ уадзы, уый дæр нуазы æмæ нуазы, 'рмæст, цы кусы, уый, æвæццæгæн æмæ, æххæстæй не 'мбары. Уайтагъд фæнозтдзæф: цæссыгхæццæ йæ мидбылты худын райдыдта æмæ ма суанг афтæ дæр загъта:

— Цы зæрдæмæдзæугæ фæлмæн дæ, цы рæдау. Бузныг.

— Аназ, аназ, — хъуызæгау ын дзырдта, йæ сæр тилгæйæ. — Нуазын æмбæлы, фенцондæр дын уыздæн.

Авг-иу куы 'рбайста æмæ-иу дзы сæн куы уагъта, уæд-иу йæ тарсырх ныхтæ, лакæй бæзджын ахуырст, цырагъы рухсмæ цæхæртæ скалдтой. Йæ сæнтсау цæстытæ-иу фæцардхуыз сты, фæракæнонарæзт; афтæ фенхъæлæн дæр уыд, зæгъгæ, æмæ, цы 'нахуыр уавæры бахаудтам, уый йын цыдæр фæдзæхст æмæ стæм хатт æмбæлæг цины хос у.

Æз, зæгъæн ис, æмæ сæн хæрз чысыл нызтон; фæлæ нын æрдæбоны уæттæфснайæг цы дзидза 'рбахаста, ууыл цыдæр æнæзонгæ хъацæнтæ ныккодтой, фæлæ мын сæ тæф нæ фенад, хæргæйæ дæр дзидза хæрзад разынд; стæй туагдзæф халсартæй конд хæринаг дæр, кæд ыл цывзы 'нæвгъау ныччынд, уæддæр адджынай зæрдæйыл æмбæлыд. Уый фæстæ нын нæ разы æрæвæрдтой егъау кæрдотæ, æмæ сæ æхсин чысыл комдзæгтæй хордта, фæлæ сæ афтæ адджынаг, афтæ амондджынхуызæй хордта, æмæ мæм мæ зæрдæ, йæ цæстытæм кæсгæйæ, уыцы хуызы сдзырдта, цыма йæ ныры царды æууæлтæй хуыздæр хæрзиуæг нæ хъæуы — уæлмонц цин æнцад-æнцойæ, æнæцоппайæ 'вза-

ры. Кæрдоты фæстæ бацымдтам кофе; цы сæны æвгтæ-иу равдæлон сты, уыдон æвæстиатæй æндæртæй ивтой. Стæй дуары цæлхъ фæцыд: уæттæфснайæг йæ хуыссæн бацагуырдта, æмæ мах æртæйæ баззадыстæм. Ме 'фсармыл куыддæр цыма уынгæджы бон акодта, æмæ мыл-иу куы уазалриз бахæцыд, куы та-иу артау ссыгъдтæн; æмæ мæхи афтæ дæр æнкъардтон, ахæм хъуыды дæр мын рæхуыста мæ зæрдæ, цыма мах ацы уаты хибарæй æрмæстдæр уый сæраппонд ныффæстиат стæм, цæмæй цыдæр æбуалгъы æнæфсарм ми бакæнæм. Æз мæ комыдæттæ аныхъуырдтон æмæ мæ зæрдыл æрбалæууыд, фыццаг хатт сылгоймагимæ иунæгæй куы баззадтæн, уæд дæр мæхи раст афтæ кæй æнкъардтон, уый.

Йæ сæр фынгмæ уæззау къуыдырау æруагъта, афтæмæй бадт ме сияхс: йæ бон нуазын нал уыд. Æмæ уæд æхсин йæ бынатæй сыстад, мæнмæ æрбацыд, æмæ дын йæ цæсты гагуытæ мæ цæсты гагуытæм уадидæгæн хæрзæввахс æрбаисты, — афтæмæй та йæ æз хорз уыдтон, йæ бынатæй æнкъуыстæ дæр кæй нæ кæны, фæлæ йæ мидбынаты æнцад кæй лæууы, йæ къухтæ стъолы сæрмæ сбыцæугæнгæйæ æмæ йе 'рттиваг ныхджын æнгуылдзтæй хъуыдыдзастæй æмдзæгъдгæнæгау, — æмæ афтæ бандзыг; не 'хсæн ма ауæдзы номыл цы уæлдæф уыд, уый цыма фæрæдау-зæрдæ, раст æй арæвдауыны охыл дæ уырзтæй æрлæгъзытæ кæнæн дæр уыд; æмæ дын мæнæ йæ гуыр æнæхъанæй, цыллæ къабайы нарæг æлвæстæй, мæ размæ цадаггай ратас-батас кæнын куы райдаид. — Ау, расыг сдæн? — ахъуыды кодтон æз. Цæмæй мæ бынаты 'нцад бадгæйæ баззайон, уый тыххæй мæ мæ фæстаг тыхтæ æрбамбырд кæнын бахъуыд. Уæлдай зындæр мын уыд мæ къухтæ уромын, мидæмæ сыл хæцын — сæ рохтæ 'хсинмæ тыдтой; æмæ уæд æз дæр мæ тых-мæ бонæй стъолы тигъ ныхъывтон, ныддæвдæг ыл дæн. Æхсинæн йе 'рфгуытæ хæрдмæ бæрзонд ссыдысты, æмæ йæ цæстытæ уæрæх куы байтыгъта, уæд дзы æз æрдæбонны монцтæ банкъардтон, мæнæ сихоргæнгæйæ куыд уыдысты, кæрдотæ хæргæйæ, ахæм мондæгтæ; фæлæ йын ныр мин хатты тыхджындæр фесты. Мæн исты зæгъын кæй хъæуы, уый æмбæрстон, науæд мæхиуыл мæ бон нал цæудзæн. Æмæ загътон:

— Ды расыг кæй дæ, ууыл ныхас дæр нæй.

— Æз дæр расыг дæн, — æнæнхъæлæджы фæкодта мæ сияхс, йæ сæрыл схæцгæйæ.

Æхсин мæ цурай ацыд æмæ йæ бынаты сбадт. Мæ къухтæ

ногæй мæ коммæгæс систы, æнгуылдзтæ — тасаг; стьолы сæрыл ма сæ тъæбæрттæй æмдзæгъд дæр акодтон. Стæй ме сияхсмæ æргомыздæхт азылдтæн æмæ йын загътон, мæнмæ гæсгæ, зæгъын, цыма хæдзар зонын афон дæр у; æмæ мæ сахатмæ 'ркастæн — дыккæгæм фембис. — Автомобиль курын нæ бахъæудзæн, — ахъуыды кодтон æз, — метрополитен афонмæ нал цæуы.

— Фæлæуу-ма, — загъта сылгоймаг. — Тагъд кæнын уæ куы нукуыдæм хъæуы. Цомут стыр уатмæ, нæ уазæгдонмæ.

Æз мæхи фæстæмæ къæлæтджыны æруагътон. Мæ рахиз фарсырдыгæй лæууыд чиныгдоны ныллæг скъапп; йæ уæллаг цæст кæрдæгцъæх тæнæг æмбæрзæнæй æхгæд — кæд фаг тæнæг уыд, уæддæр йæ мидæгæй ницы зынд. Скъаппы рæнхъгай лæууыдысты Бодлер, Гюисманс, Эдгар По, Гофман æмæ Гоголы петербургаг радзырдтæ æвæджиауы хъæздыг фæлысты мыхуыргондæй. Æз кæрдæгцъæх æмбæрзæныл иуварс ахæцыдтæн æмæ уæллаг тæрхæгыл дæр мæ цæст ахастон. Уым та рарæнхъ сты пылыстæгæй конд фигурæтæ — цыдæр æнæфсарм къулыбадджытæ, фæлæ 'мбисонды дæсныгуыст. Æрмæст мын ме 'ргом уыдон нæ аздæхтой сæхимæ. Тæрхæджы тæккæ рæбинаг къуымы, чысыл æмбæрзæнæй æхгæдæй, уыдис сау хъæдæрмагæй арæзт æртæ статуэткæйы. Сæ иу — йæ фæсонтыл уæлгоммæхуыссæг сылгоймаг, иннæ — сæхи кæрæдзиуыл адджын хъæбысы ныттухæг дыууæ адæймаджы, æмæ æртыккаг — цыдæр руймон. Статуэткæтæ конд уыдысты сау-сауид æмæ тынг æрттиваг хъæдæрмагæй. Уæлгоммæхуыссæг сылгоймагæн уыд уæззау, дурæнгæс цæстытæ, ахæм хъуыды гуыр дæгмæ, цыма уый йæ фæсонтыл ленк кæны; куы йæм фæкомкоммæ дæн, уæд нозт мæ сæрмæ ныццавта, æмæ уыцы тæккæ уысм мæ цæстытыл ауад, цыма фынæй у, æмæ сын дæггай ленк кæны, æмæ йæ фыны уыны сау былгæрæттæ-былгæрæтты цавдуртау лæууæг бæлæстæ æмæ рæдзæ-мæдзæгæнæг руймонты, — стæй уалындыжы йæ мидфыны æндæр фын уынын райдайы: йæ дурæнгæс цæстытыл уайынц æгъатыр æмæ зæрдæмагуыргæнæг уарзты нывтæ. Æмæ уæд æз ме 'ргом залыммæ аздæхтон. Адæймаджы буары хæйттæ — нæлгоймаджы æмæ сылгоймаджы буары хæйттæ — йæ риуыл æддæг-мидæг сыздыхстысты, æртыхстысты йыл цыма; йæ быны цы чызг уыдис, уый сау лæгъз къухтæ йын йæ фæсонтæ адджын зæрдиæгæй æрбахъæбыс кодтой. Залымы хъæдын къæдзилы хæдгæроны сажилтæй рауад калмы хæсгардæвзагджын сæртæ. Руймоны фарсмæ кæрæдзийæн æнæфсис хъæбыстæ кæнынц

дыууæ хæзгулы; сæ буæрттæ афтæ бандæгъдысты сæ иу иннæуыл, æмæ ма 'рмæст сæ фæсонтæ, къæхтæ æмæ сæртæ бæрæг дардтой; сылгоймаджы зæнгтæ фæйнардæм афæлдæхтысты, рахизырдаем æмæ галиуырдаем, æмæ уый мæнæн иттæг хорз зонгæ æрдзон фезмæлд уыд, алы сылгоймаг дæр уый æууалты афтæ бакодтаид, — æмæ мæн стыр дисы бафтыдта йæ зæнгты æварды рæстдзинад, — йæ сæр та æд уæззау дзыккутæ, цас гæнæн ис, уыйас фæстæрдæм аппæрста. Фæлæ нæлгоймагæн та йæ цæсгомы 'нгас — рохст æмæ знæтхуыз, уартæ Леонардойы зындгонд нывау, фæлæ, уæвгæ та, японнаг скульптор, гæнæн ис, æмæ уыцы ныв йæ цæсты кæронæй дæр никуы федта.

Ныннафон бынтондæр, уынгæй иу сыбыртт дæр рагæй нал хъуыст; æз фыццагау къæлæтджыны бадтæн æмæ куыддæр æгъдауæй фæцахуыр дæр ацы фатер æмæ уавæрыл, афтæмæй та дзы амæй размæ никуы сæмбæлдтæн; æмæ афтæ нымайын райдыдтон, цыма мын æппæт дæр рагæй-æрæгмæ дæр хорз зонгæ сты — уый мæм кæнæ кæйдæр мысинæгтæм гæсгæ афтæ каст, кæнæ та уымæн, æмæ ма ахæм фæлгонцтæ æмæ ахæм уавæртæ æз, чи зоны, æмæ кæддæр мæ фыны фæдтон; фæлæ мæ-иу, куы райхъал дæн, уæд ферох сты. Æмæ дын, уыдæттыл куы нал хъуыды кодтон æмæ ма-иу 'рмæст рæстæгæй-рæстæгмæ мæ цæстæнгас кæнæ нæлгоймаджы рохст цæсгомыл афæстиат, кæнæ ленкæнæг сылгоймаджы дурын цæстытыл, — афтæ дын фысым рæвдзгомау фестад, ме сияхс цы диваныл хуыссыд, уырдыгæй, æмæ, мæ цурты бауайгæйæ, уаты бæстастæумæ' граммафон æрбайста.

— Сымах дыууæйæ дæр ницы дзурут, — загъта æхсин, — æмæ агъуысты цыдæр æнады æдзæм уæлдæф сцæнд. Ныртæккæ уын музыкæ уыдзæн.

— Уымæй цы зæгъыс, уый зæгъ — æвæджиауы фæнд у, — загътон æз æмæ мæ цæстытæ æрæхгæдтон; æмæ дын уыцы сау сылгоймаг уæлгоммæ хуысгæйæ мæ тæккæ цурты аленк кодта. Мæнæй ма уадидæгæн рох дæр æрбаци, æхсин граммафон йæ тæккæ ифтынзгæйæ кæй у, уый. Фæлæ æз куыддæр музыкайы фыццаг мыртæ айхъуыстон, афтæ дын, цалдæр къуырийы размæ мæ зонгæтæм æхсæвиуатгæнгæйæ цы мотив уад мæ хъустыл, уый базыдтон. Æмæ та мæ ногæй уыцы 'фсæн хъысты æрди-аггæнæг уылæнтæ сæ уæлныхты систой; æмæ мæ зæрдыл æрбæлууыд, мæ иу лымæн-иу, нывгæнæг, хæдбындур курдиаты хицау, кæйдæр куыстыл ныхасгæнгæйæ, мæнæн куыд дзырдта, уый:

— Мах нæ цæстæй цытæ уынам, нывгæнæгæн та уыдон йæ сæнттæ сты, сæнттæ та сты — музыка æмæ мыртæ, — кæд уый цыфæнды зынбауырнинаг хъуыдаг у, уæддæр. Зæгъæм, мæнæ æз Иовы афтæмæй уынын: уартæ уый алы замантæ æмæ дугты рагфалæ бады, дурыны састæй йæ хæлмæгтæ хафы æмæ риуы-дзагæй дæргъæтин ныуулафы. Æмæ аивад дæр æнæхин хъу-амæ ма уа, бæгънæгзæрдæ? Хъуыды йæ кæныс, Хуыцау йæ бæллæхæвæрдзы хъомысы æмæ ма дзы суанг æгæрон тыхджын æмæ æнæрдзæф сыкъафындз дæр кæй тæрсы, уыдæтты тыххæй цы зæгъы, уый? Хъуыды йæ кæныс, сыкъафындзы æнæрдзæфæн цы бæрджитæ ссардта, уыдон? Афтæ дзы зæгъы: «Æрттигъы æхситт йæ хыртты дæр нæй». Нæ, уыдæттæ, мах куыд æнхъæл стæм, афтæ хуымæтæджы не сты. Æз Библи куы фæкæсын, уæд æз хъусын æмæ 'нкъарын хæстон тохы хъæрахст дæр, æмæ, Хуыцау æдзот цы сылгоймæгты фæкодта, уыдоны 'рдиаг дæр, æмæ 'фсæдты дзолгъо-молгъо дæр, æмæ змисыл Давиды санчъ-ехтæ дæр.

Æмæ мæм мæ лымæн æртæ хуызджын кърандасæй конд ныв равдыста — сырх, сау æмæ морæ. Уый уыд тохы быдыры хæцæны ныв. Æз уыдтон мысирæгты саулагъз хус цæсгæмттæ, æмæ дзуттаг æфсæддонты морæ буар, æмæ, арцæй мæлæтдзагдзæф лæджы риуæй æмвæтæнæй цы сырх туг калд, уый. Дæрддзæф ран, фидары бæрзонд сисы дæлфад — цыма сабийы æнарæхст къух сныв кодта уыцы фидар, уыйау лæджы йæ цæст сайдта; йæ къулты дæндагцух сæрты хæдбынмæ бæрæг дардтой тымбыл рудзынггæндтæ, — о, æмæ фидары сисы дæлфад тынг фыдхуыз сылгоймаг нард стæг æхсыдта, йæ цыргъ æмæ йыл йæ зæрдæмæдзæугæ цæсгом ныннихасгæйæ.

Уыцы хабæрттæ, музыкамæ хъусгæйæ, æрымысыдтæн; æмæ мæм, граммофон удласæн хъинц-хъинц æмæ сыф-сыф кæй кæны, уый дæр нымады нæ уыд. Пластинкæ кæронмæ куы 'рзылд, уæд æз æхсины бафарстон:

— Уый цы уыд, уый?

— Гавайаг гитарæты цагъд у уый, — загъта æхсин.

Гавайаг гитарæтæ!

Фæстæдæр, къорд азы куы аивгъуыдта, уæд, мæныл уыцы бонты цыдæриддæр æрцыд, уыдонæй бирæ цыдæртæ мæ сæры сæмхæццæ сты, рох кæнын мæ байдыдтой. Фæлæ уыйхыгъд уæды уæлдæфы тæмæнкалгæ тыбар-тыбур мæнæн ныр æфснайд у рухсвæлыст къоппы, къопп йæхæдæг та цыма цыдæр æбæрæг

мадзалы фæрцы конд у къорд цауæй, кæддæр дард æхсæвы чи райдыдта, уыдонæй — ома æз фыццаг хатт, цы сты, уый дæр куы нæма зыдтон, афтæмæй гавайаг гитарæты цагъд куы фехъуыстон, уыцы 'хсæвы кæлæнгæнæг цаутæй, æмæ ма семæ иумæ мæ хойы ныгæнæн бон дæр нымайгæйæ.

Мæнæн иу æмæ дыууæ хатты не 'рлаууыдысты мæ зæрдыл: ингæны дзыхъхъ, мигъ, æнахуыр дзидза сихоркæнгæйæ, шампайнаг сæн, сау хъæдæрмæгæй статуэткæтæ — æмæ ма мæ къæхты æнарынцойæ дудгæ рыст къуындæг туфлитæ æлхъывдæй — фæстæдæр сæ æз цырыхъхуыйæгмæ радтон фæнывыл кæнынмæ æмæ йæм сæ ныууагътон: иуæй уымæн, æмæ мæм æцæгæйдæр, цæмæй йын бафыстаин, уый нæ уыд, иннæмæй та уымæн, æмæ, куы йыл басæттон, уæд сæ райсыны аккаг дæр нæ уыдысты.

1930

БЛОКНОТÆЙ

* * *

Уырыссаг хæрзаудæнгæнæг куыстуаты сæрдæр мын йæ хабæрттæ дзуры:

— Æртынаæм азты дын мæм æнæуи адæм æмæ, мæгуыргур йæ дæсныад кæмæн сси — сæ лæгъстæйы классикон райдиан та сын чи нæ зоны: «находясь временно в затруднительном положении...» — уыдонимæ иу ацæргæ лæг, æнæдаст, бызгъуыртæ дзаумæтты куы 'рбацæуид. Ныр октябры 'мбис, уазал, къæвда хæссы. Йæ уæлæ скъуыдтæ хæлаф, йæ басмахъты уæфсытæ æрхаудысты, скъуыдтæ йæ пиджак дæр, скъуыдтæ шляпæ æмæ æбæрæг хуызджын хæдоны. Фæсус хъæлæсыуагæй дзуры: — Куыд мын загътой, афтæмæй уæ куыстуат у хæрзаудæнгæнæг. — Раст дын загътой. — Æмæ, дам, уæм уæладарæсæй цыдæртæ ваййы райсæн. — Раст дын загътой. — Гъемæ мын уæдæ пиджак нæ радтиккат? Куыд уынут, афтæмæй мæхион баихсыд. — Æдзынæг æм кæсын. Хъуынтъыз цæсгом, æгъуыз цæстыты ма адæймаджы æууæлтæ зынынц. Цæмæйдæр хуымæтæг мæгуыргурæ æнгæс нæу, цæмæйдæр хъауджыдæр кæны. Æмбарыс æй, мах бæрц куы сфæлтæрай адæмимæ, уæд лæгæн йæ цæст бынтон цыррдзаст свæййы, алцыдæр лыстæг хъуыддаджы онг иртасын райдайы. Мæгуырдынад æмæ лæджы аиппыты цыдæр ахæм тых ис, æмæ мæгуыртæ æмæ фидиссаг æвзæртæ æмхуызон чи кæны,

цæмæйдæрты хæрзæнгæсæнтæ. Мæгуыргуртæ æмæ расыггæнджитæн сæ дзæвгар фылдæр хай цадæггай кæрæдзи халдих свæййынц. Хъаймæты боны æфсымæртау свæййынц раст. Иу лæг иннæмæй цæмæй хицæн кæны, ивдзаг цæй фæрцы нæ кæны, уыцы бæрджитæ куыддæр фесæфынц — æмæ дын мæнæ æппæтæн дæр зонгæ расыггæнаджы сурæт, мæгуыргуры фæлгонц, æмткæй та, мах æгъдау æмæ æфсармы домæнтæ цы хонæм, æнæмæнгæй æххæстгæнинаг, уыдон нымады дæр кæмæ нал ваййынц, ахæм лæджы тип дзы рауайы бонифæстагмæ.

Бадæм йемæ, йæ фатеры йын цы кусæн уат ис, уым; ныр дæр та октябрь у. Мæнæ ацы аз фæцис хæст. Уынджы узал къæвда уары — æнахуыр мæгуыргур æм куы 'рбацыд, уыцы бонау у рæстæджы ахаст ныр дæр. Йе 'вæлмас хъæлæсмæ йын хъусын, йæ кусæн уат у хъарм, пец судзы, арт дзы гуыр-гуыр кæны хиуылхæцгæ уæзданæй. Цæмæйдæрты ацы изæр у, Диккенс-иу кæй тыххæй фыста, ахæмты хуызæн. Мæ фысым йæ ныхас дарддæр хæццæ кæны:

— Æз æй фæрсын: — Пиджак дæ хъæуы, загътай? Айдагъ пиджак? — О, бузныг, æрмæстдæр пиджак. — Омæ, бахатыр кæн, фæлæ дæ хæлаф дæр йæ хуыздæр бонтæ куы мысы. Стæй ма, куыд кæсын, афтæмæй дын пълто дæр куы нæй, ныр та сæрд нал у. — Нæ, уæ хорзæхæй, хæлаф дæр æмæ мын пълто дæр дæттынвæнд ма скæнут. — Уæд цæуыннæ? — Ауæй сæ кæндзынæн æмæ сæ баназдзынæн. Æндæр искæмæн сæ радтут фæлтау, мæнæн æвгъау сты. — Уый куыд у, уый? Ау, æнæмæнг сæ ныууæй кæндзынæ æмæ сæ баназдзынæ? — О, — загъта сагъ-æссагæй. — Æз алкоголик дæн, бамбар мæ. — Æмæ цæргæ та уæд кæм кæныс? — Никуы. — Ома куыд никуы? Дæ сæр кæм бакъул кæнай, уыцы къуым дын нæй? — Рагæй мын нæй. Æз хæтæнхуаг дæн, хъеллау кæнын, рахау-бахау. — Æмæ куыд цæрыс афтæмæй, куыд? — Æмæ уым диссагæй цы ис — ницы. Дæ рæстæг дын нал сафын дзæгъæлы. Кæд мын пиджак ратти-наг дæ, уæд мын æй ратт, æмæ æз цæуон, дарддæр мæ фæндаг дарон. — Нæ, нæ, мæн тынг фæнды йæ базонын... — Ницы ахæм дзы ис базонинагæй, цæуын, хæтын иу ранæй иннæмæ. Куы йæ зоныс, уыдис кæддæр Уæрæсейы хæтæнхуагтæ, хуыцауагур-джытæ. Æз та Францы зæххыл цæуын, хъæуæй хъæумæ. Фран-цаг зæхкусджытæ йæ нæ зонынц, æз уырыссаг кæй дæн, уый. — Æмæ дæ ныхасыуаг, дæ акцент та? — Æз æнæ акцентæй дзурын. — Ома, ома? — Æз, мæхи цас зонын, уæдæй фæстæмæ

францагау дзырдтон. — Гъема, гъема! — Гъема цауын, æндæр цы... Æрлаууын кæйдæр дуармæ, бахонынц мæ мидæмæ. Чъындыгомау адæм сты, ома францаг хъæууон царджытæ... Хъуыды кæныс Мопассанмæ — раст сæ æвдыста. Къæбæр сæ курыс — никуы дын ратдысты. Фæлæ сырх сæны агуывзæ та — табуафси. Стæй уæд куыд хъуамæ ма скæнай комдзаг — цыхт дæр, кæрдзын дæр. Амбары кæнæ хосы мæкъуылы бахсæвиуат кæнын, стæй та райсомæй дарддæр цауын. Ногæй та фæндæгтæ, быдыртæ, хъæдтæ. Сæрдыгон хорз у, æдыхст, фæлæ фæззæджы æмæ зымæгон хабар сæ хæртæй нæ ваййы, фæллоаг сваййы хъуыддаг. — Æмæ рагæй афтæ хæтыс? — Тынг рагæй, бирæ азты дæргъы. — Æмæ дæ никуы ничи баурæдта? Пъæлицæ кæнæ жандармери? — Куыннæ. Ахæстоны дæр фæбадтæн, æнæхæдзар кæй дæн, уый тыххæй. Фæлæ ныр ахæм азымы азимагæй ницуал ис, закъон бар дæтты мæ хуызæттæн... — Хæтæнхуаг цардæй царынæн? — Афтæ куыддæр у. Фыццаг хатт мæ баурæдтой, иу бон дзы фæбадтæн ахæстоны, рауагътой мæ. Дыккаг хатт — æртæ бон мидæгæй. Æртыккаг хатт — къуыри. Æмæ афтæ дарддæр. Фæстаг ахсты размæ Орлеаны ахæстоны æрдаудтон æртæ мæйы. Фæлæ, куы дын басæттон, уæд ма мын æхсызгон дæр уыд: январь, февраль, марты — йæ тæккæ хъызтдæр мæйтæ афæдзæн. Гъе, афтæ. Апрель та мæ, Лионмæ хæстæг, фæндагыл æрурæдтой; мæ адрис æмæ мæ, æхца мæм ис, æви нæй, уымæй фæрсынц. — Нæй, зæгъгæ, сын зæгъын, нæдæр мын адрис ис, нæдæр мæм æхцатæ ис. — Уæдæ, хъуыддаг йæхæдæг йæхи куыд амоны, афтæмæй хæтæнхуаг дæ? — О, зæгъын, хæтæнхуаг дæн. Ахæстоны мæ фæкуыси кодтой. Стæй мæм слестгæнæгмæ фæсидтысты — æрыгон лæппуæг. — Ды уырыссаг дæ? — Уырыссаг дæн. — Хæтæнхуаг дæ? — О, хæтæнхуаг дæн. — Куыст ссарыныл ацархайдтай? — Нæ, зæгъын, мæнæй цæй кусæг ис. Ды, зæгъын, господин слестгæнæг, æмæ æз, мах демæ царæм фæйнахуызон дыууæ дунейы, бындурон æгъдауæй кæрæдзийæн æппындæр чи ницы бавæййы, ахæмты, — уый фæхъуынтъыздзаст æмæ мæ фæрсы: — Æцæгæй дæр ды уырыссаг дæ? — Æцæгæй дæр. — Æмæ уæд францагау афтæ сыгъдæг æмæ æнарæдийгæ, æнæ акцентæй куыд дзурыс? Францы райстай уæлдæр ахуырад? — Нæ райстон. Æз университет Уæрæсейы фæдæн. — Æмæ уæд куыд æмæ цы хуызы сдæ хæтæнхуаг? — Æз алкоголь дæн. — Фыццаг хатт дæ уæдæ нæ ахсынц æмæ ахæстоны дæр уæдæ фыццаг хатт нæ дæ? — Цæй фыццаг хатт

дæн. — Æмæ дæ ногæй-ногмæ куы ахсой, уæд иу хаттæй иннæмæ ахсты æмгъуыд фылдæрæй фылдæргæнгæ куы цæуы. Гъемæ дæ иу афæдз куыддæр фæдарой ахсты, афтæ дæ æнæмæнгæй Францæй фæдде кæндзысты. — Хъуыддаг афтæ уыдзæн, æвæццæгæн. — Нæ, уымæн уæвæн нæй, исты æрхъуыды хъæуы. — Цы ис æрхъуыдыгæнæн ахæм уавæры? — Асагъæс ыл хъæуы биноныгæй. Фæлæ ма йæ загъ, дæ бон афтæ цæрын куыд у, уый? — Æз ын загъын: — Бахатыр мын кæн, господин слестгæнæг, ды нырма æрыгон дæ, æмæ, чи зоны, дæу ныронг нæма бахъуыд, адæймаджы царды фæндæгтæ цы æбуалгъы алыхуызон сты, уый тыххæй дæрдтыл хъуыды кæнын. Ды уый нæма зоныс. Мах æрмæстдæр, кæцырдæм цæуын хъæуы, уый зонæм. Мах иууылдæр — нæ иутæ сымсымгæнгæ, иннæтæ цырдадæр, иутæ тæрхондоны слестгæнджыты кусæн уаты, иннæтæ кæцыдæр бæстæйы фæндæгтыл, æртыккæгтæ æндæр кæмдæрты, фæлæ æмхуызонæй иууылдæр мæлæтмæ цæуæм. Æмæ дæумæ уый куы бахъара, загъгæ, æмæ цыфæнды куы кæнай, куыд фæнды куы цæрай, ам уа æви уым уа, ахæм æви бынтон æндæр уавæрты, уæддæр уæлдай нæу, уымæн æмæ цы дæумæ, цы мæнмæ, чи зоны, æмæ 'нхæлмæ кæсынц фæйнахуызон фæндаджы, фæлæ дæуæн дæр æмæ мæнæн дæр кæддæриддæр нæ ныхыфысты нысан иу у — кæд уый бамбарынхъом дæ, уæд ардыгæй гуыры иннæ хъуыды дæр: цы уæлдай у, нæ зæххон цардæн йæ балцы бæрæг кæронмæ цавæр фæндагыл цæугæйæ бахæццæ уыдзыстæм, уый? Кæй загъын æй хъæуы, æз цытæ дзурын, уыдон æнæхæдзары дзыбандынгæс философийау сты æнæ сымах, францæгтæ, *deformation professionnelle*^{*}, цы хонут, уый дамгъæ йыл зыны. Фæлæ æз уыцы философийы сæрыл хæст самаин, куы мæ уырnid, загъгæ, дунейы мидæг ахæм философон системæтæ кæй ис, æмæ сæ фарсхæцыны аккаг чи у. — Слестгæнæг йæ сæр банкъуыста æмæ загъта: — Фæлæ, кæд демæ разы нæ дæн, уæддæр исты кæнын хъæуы. Æмæ æз ууыл асагъæс кæндзынæн.

Æртæ боны фæстæ мæм фæсидти. Йæ цæстытæ хъæлдзæгæй кастысты. — Æз сарæхстæн, ссардтон фæрæз! — загъта мын. — Куы ма дын æй дзырдтон, ахъуыды кæнын хъæуы, загъгæ. Мæнæ дын, чи дæ, уый тыххæй æвдисæндæр. Уыныс, мæнæ ацы графайы фыст ис: «профессия». Уыныс æй? Мæнæ ам та амынд цæуы: «цæугæцардгæнæг». Æмбарыс, уый цы дæтты дæуæн, уый?! Ныр дæ 'рцахсын никæй бон уал у. Ды амæй фæстæмæ дæ цæугæцардгæнæг æмæ дæ домæн нал ис, цæмæй дын иу бæлвырд

* йæ дæсныиady амæддаг.

æмæ бæрæг ран уа цæрæнбынат, уый. Ныр та сæрибар дæ æмæ — фæндараст у. — Æз ын зæрдиаг арфæтæ ракодтон æмæ ацыдтæн.

— Хорз, зæгъын, — кæны дарддæр йæ ныхас мæ хабаргæнæг, — фæуæд, æз дын ратдзынæн пиджак, фæлæ уый фæстæ та? Ногæй та хæтдзынæ? — Нæ, — загъта уый. — Мæ бон нал у, мæ хъарутæ байхсыдысты. Чысыл раздæр, нымадæй цалдæр азы размæ, мæнæн уæлдай нæ уыдысты нæдæр уазал, нæдæр араугæ тæвд, нæдæр уарын, нæдæр мит, нæдæр фæндаджы дæргъ. Ныр та бастайын уайтагъд, мæ цæстытæ тартæ фæкæнынц, бæлæстæ рацуд-бацуд сисынц мæ разæй, быдыртæ цыма мигъы фæлмы аныгъуылынц, уазал куы ваййы, уæд та мæм афтæ фæкæсы, раст цыма мæ мидæг æз цыдæр салд уæзæгтæ фæхæссын. Нал у мæ бон. Мæнæ хæрзæрæджы газеты бакастæн, зæгъгæ, дам, Зæххастæу денджызы былгæрон иу уырыссаг аргъуанæн диакъонæй снысан кодтой Васили Сидоровы. Æмæ дзы йæ цардвæндаг дæр фыст — ома райгуырд Тверы, ахуыр кодта уым æмæ уым, стæй афтæ дарддæр. Мæ зæрдæ уайтагъддæр фæкъæпп ласта: æмæ уый нæхи Васькæ Сидоров куы у! Æз æй чысылæй фæстæмæ зонын, æз дæр Тверæй дæн. Гъемæ мæ, зæгъын, мæ рагон æмбал зын ран нæ ныууадздзæн. Гъемæ æз дæр бауынаффæ кодтон — цæуон æмæ йæм фæцæуон комкоммæ æмæ йын зæгъон: Васькæ, аргъуаны мын исты ссар, бирæтæ мæ нæ хъæуы, исты къуымгонд, стæй рæстæггай исты аууилинаг. Климæт та дзы дзæнæтон у — пальмæтæ, хъарм. Гъе, уый уызæн мæ цардвæндаджы кæрон, растдæр зæгъгæйæ та, йæ фæстаг æлхынцъ. Фæлæ мæ пиджак та цыфæндыйæ дæр хъæуы.

— Æмæ Парижæй Ривьерæмæ цы хуызы афтдзынæ? Уырæмты мин километрæй къаддæр куы нæ ис. — Нырмæ-иу куыд æфтыдтæн, афтæ — фистæгæй. Иу æртæ мæймæ ныххæццæ уыздынæн, кæд искуы фæндагыл нæ ахауон, уæд. — Нæ, — зæгъын æз, — уый хъуыддаджы нæ цæуы. Æз дын ратдзынæн пиджак, хæлаф, басмахътæ, пълалто æмæ билет поездмæ, суанг дæ аргъуаны къæсæрмæ нылласдзынæн. — Хуыцау дæ уыдæттæй бахизæд! — зæгъы мын уый. — Иууылдæр сæ баназдзынæн... — Нæ, — зæгъын æз, — нæ сæ баназдзынæ. Нæ дын бантысдзæн. Алцы дæр дын ратдзынæн фæстаг сахат, æз дæ мæхæдæг сбæдын кæндзынæн поезды. — Гъемæ, куыд загътон, афтæ кæнгæ дæр бакодтон. Бабадт поезды — ничи йæ базыдтаид, бынтон æндæр лæгæй агæпп ласта — булкъдаст, аив уæлæдарæсы. Фæлæ

йын уæддæр уыцы 'рхæндæг цæстæнгас, уыцы бакасты æууæлтæ.

— Кæм ис, — фæрсы мæ, — поезды хæстæгдæр рæсануат? — Æз ын æй загътон, кæм æрлæудзæн, уый. — Æгæр дард у, — зæггы уый, — нæ мын балхæндзысты мæ билет. Раст дæ, нæй мын æй баназæн. Бузныг, дзæбæхæй баззай.

Хæрзауыдæнгæнæг куыстуаты сæрдар дарддæр зæггы:

— Уый уыдис октябры фæстаг бонты, мæнæ нырау уарыд. Æмæ, поезд куы адард, уæд мæ зæрдыл цы 'рбалæууыд, уый зонис? Андрей Белыйы рæнхъытæ:

Поезд плачется, в дали родные

Телеграфная тянется сеть.

Пролетают поля росяные,

Пролетаю в поля: умереть.

Стæй ма уæд йæ ныхæстæм бафтыдта:

— Нæ зонин, цы бацис мæ уазæг, уый. Æвæццагæн, хæцца ныууыдаид, ссардтаид, æвæццагæн æмæ, Сидоров Васькæйы дæр. Æвæццагæн æмæ, йæ ныхыфыст уый амыдта, æмæ Францы фæндæгтыл нæ, фæлæ уырыссаг аргъуаны къæсæрыл ссара йæ царды фæстаг бон, зæдтæ æмæ дауджыты сурæтты фарсмæ — мæнæ хуыцауагурджытæ табу кæнынмæ кæмæн фæцæуынц, бæстæты сæрты ахизгæйæ, уыдоны. Табугæнджыты 'хсæн та, æвæццагæн æмæ, парижаг цæугæцардгæнæджы хуызæттæ дæр фæвæййы.

* * *

Уырыссаг газеты хъусынгæнинаг: «Пъолтæ сæрфын, алцы сыгъдæг æмæ нывыл æфснайын, уыдæттæ телефонæй кæнын дæр у мæ бон. Алыксандр». Мæ иу хæларгонды фæрсын, уый, зæггын, цавæр пълотæсæрфæг у — Парижы уырыссаг колонийы «ныккæнды цæрджыты» се 'ппæты дæр зыдта мæ хæларгонд.

— Æрттиваг лæг у, йе 'мсæр адæм æм иууылдæр хæлæгæй мæлынц.

— Ванзон нæу!

— Уый æдзухдæр йæ дзыппыдаргæ рыг сæрфы.

— Уый та циу — дзыппыдаргæ рыг?

— Зæггæм, нæ хæдзары рыгтæ нын ныссæрф, зæггæ, йæ баххуырсынц бæлвырд мыздыл. Кæдæм ын загъдæуы, уырдам æрбацæуы æмæ йемæ цæрмын дзæкъул æрбахæссы. Уыцы дзæкъулы та йын кæд æмæ вæййы рыг. Бафснайы кæйдæр хæдзар, стæй сын уыцы рыг сæ бахизæн къæсæрыл цъупгондæй æркалы.

Уый фæстæ хæдзары æфсинæн фæзæгъы, мæнæ ма кæс, цас рыг уæм ныссæрфтон, цас уæм фæфыдабæттæ кодтон, зæгъгæ. Йарæбын, кæд ма зæххыл æфсарм ис, уæд мын мæ куыстæн бафтауын хъæуы мызд, зæгъгæ, йæм йæхи бакъултæ кæны. Æфсин æй йæхи цæстæй фæуыны, лæг цас фыдабон фæкодта, уый — чи æнхæл уыд, æмæ сæм уыйбæрц рыг бамбырд! Гъемæ йын æнæ уæлдай ныхасæй йæ мыздыл ахъаззаг бафтауынц. Йæ сæр уый куыд æрцахста — мæгъа! Иу лæджды зонд дæр уый не скарста, уый та йæ 'рхъуыды кодта: æрттиваг лæг у!

Стæй уæд йæ ныхæстæм бафтауы: — Ньютон кæрæдзимæ тындзыны закон æрхъуыды кодта, Гарвей — туджы зилдудхы, Эйнштейн — æрдзон фæзындты ахастыты теори. Пъолтæсæрфæг Алыксандр та — дзыппыдаргæ рыг: алкæмæндæр — йæхион! «Уымæн æмæ зæхх дæ æмæ фæстæмæ зæхх ысдæ». Æндæр хуызы дзургæйæ та — рыг. Гъемæ йæ уæдæ чи зоны, Хъаймæты Бон цы уыдзæн, уый? Мах Хуыцауы раз афтидармæй æрлаудзыстæм, Алыксандр та йæм йæ цæрмын дзæкъул æмæ йæхи рыгимæ фæзындзæн. Куыд уыдзæн æмæ цы уыдзæн, уымæн чи цы зоны: бæрæг нæй, кæд уым дæр пъолтæсæрфджытæ хъæуы, уæд та?

* * *

Парижы фæскъуымтæй иу. Сæрдыгон изæр, ацæргæ уырыссаг сылгоймагмæ, Аннæ Васильевнæ Морозовамæ, мæ иу зонгæ цай цымы. Сылгоймаджы сæрыхицау, иу æхсайаздыд лæг, раздæры æфсæддон, нырма сын æрдабон загъта хæрзæхсæв æмæ куыстмæ ацыд.

— Хъаст кæнын Хуыцауæй тæригъæд у, — зæгъы сылгоймаг, — Михаил Петровичмæ хорз бынат æрхауд, уыйау алкæй амонд нæ ацæуы. Æхсæвгæс гаражы. Æмæ йыл куыд æууæндынц, уый та! Нæ, нæ, цыфæнды дæр дзурæнт адæм, фæлæ адæймаг кæмфæнды дæр куы уа, уæддæр ын раджы уа, æрæджы уа, аккаг аргъ скæндзысты йæ хорз миниуджытæм гæсгæ.

Стæй арф ныууæфы æмæ фæзæгъы:

— Гъемæ, Хуыцауы куы бафæнда, уæд большевикты расхойдзысты, мах фæстæмæ Уæрæсемæ ацæудзыстæм, æмæ Михаил Петрович Одессæйы губернатор суыдзæн.

— Омæ 'нæмæнг хъуамæ губернатор суа?

— Æмæ уæдæ? Æнхæлут, æмæ мах чысыл удхар фæкодтам? Мæ зонгæ йын уæд афтæ бакодта:

— Удхары тыххæй, Аннæ Васильевнæ, лæгæй губернатор нæ, фæлæ дзуар рауайы.

* * *

У зымæг, æмбисæхсæвмæ хæстæг, кафе Монпарнасы. Уæй-гæнæджы тæрхæг кæм ис, уым лæууы иу æнæдаст, бызгъуыртæ дарæсы мидæг лæг — йæ пълалто йæм кæйдæр æккойæ кæй рафтыд, уый бæрæг у: йæ дыстæ бирæ даргъдæр сты лæджы къухтæй, фæдджитæ дæр суанг зæхмæ хæццæ кæнынц. Лæджы раз лæууы, æрдæбон къофи кæм уыд, ахæм афтид къус. Йемæ быцæуыл схæцыд цавæрдæр ацæргæ сылгоймаг сау уæлæфтауы, хуызæй та кæд æмæ у, дзæгъæл чи фæцис, ахæм æфсапъайы æнгæсэн. Йæ къухы дары чырынтæ хызын — исты хойрæгтæ хæссынæн. Æрмæст йе 'ддаг бакаст фæлывд у: сылгоймаджы сæйрагдæр куыст у проституци. Сæ быцæуы сæр ссис иттæг ахсджиæг хъуыддаг: размæцыддæр кæцы бæстæ у — Уæрæсе æви Франц? Сылгоймаг дзуры хуымæтæг францаг æвзагыл, хъæуы цæрджыты æвзагыл, лæгæн та тынг бæрæг дары йæ уырыссаг акцент, ноджы ма миногонты тасындзæг нæ кæны, номдарты та хауæнтæм гæсгæ нæ ивы. Йæ цæвиттонтæ куы баихсыдысты (лæгмæ гæсгæ Уæрæсе кæддæриддæр уыд размæцыд паддзахад, Франц та, дам, æппæт дæр æй куыд зонынц, афтæмæй у фæстæзад), — уæд мæнмæ æххуысмæ фæсидти. Æз ын йæ фæрстытæн уырыссагау дзуапп дæттын. Дыккаг къофейы къус райсыны фаг æм æхца нæй. Гарсонæн зæгъын, цæмæй йын бутерброд æмæ къофе 'хсыримæ рахæсса. Йæхи рæстытæ кæны: — Æз рæстæгмæ æгуыст дæн æмæ... — Æмæ Уæрæсейы та цы мигæнæг уыдтæ? — Батарейы командир уыдтæн. Мæ мыггаг у Смирнов, артиллерийы булкъон. Ам та кусын электротехникæй. Фæлæ куыст иудадзыг нæй: исты архайыс — хорз, уый нæй, зæгъгæ, уæд та легка кæн уынгты. — Æмæ цæргæ та кæм кæныс? — Куы кæм, куы та кæм. Октябры онг цардтæн уæлмæрдты, мæнæ ардæм хæстæг, мæ иу зонгæ сæрæн лæппу дзы æфсæддон сынтæджытæ æмæ хъæццултæ фæдæтты хаццонны чысыл мыздыл. Фæлæ уæддæр зымæгон уым уазал у, ноджы ма уарынджын бонтæ куы скæны, уæд уæлдайдæр — хъуыддаг сæ хæртзæй нæ вæййы.

Къофи æхсыримæ куы бацымдта, бутерброд куы бахордта æмæ бапъирос куы сдымдта, уæд булкъон Смирнов загъта:

— Ды æрыгон дæ, гъемæ ма, уымæ гæсгæ, чи зоны, æмæ дæу цыдæртæ, æвæццæгæн æмæ, хорзæй цыдæртæ уырны. Мах та... Махæн та нæ зарæг фæцис, хъарæг ма нын баззад. Нæ ивгъуыдыл. Нæ цард ныффæнык, æндæр дзы ницуал аирвæзт. Истори нын, куыд фæзæгъынц, афтæ нæ цалхы дæндæгтæ ныссаста,

хуыты хæринаг нæ фæкодта. Гъемæ йæ ныр æз æгæр хорз дæр ма зонын, циу æмæ цæй мидæг ис раст философи, уый.

— Ома, ома?

— Хъуыддаг афтæ у... Ахæм-ухæм политика, райгуырæн зæххы хæрзæбон, ахæм-ухæм партитæ-йеддæ — уыдон иууылдæр ницытæ æмæ мацытæ сты. Уый уартæ Соломон дæр ма зыдта — ома, дам, уыдæттæ æцæг дæр катыйы цоппæйттæ, цоппайы катыйтæ сты, æндæр ницы! Ахсджиаг та æрмæстдæр иунæг, айдагъ иунæг хъуыддаг у — лæгæн йæхи цард æмæ рæстæджы дугъ...

Стæй булкъон дæргъæтин дуг цæуылдæр хъуыдытыл ацыд æмæ йæ ныхæстæм бафтыдта, цыма кæйдæр ныхæстæ фæзмыдта, уыйау:

— Стæй ма сылгоймаджы цæстыты араугæ каст.

— Кæмæйдæр цыма цитатæ хæссыс?

— Нæ, мæхи ныхæстæ сты, мæхи 'рхъуыдыгонд, фæлæ сæ чысыл фæивтон. Кæддæр, Уæрæсейы, ахæм æмдзæвгæ ныффыстон, иу кæйдæр куы уарзтон, уæд.

— Æмдзæвгæйы уагыл фыст нæу дæ рæнхъ.

— Ома дын æз цытæ дзурын! Ме 'мдзæвгæйы æндæр хуызон уыдысты йæ ныхæстæ — искуыдæр ма исчи æмдзæвгæйы афтæ зæгъы: «Стæй ма сылгоймаджы цæстыты араугæ каст»? Уый гуылмыз прозæ у, поэतिकонæй дзы ницы ис.

— Дæумæ та уæдæ æмдзæвгæйы куыд уыдис?

Йæ цæстытæ æрцъынд кодта æмæ дзуры:

*И пламенный взор твоих глаз,
Который в моих отражался.*

Стæй та дарддæр:

*Все это было, было, было,
Свершился дней круговорот,
Какая ложь, какая сила
Тебя, прошедшее, вернет?*

— Фæлæ уыцы рæнхъытæ мæн нал сты, мæнонтæ ома не сты...

Цæмæндæр мæнæн зын уыдис, уыцы æмдзæвгæтæ ма æз уымæй размæ дæр кæй зыдтон, уый зæгъын. Æмæ хъуыдытыл фæдæн не 'нахуыр уавæры тыххæй: æнафон, Париж, зæронд лæг хæбырæгъты мидæг кафеыы Блокы æмдзæвгæтæ йæ зæрдылдаргæйæ кæсы. Бафарстон æй, æхца, зæгъын, дæ нæ хъæуы.

— Куыннаæ мæ хъæуы уый та! Æхца та кæй нæ хъæуы, суанг Ротшильды дæр æмæ ма Рокфеллеры дæр. Ноджы ма уыдоны фылдæр хъæуы иннæтæй — æндæр уæдæ циу Ротшильд æнæ

'хцатæй? — хуынкъ суари, ничи æмæ ницы. Æз та — цы дæн, уый дæн æхцатимæ дæр æмæ гæвзыккæй дæр. Бузныг дæ рæдаудзинадæй, фæлæ æз дæуæй æхца нæ райсдзынæн. Кæд исты хуызты ирвæзин.

Цалдæр боны рауад — æмæ та йыл уым сæмбæлдтæн, ногæй та æнафоны, ныхæстæ кæнæм. Дзурæг уый у, æз та йæм лæмбынæгæй хъусын. Зæгъы, зæгъгæ, дам, мысинæгтæ цы сты, уымæй баззайынц, ивгæ нæ кæнынц. Стæй уый фæстæ бафтауы йæ ныхæстæм:

— Фæлæ, кæй зæгъын æй хъæуы, æдзух афтæ нæ ваййы. Æрæджыты æз ам, Францы, иу чысыл горæты цардтæн. Куыстон фабричы. Гъемæ дын иуахæмы банызтон æмæ горæты æддæмæ ацыдтæн, быдырмæ. Хур дзæбæх фæкъул, ныр сæрд, хъарм, гъемæ дын цæуын мæхицæн тезгъогæнæгау, æмæ цыдæр кæнын, цыдæр, цы, уый та мæ бон бамбарын нæу. Стæй фæлаууыдтæн, фæкастæн фæстæмæ æмæ уынын: мæ фæдыл, раст цыма æфсæддон рæнхъыцдай цæуæм, уыйау æнæсымай цæуынц адæм, дæсгай адæймæгтæ: раджы мын кæй амардæуыд, уыцы æмбæлттæ, иннæтæ та, мæнæн зонгæ чи нæу, ахæмтæ, — цыма мæнæ æз дæр цæуын, тындзын кæдæмдæр, æмæ ме 'ппæт цард дæр уылæнгай мæ фæд-мæ фæд ивылы мæ фæстæ. Æвæццæгæн дзы, гормон, зæгъын мæхæдæг мæхицæн, ахъаззаг æрлæвæрдтай. Куы дын басæттон, уæд старстæн. Хуыцау ма зæгъæд, æмæ дæ мысинæгтæ сæ бынатæй фенкъуысой, разæй дыл кæной.

Афтæмай та зымæг дæр аивгъуыдта. Æз-иу ыл куы къуыри иу хатт амбæлдтæн, куы дыууæ къуырийы иу хатт, — цы уавæры уыд, афтæмай баззад, æгуыстæй, уыцы пълалтойы мидаг. Фæлæ фидар лæг — цæхæр цæстытæ, уæндон цæстæнгас. Уалдзæг аивгъуыдта, сæрд ралæууыд. Гъемæ та дын иуахæмы, бон дзир-дзур кодта, афтæ æз кафемæ куы бацыдтæн, уæд дын уый дæр мæ тæккæ цур куы фегуырид, раст цыма зæххы бынæй сгæпп ласта.

— Æз дæм ам æнæхъæн æхсæв фенхъæлмæ кастæн. Горæты æдде мын куыстæй зæрдæ 'вæрынц. Уырдаем цæмай фæхæццæ уон, уымæн дæр мæ билетæн æхца хъæуы, стæй ма фатер бахуырсынæн дæр — иу къуыри дзы ацæрон. Хъуыды ма йæ кæныс, зæрдæ мын куы 'вæрдтай? Ныр дæ мæ бон у æфстау ракурын, уымæн æмæ йæ зонын, фæстæмæ дын сæ кæй ратдзынæн, уый.

Æз ын æхца раттон, уый мын мæ къух райста, ацыд — æмæ фæдæлдзæх.

Къуыритæ, майтæ ивгъуыйынц — Хуыцау æй йæхимæ фæхаста,

лæг зынаг нал ис. Ногæй та зымæг ралаууыд. Гъемæ дын иуахæмы январы мæйы æхсæвыгон кафемæ бацыдтæн æмæ йыл мæ цæст æрхæцыд: шляпæ, сау пьалто, хæрздаст, урс æфцæггот, галстук.

— Бар мын ратт дæуæн шампайнаг нуазæнæй кад скæнын æмæ дын, гæнæн мын кæй фæцис, уымæ гæсгæ, дæ хæс дæр бафидынæн.

— Куыд цæуы дæ куыст?

— Ницы йын у, арфæйаг у. Уæддæр та провинци провинци у, лæг дзы æнкъард кæны. Æз Париж уарзын.

— Исты ахадгæ дын фидынц?

Йæ уæхсчытыл схæцыд: — Уый та цы уæлдай у?

Кафейæ рацыдыстæм, цыдæр æвæндон хуызы такси фæурæд-та — æмæ вагзалмæ аивгъуыдта.

Афæдзырдæг рауад, æмæ та йыл, фыццаг хатт цы хуызы фембæлдтæн, афтæмæй фембæлдтæн ныр дæр.

— Циу, цы дыл æрцыд?

— Ногæй ницы, фыццаджы хабæртгæ. — Йæ ных нынцъылдтæ, дзурын æй кæй нæ фæнды, уый бæрæг у. — Библийы куыддæр загъд куы ис... Йед... «Йæ фыццаджы зилæнтæм раздæхы дымгæ». Цал æмæ цал хатты уыд афтæ. Царыс, кусыс. Стæй дæ уæд, иу дзæбæх бон рагон хъуыды фæуromы: цæй номыл сты дæ фыдæбæттæ? Æмæ дæхи арахъласт фæкæныс, нозтудæст. Æрчы-цыс та æмæ — æмæ та базгъæлæнтæ вæййы дæ царды нысан, дон та дæ фæцæйласы.

Уый фæстæ та булкъон Смирнов цыдæр æрбацис. Къорд мæйы та аивгъуыдта. Иухатт дын бонæй бульвар Пор Руаялыл цæуын æмæ, чидæр мæ фæдыл куыд тындзы, уый хъусын. Цæхгæр фæзылдтæн — булкъон: æмæ та ахъаззаг арæзтæй. — Куыстыл фæхæст дæн. — Кæм, цавæр куыстыл? — Æдзух куыд вæййы, афтæ. Рох дæ ма уæд, уæддæр та æз мæ дæсныадмæ гæсгæ индзылер-электротехник кæй дæн, уый.

Уыцы хабар та мын, æртыккаг аз куы уыдыстæм зонгæ, æрмæстдæр уæд фехъусын кодта.

Уымæй фæстæмæ бирæ хаттыты æмбæлдыстæм. Мæ адрес мын зыдта æмæ мæм-иу арæх æрбауад. Иуахæмы та мæм раг-вæззæджы фæзынд æмæ дын мын афтæ, дæс æмæ ссæдз франчы, дам, мæ 'хсызгонæй бахъуыд.

— Аипп ма уæд бафæрсын: æнæмæнгæй дæс æмæ ссæдз франчы?

Кæд кæсгæ мæнмæ кодта, уæддæр йæ цæстæнгас ахæм уыд, цыма дард кæдæмдæр фæлгæсы. Стæй сдзырдта:

— Тынг æхсызгонæй мæ хъæуынц, тынг. Дидинджыты баст, сихор, фысымуаты иу хатæн: абон изæрæй Ниццайæ 'рбацæудзæн Нина. Дæ цæстытыл ма ауайæд: Нина!

— Нина кæй æрбацæудзæн, уый æз нæ зыдтон. О, фæлæ чи у уый?

Йæ сæр бауыгъта æмæ мын дзуапп радта:

— Ды уый бамбарынхъом нукуы суыдзынæ. Фæлæ æз та ардыгæй æнæ дæс æмæ ссæдз франчы ацæуинаг нæ дæн.

Уый фæстæ кæдæмдæр ауад, фæзылд, æрбадзæнгæрæг мæм кодта æмæ, къæсарæй мидæмæ не 'рбахизгæйæ, загъта:

— Нина куыд уарзта, афтæ уарзын ничи арæхст.

Æмæ асинтыл уым дæлæмæ лидзæг фæцис.

Хæсты райдианмæ ма афæдз баззад — Нина Парижæй цы поезды афардæг, уый раджы аивгъуыдта, — афтæ та мæм хæрзбон зæгъынмæ æрбацыд: æз, дам, йедтæм цæуын, «чухна»-тæм, ома, балтийаг паддзахæдтæй кæцыдæрма, уырдам æй цыма æфсæддон скъолайы баллистика* амоньмæ хуыдтой.

* * *

Парижы уынгты разил-базил кæны хъалмыхъхъаг зæронд лæг, мангойлаг уынгæг цæстытæ йын, йæ фæтæн бур цæсгом цы у, уымæй иууылдæр æнцъылдтæ у. Цæуджытæм дзуры æмæ багуым-гуым кæны:

— Лыстæджытæ уæм цы уа? Лыстæджытæ уæм цы уа?

Кæй зæгъын æй хъæуы, уырысæй уæлдай йæ ничи 'мбары, иннæтæ сæ уæхсчытæ сисынц, æвæццæгæн æмæ йæ, йæ зонд кæмæн фæцудыдта, ахæмыл банымайынц. Мæн куы бафарста йæ иудадзыгон фарстæй: — Лыстæг дæм цы разына? — уæд æй æз дæр бафарстон: — Æнæмæнг дæ лыстæджытæ хъæуы? — Стæвдтæ мын нæ ратдынæ.

Цалдæр мæйы рауад. Зымæджы фæзынд цыдæр дæргъæй-дæргъмæ бæмбæдждын уæлæфтауы, цыма йын ам Париж нæ, фæлæ Оренбурджы быдыртæ сты. Æмæ та йæ мангойлаг цæстыты фæлынд æнгас æмæ рагзаманты цæсгом: мæ цæстыты раз уадидæгæн сыстынц хус дзæгæрæг быдыртæ, цатыр, Чингисханы æндæрг. — Лыстæджытæ уæм цы разына? Лыстæджытæ уæм цы разына? — Цæмæдæр гæсгæ йæ ныхæстæ кæддæриддæр

* Баллистика — алы нæмгуытæ, ракетæтæ куыд тæхынц, уый амонæг наука.

дыгай хæттыты фæзæгъы, цыма, раст æй куы нæ бамбарой, уымæй фæтæрсы, уыйау.

— Куыд у, зæронд, зын у цæрын? — Зын, зын, лыстæджытæ хъæуы, хæрын хъæуы, лыстæджытæ хъæуы, хæрын хъæуы. — Æмæ æцæгæлон æвзагыл афтæ куы фæгуым-гуым кæны, уæд æй мæнæн мæ бон ферох кæнын нал вайы, фæхъуыды йыл кæнын æмæ та йæ фæуынын — раст цыма быдирон æнусты сарты — рагзаманты бур цæсгом. — Кæсын зонис? — Кæмæн хъæуы кæсын? Кæмæн хъæуы кæсын? Цæрын хъæуы, кæсын нæ хъæуы.

Æмæ — æцæгдæр: цы хъуамæ кæса? Стæй — цæмæн?

Цалдæр азы аивгъуыдта. Мæ иу зонгæйæн ацы хъалмыхъхъаджы тыххæй радзырдтон, уый мæ афарста: — Æмæ йæ нæ зонис, цы куыста æмæ йыл цы 'рцыд, уый? Дыууæ-æртæ азы размæ йын йæ хабæртты тыххæй газеты нæ кастæ? — Ницы кастæн уый тыххæй. Мæгуыргур уыд, лыстæг æхцатæ-иу куырда. — Æрмæст ууыл куы хицæн кодтаид йæ хъуыддаг...

Гъемæ куыд сбæрæг, афтæмæй уыцы хъалмыхъхъаг чи у, уый-иу йæхи хуызæн мæгуыргуртæн æфстау лæвæрдта æхца, æцæг-иу ын сæ фæстæмæ бæрæг æмгъуыдмæ бирæ фылдæрæй куыд здæхтаиккой, афтæ дзырдгондæй. Æмæ тынг схъæздыг, цы мулк æм бамбырд, уыцы 'хцатæ та æдзухдæр йемæ хаста. Цавæрдæр лæппу йæ, уый хæдрæзмæ ахæстонæй чи рацыд, ахæм æй æхсæвыгон сæргæвста зæронд хъалмыхъхъаджы æмæ йын йе 'хцатимæ фæлыгъд, фæлæ йæ цалдæр сахаты фæстæ рацъипп ластой, фæстæмæ та йæ ахæстонмæ баппæрстой, стæй йын фæстæдæр йæ сæр ахауын кодтой гильотинайæ.

* * *

Тыхст æмæ уырыд рæстæджы, хæсты фæстæйы фыццаг азты, дзæнгæрæг; дуар байтыгътон, къæсæрыл бæрзонд, ацæргæ лæг лæууы. — Æмбæлы уæм? — Табуафси. — Даргъ мунштукджын бапъирос дымы. Дзурын куы райдайы, уæд йæ комарынг æрхау-æрхау фæкæны, хорз арæст ын нæу, стæй йе 'вæргæ дæндæгты хуыз дæр цыдæр æнахуыр сырх-сырхид хуыз у. Цасдæр куы аныхæстæ кодтам, уæд сбæрæг, мæнмæ рæдыдæй кæй æрбафтыд, уый — цыма æз исты хæрзаудæнгæнæг æхсæнадмæ бар дарын, афтæ 'нхæлдта. — Нæ, æз хæрзаудæнгæнæг куыстæттæм ницы бар дарын. — Æмæ дын зонгæтæ уæддæр нæй? — Ис, куыннæ мын ис, зонгæтæ та кæмæн нæй? — Гъемæ уæдæ хъуыддаг уый мидæг ис, æмæ... — Дарддæр мын йæ царды

хабæрттæ дзурыныл бæстон æмæ бæлвырдæй схæцыд. Уыдис тæрхондоны кусæг, æвдакат — уæвгæ уый йæ ныхасыхъæдыл дæр бæрæг дары, бирæ уарзы метафорæтæй дзурын: «революцион цауты зилгæдымгæйы», «мидхæсты пиллонкалгæ арты», «уыцы историон трагедиимæ абаргæйæ». Уымæ хъусгæйæ, мæ зæрдыл æрлæууыд иу зындгонд æвдакаты мысинæгтæй ахæм бынат: «И на мрачном фоне зарождающейся реформы ярко горела персональным факелом индивидуальная совесть молодого помощника присяжного поверенного...» Иу ныхасæй, «цард йæ иувæрсты аивгъуыдта». Æмæ æцæгæй дæр афтæ кæй уыд, уымæн цæвиттонæн кæйдæр æмдзæвгæйæ иу строфа бакаст. Цæрæн фæрæзтæн æм сæ кой дæр нæй. Йæ фырт рагæй цæры Америкæйы, фæлæ йын нæдæр æхца æрвиты, нæдæр ын йæ фыстæджытæн дзуапп дæтты. Иу къуым æй куы уаид, хæрд, дарæс. Æз ын хæрзаудæнгæнæг куыстуаты адрис бацамыдтон, мæхæдæг дæр æй æнæбары зыдтон. Бузныг мын загъта æмæ ацыд.

Фæлæ дын мæм цалдæр мæйы фæстæ ногæй фæзынд, уыцы дæргъмæ-дæргъæнæй фыццагау, уыцы мундштукимæ, уыцы цæстæнгасы ахастимæ. — Æз рагæй дæр Ривьерæ уарзтон. Мæнæн Ривьерæйы цæргæ у. Йæ климæт мæнæн ахъаз у, йæ бæстыхъæд хорз у мæ рынчын зæрдæйæн, — мæ зæрдæ та цы уæззау мысинæгтæй дзаг у, цы — уæвгæ, царды фæйлаугæ денджыз кæйдæриддæр фæпырдта, уыдоны зæрдæтæ æмхуызонæй дæр ахæм уавæры сты. Уымæй уæлдай ма мæ ахсæн дæр судзы, риссы, дæхæдæг æй æнæ зæгъгæйæ дæр æмбарыс. Исты кæнын хъæуы. Ривьерæмæ мæ æнæмæнгæй хъæуы ацæуын, уым мæ иу къуым куы уаид, хæрд, дарæс. Куыд хъуыды кæныс уый тыххæй? Цы кæнон æмæ йæ куыдæй кæнон, цы хуызы ома архайон? — Нæ зонын, цæмæй дын у мæ бон феххуыс кæнын. — Уый ныууæфы æмæ фæзæгъы: — Æз тынг раджы æрцыдтæн ахæм хатдзæгмæ, зæгъгæ, царды мидæг энерги æппæтыл дæр уæлахиз кæны. Энерги, зæгъгæ, уæд лæджы мидцардхъомысдзинад — æз мæ ныфс кæддæриддæр уымæй хастон, мæхи энергийæ, æмæ уыныс, æз цæрын, æндæр исчи та мæ бынаты раджы ныхъхъæмп уыдаид, мæнæн ма суанг мæ фырт дæр Америкы цæры — фæлæ дзы мæнæн цы пайда ис? Цæй — о, ды мын бахатыр кæн, кæй дæ бахъыгдардтон, уый тыххæй. Æз мæхицæн мæгуыр лæг дæн, мæгуыр цы вæййы, уый, ноджы тынг зæронд, æмæ ма мæ рæбыны цы баззад, уый — мысинæгты цыдæр муртæ æмæ мæ энергийы цыдæр муртæ, мæ мидцардхъомысдзинады фæлхæрдтæ.

Гъемæ уыдонæй куыд ис царæн, куыд ис, æрмæст уыдоны гæс йеддæмæ чи ницы у, уымæн Ривьерæмæ фæцæуæн?

Йæ мысинæгты тыххæй мæ бон зæгъын ницы у, фæлæ йын кæд уыдон дæр уыйбæрц сты, энерги йæм цас ис, уæд йæ бон уыди бирæ томтæ ныффыссын. Иу хæрзаудæнгæнæг æхсæнадаггæй иннæмæ цæуы, зилы съл æмæ алы ран дæр къорд хатты радзуры йæ царды хабæрттæ, йæ ахсæн кæй риссы, уый дæр сын фехъу-сын кæны, ард фæхæры, Ривьерæ суанг фыццаг дунеон хæсты размæ дæр кæй уарзта, уый фæдыл, фæлæ йæ ныр афтæ бирæтæ нал хъæуы æмæ æппынфæстагмæ йæхион йæ къухы бафты: рат-тынц ын фæндаггаг æхца, иу къуымы фаг дæр, мамæлайы къæбæрваг дæр, æмæ уæд уый дæр фæбæлццон ваййы, царæнбæстæн равзары Juan les Pins æмæ уым фысымуаты къуым баххуырсы. Æмæ дзы дыууæ мæйы бæрц куы ацæры нымадæй, уæд æнæнхъалæджи амæлы.

* * *

37 — 38 аз, ногæй та зымæг, æхсæв æмæ та уыцы кафе Мон-парнасы вагзалы тæккæ ныхмæ. Бирæ азты дæргъы ардæм æнæсцухæй цыдтæн æмæ дзы-иу чидæриддæр уыд, уыдоны иууылдæр зыдтон цалхæй-малхæй, цъиуæй-маргъæй йæ сългой-маг хицау æмæ гарсонтæй райдай æмæ алы æгады адæмæй фæу: искæмæн рогвад сългоймæгты нымудзджытæ, хæлд сългоймæгтæ, давджытæ. Рæстæгæй-рæстæгмæ кафеы дуармæ æрлæууынц пъæлицæйы машинæтæ. Уый сæ цуандзыд у: кæйдæриддæр мидæгæй баййафынц, уыдоны аласынц, иу-цалдæрæй фæстæмæ. Кафейы ма баззайынц цыппарæй: сългой-маг хицау, гарсон, мæ ныхасæмбал — æз æй Платон номæй схуыдтон æмæ йыл мæ роман «Æхсæвы фæндагтæ», зæгъгæ, уым фыстон. О, цыппарæм та мæхæдæг ваййын. Æрмæст та-иу дыккаг изæр кафе ногæй адæмæй байдзаг — кæй-иу аластой, уыдоны-иу уайсахат фæстæмæ рауагътой.

Гъемæ къуыри дыууæ хатты кафемæ 'хсæвыцæстыл æрбацæуы иу чысылтæ лæг, дæс æмæ йыл ссæдз азы цыдаид, кæддæриддæр йæ цæстытæ уыцы иугæндзон æнкъард æмæ зæрдæсаст уыдысты, йæ къепкæйы бынты-иу æлхынцъæрфыгæй кастысты. Уыдис ын уырдыг уæхсчытæ æмæ диссаджы къухтæ — фæндырдзæгъдæг, кæнæ та зæрингуырды къухтæ. Иудадзыгдæр æрмыкъухты æрбацæуы, стæй сæ мидæгæй кафеы раласы. Йемæ мах кæрæдзи ныр къорд азы зонæм. Ныхасмондаг æй не схуыд-

таис — дæ бон хорз, куыдтæ царыс? Куыд сты дæ хабæрттæ? Иннæтæй уæлдай нæдæр коньяк нуазы, нæдæр сæн, фæлæ бæгæны. Хонгæ та йæ кæнынц Дæдз.

Иуахæмы йæ æз бафарстон:

— Æппынæдзух уыцы æнкъард цæмæн вæййыс?

— Æз?

— Ды.

— Æз? Æнкъард? Ды дæр, æз цы куыст кæнын, уый куы кæнис, уæд æнкъард уаис. Ома мæнæ мæ дæсныиадыл хæст куы уаис...

— Æмæ уагæр цавæр у дæ дæсныиад?

Æнæууæнк цæстытæй мæм кæсы:

— Цыма йæ, цæвиттон, нæ зоныс, афтæ зæгъинаг дæ?

— Зонгæ нæ, фæлæ мæ хъустыл дæр никуы ницы 'рцыд.

— Хъызгæ мæ кæныс æви хынджылæг?

Мæхиуыл æй æрæууæндын кодтон, æцæгæй дæр ын йæ дæсныиадæн кæй ницы зонын, уый тыххæй.

— Дæуæн дæ куыстимæ дæ амонд ацыд, æз цæуыл хæст дæн, уый та нæ дыууæйы фыдгулæн дæр йæ къæбæрамал уæд.

Гъемæ мын æй уæд бамбарын кодта, арты дæр чи нæ судзы, ахæм æхцæмбæхсæн æндон скъаппыты гуыдыртæсæттæг кæй у, уый.

— Æфтиагджын куыст, — загътон æз.

— Куыннæ стæй! Æфтиагджын куыст! Бæлвырдæй цы нæ зоныс, уый тыххæй ма дзур. Æз дæ федтаин, ды дæр уыцы куыст куы кæнис, уæд. Бафæлвар ма, æмæ йын уæд базондзынæ йе 'фтиаг.

— Хорз, — сразы дæн йемæ, — дзырдæн зæгъæм, æмæ ды кæмдæр ахæм скъапп сыгом кодтай. Гъемæ дзы милуаны аргъ хæзнатæ разынд. Уæд дзы цас æфтиаг æрхаудзæн дæумæ та?

— Æмæ дæумæ цас дзуры дæ зæрдæ?

— Нæ зонын, фæлæ иу æхсæзсæдæйы, фондзсæдæйы?

Йæ сæр бауыгъта. Йæ цæсты, æвæдза, тынг тæригъæддаг дæн, æппын чи ницы 'мбары цардæн. Æмæ мæ худæнбылæй бафарста, Митын Дада кæй ис зæххыл, уый, дам, дæ уырны.

— Уый та куыд? Æмбисæй дæр дæм дзы къаддæр æрхауы?

— Æстай мины дын фаг нæу? О, о — æдæппæтæй æстай мины. Куыд æй не 'мбарыс, куыннæ дын ахæсдзынæн æз æппæт то-вартæ (цы скъаппытæ сыгом кæны, уыдоны цыдæриддæр разыны, уый товар хоны) Стыр Базармæ. Уæд фæлтау дæхи къахæй комкоммæ ахæстонмæ бараст у. Нæй дын æндæр гæнæн, æмæ дæ фæндаг давæггæгтæ сусæгæй æлхæнæгмæ дарыс. Æмæ дын

уæд уый цы зæгъы? Дæ товарæн, дам, æргомай уæйгæнæн нæй, æз дын æй уымæн æлхæнын, æмæ, дам, рагæй хæлæрттæ стæм, ноджы, дам, ма тынг лæмæгъзæрдæ дæн, стæй йæ зонын, ды хорз лæппу кæй дæ, уый æмæ, дам, дæ рох ма уæд, дæу тыххæй саг фæрæты бынмæ кæй цæуы... Афтæ дын æхсдзæн дæ хъустæ...

Дæдæ мæм мæстæлгъæдæй касы æмæ мын уайдзæфгæнæгау зæгъы:

— Стæй мæ фыдæбон та, уый дæм нымады нæ цæуы? Стæй мæ кусæнгæрттæ та? Стæй мæ хæрдзтæ? Стæй, мæ рæстæг кæй фесафын хъуыддаг цæттæгæнгæйæ, уый та? Ды та мæ, æнкъард, дам, цæмæ дæ, зæгъгæ, уымæй фæрсыс. Стæй та мын, бæгæны цъиргæ нызтæй нуазгæйæ, зондамонæджы хуызæн зæгъы:

— Гъе, афтæ у, ме 'фсымæр, царды уаг æмæ сконд. Иутæн сæ амонд хæрæгыл бады, иннæтæн та нæ цæуы сæ хъуыддаг. Иутæ, амондджын цæмæй уой, уый тыххæй райгуырдысты, фæлæ ис, мæнæ æз чи дæн æмæ цы дæн, ахæмтæ дæр. Куыстæй мæхи нæ тылиф кæнын, ничи мæ зæгъдзæн, ай хуыскъастæу у, зæгъгæ, магуса. Фæлæ ахæм адæм дæр ис, æмæ кусгæ никуы ницы фæкæнынц, сæ дзыппытæ та 'хцайæ дымст сты, стæй ис ахæмтæ дæр, зæгъæм, мæнæ мæн хуызæттæ, æнæсцухæй кусгæ чи кæны æмæ 'нæсцухæй æдыллы, дураччы бынаты чи баззайы.

Францагау афтæ дзуры, æмæ йын стæлмац кæнæн ницы амалæй ис, йе 'взаджыхъæд у хуымæтæг ныхасыздæхт æмæ аргойы арвистон. «Total - j' suis toujours chocolat».*

— Ныр æй бамбæрстай, æнкъард цæмæн дæн, уый?

Уый фæстæ æрбацыдæр æмæ æрмæстдæр дыууæ-æртæ азы фæстæ фæзынд — æхсæвыгон кафемæ æрбацыд. Уыцы къеп-кæйы, уыцы хъуынтъыз цæстытæ йын.

— Куыд сты дæ хабæрттæ, Дæдæ?

— Хорзæй ницы, — дзуапп дæтты æвæндонхуызы. — Хæрзæрæджы рацыдтæн æддæмæ, ссæрибар дæн.

Уый мын бынтон æндæр хуызы зæгъы йæ ныхæстæ, фæлæ тæлмац кæнын нæ комынд:

— Il n'y a pas longtemps que j'suis dehors.**

Цы 'взагыл дзуры, уый æз зонын, цы дунейы цæры, уый æз зонын — æрхæндæгæфтауæг, гæвзыкк, фыдгæнд дуне. Æз бирæ ахæм цыдæртæ зонын, уымæн йæ фæсонæрхæджы дæр цы нæй, афтæмæй мæн та уымæй чи ивддзаг кæны. Фæлæ йын æз йæ

* «Хъуамæ æдзух искуы ныссæдзон».

** Æз æрæджы рацыдтæн æддæмæ.

цардвæндаг дæр зонын: йæ ныййарджытæ — алкогольктæ, аст сабийæ иу уаты къуымы батыгуыр сты, Парижы сау мылазон æмæ магуырдар сых, стонг цард, хълмайы хуыдуггæнæг смаг, стæй та — æнахъом фыдгæнджыты рæвдауæндон, — гъе, уый дын Дæдæйы цардвæндаг.

— Ныр дæм бахъардта, æз æнкъард цæмæн дæн, уый?

* * *

Сæрдыгон тæвд изæргæрæттæ Нью-Йорчы — мæнæ быхсæн кæмæн нæй, нью-йоркаг сæрды уыцы æнуд, уымæл тæвд. Фæцæуын Bowery. Дурастæрдыл, тæккæ тротуары фарсмæ хуыссы лæг бызгъуырты мидæг. Мард у? Расыггæнаг у?

Иу бæрзонд ацæргæ лæг мæм хæстæг æрбацыд, йæ дзыхы æрдæгдымд тамако, æмæ мæ зынг агуры. — Уырны дæ, хæдзары мæ спичкæтæ ферох сты. — Æмæ куы сдымдта мæ зынгæй, уæд дын, æрра цы ваййы, уыйау йæ дзыхыдзагæй худын куы райдаид. — Бауырнæд дæ, мæнæй никуы ницы рох кæны, алчи дæр уый зоны, æмæ ныр та æз, мæнæ æз, спичкæтæ ферох кодтон. — Æмæ далæ фæцæуы, йæ дзыхыдзагæй худгæ. Стæй йæ худын дзыназынмæ рахызт. Тротуары былгæрон лæууы æмæ 'рдиаг кæны: — Мæнæй никуы ницы рох кæны. Никуы, никуы! — Æз дарддæр мæ фæндаг дарын æмæ мæ фæстæ хъусын, лæг маройгæнæг хълæсæй уыцы иунæг дзырд куыд хъæр кæны, уый: — Never! Never! Æмæ уыцы иунæг дзырды мидæг уыйбæрц трагикон хъуыды бацæуы, цыма æцæджы хъуыддагæй дæр ацы зæххыл æппындæр никуал ницы ис никæм аивæн.

Мæ цыды кой дарддæр кæнын — фысымуат, тызмæгæнгæс æмæ зæрдæмагуыргæнæг агъуыст. Йæ бацæуæны сæрмæ фыст: «Æрмæстдæр нæлгоймæгтæн». «For men only». Цавæр нæлгоймæгтæн уæд? Далæ, æппындæр кæмæй ницы никуы рох кæны, уый хуызæттæн? Æви, йæ зæрдыл æппындæр кæмæн ницуал лæууы, уыдонæн?

Чысыл дæлдæр — кабаре: «Bowery — Folies». Тæрхæджы цур бæрзонд табуреткæтыл бадынц æндзыг, мадзура, расыг адæм. Эстрадайыл та ацæргæ сылгоймæгтæ, сæ сæртыл мæлхъы систæ, афтæмæй канкан кафынц — лæджы зæрдæ ныккæрзы уыдоны æвирхъау дымст дадзинджын бæгънæг къæхтæм кæсгæйæ. Сæ цæстытæ дæр фыдвæллад, се 'нхъырдатæ цæсгæмттæ æмæ дæллагхъуыртыл хид тæмæнтæ калы.

Стæй уæд мидæмæ кафемæ бацыдтæн — уый та китаыг квар-

талмæ хæстæгдæр уыд. Тæрхæджы цурты дыууæрдæм смамазила иу зæронд китаиаг лæг, йæ раззаг дæндæгтæ сызгъæринай конд. О, æмæ ам æз ахæм цæсгом фæдтон, ахæм, æмæ мæ ныронг уæгъд нæма суагъта, мæ фæдыл зилы — æз уымæй æвирхъаудæр амæй размæ никуы ницы фæдтон: æнахъинон егъау лæджы æбæрæг хуызджын цæсгомыл бандзыг сты йæ цæстытæ — китаиаг сылгоймаг æмæ негры фырт уыдаид, æви китаиаг лæг æмæ негр сылгоймаджы байзæддаг, мæгъа. Сæрмагондæй æбуалгъы хабæрттæ цы киноты фæвдисынц, уым дæр никуы сæмбæлдтæн уымæй тæрсæндæрыл. Ахæм цæстытæ ма фæдтон бирæ азты размæ хъомты фермæйы Францы — мидагдон, мидагхорæй хаст æррадзæф богъæн.

* * *

Парижы уырыссаг ресторонтæн сæ иуы бадынц дыууæйæ — раздæры æфсæддон прокурор, даргъ згæхуыз рихитæ æмæ йын къала цæстытæ, тынг уæздан лæг, раст зæрдæхæццæгæнæн уæздан — «как вы изволили заметить», «я позволю себе сделать некоторые примечания» æмæ афтæ дарддæр дзурæг, стæй æхсинус, йæ бакастæй æнахуыр мæстыгæрарæзт, ноджы ма йæ бæзджын халасдзæф æрфгуытæ дæр уыцы хъуынтъыз. Дыууæйыл дæр фæйна цыппарыссæдз азы цæудзæн. Сæ сæрма къултыл алы нывтæ ауыгъд: фæйтонты зачъеджын бæхтæрджытæ, рæтæнæгъдты къæлæттæ, цæлхытæ, дзаныгъты æфсæртæ. Æхсинус дзуры фæсус хъæлæсыуагæй: — Æрæджы Васили Петрович амард. Цы лæг уыди, цы лæг! Æвæджиауы хорз адæймаг. Æз æй рагæй зыдтон. Адæмы 'хсæн ын стыр кад уыд. Мæнæ Куприн йæ уацау «Лæгæй лæгмæ хæсты» цы полчъы кой кæны, уым службæ кодта. Васили Петрович дзы къæбицгæс уыд. Салдæттæ йæ хонгæ дæр фыды номæй хуыдтой, ома, фыд, зæгъгæ, йæм дзырдтой. Уый размæ дзы æндæр куыста — бæллæх дæр бæллæх, æмæ уый дæр цæттæ бæллæх: салдæттæ раст æрдæгбæгънæгæй цыдысты, Хуыцау йæ зонæг, цы æмæ-иу кæд хордтой, — уый та къамæй хъазыд. Васили Петровичы заман та — дзæнæтмæ бахаудтой, дзæнæтмæ. Салдæттæ æфсæст, сæ цардæй разы, алцыдæр афойнадыл, сæ дарæс — хуыздæр нæ вæййы. Афицæртæн — иу цытджын сихор, иннæ цытджын сихор. Сæ къухтыл æй хастой, сæ къухтыл. Уæдæ йæ хъуыддæгтæ дæр афтæ биноныггонд уыдысты, алы гæххæттытæ, æмæ дзы ахæм бæстон кусæг никуыма уыд.

Сылгоймаджы халасдзæф æрфгуытыл цыдæр уылæн ахъазыд — афтæ ма хлепайы хуым афæйлауы дымгæмæ. Стæй æхсин-ус загъта:

— Æмæ афæдзмæ банчы сæвардта дæс æмæ ссæдз мины.

Раздæры æфсæддон прокурор дисгæнагау йæ сæр нынкъуыста — йæ цæстытæ сæ иугæндзон æнгас аивыны фæлтæрæнтæ скодтой, фæлæ сын ницы бантыст, æмæ, цы уыдысты, цы къалахуыз, уымæй баззадысты, дзагъырдастæй.

Гъемæ афтæмæй лæууынц мæ зæрдыл: зæронд усы мæстыгæр цæсгом æмæ йæ бæзджын халасдзæф æрфгуытæ, раздæры æфсæддон прокуроры къалахуыз цæстытæ дзагъырæй — æмæ сæ дыууæйы астæу та, æвирхъау дард тыгъдады — цæстытыл æрмæстдæр мысинагау цы тыгъдад ауайы, уыцы быдыр-фæзы — дзæнæты бадинаг Васили Петровичы æндæрг, стыр каджын лæджы.

Газеты йыл цы некролог ныммыхуыр кодтой, уым фыст уыдис: «Йæ удай фылдæр Уæрæсейы уарзта æмæ йæ хуыздæр азтæ уый хæрзæбонæн снывонд кодта, фæлæ йæ уырдыгæй йе 'нарайы хъысмæт цы æцагæлон бæстæм фæхаста, уый уазæг-уарзон зæхх ын бумбулийау рог уæд».

Фиппаинагтæ:

Фыццаг радзырды ныхас цæуы æцаг цаутыл. Оля у Гайтоы фыдыфсымæры чызг, зындгонд балеринæ Аврорæ.

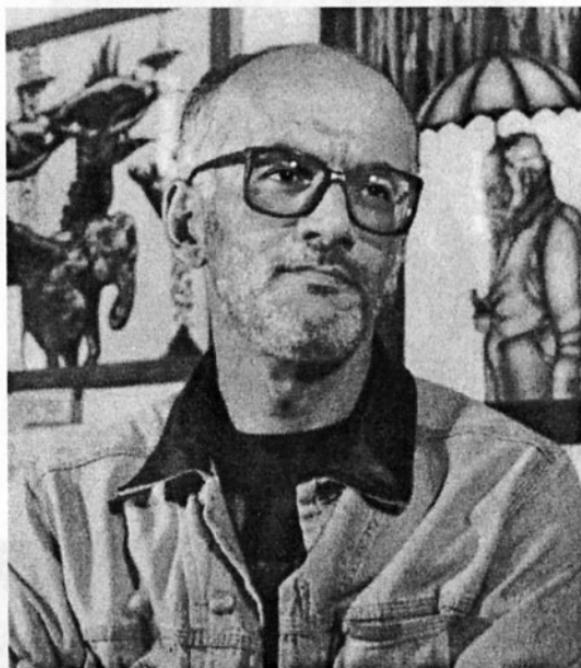
Блокнотæй. Мыхуыры фæзынд 1962 азы «Новый журнал»-ы, æцаг бынтон æххæстæй нæ — Нью-Йорчы тыххæй фрагмент уым нæй.

90 фарс. *Все это было, было, было...* — Александр Блоки æмном æмдзæвгæйы рæнхъытæ.

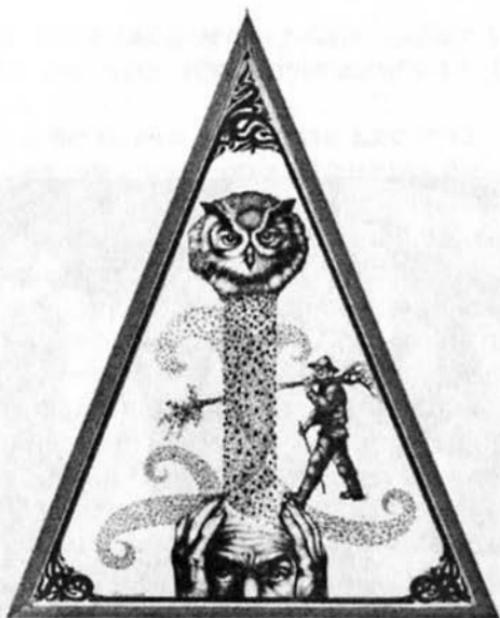
Гусалты Барисы тæлмац



«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ



*Нæ равдысты фендзыстут нывгæнæг
Къубалты Асланы куыстытæ.*



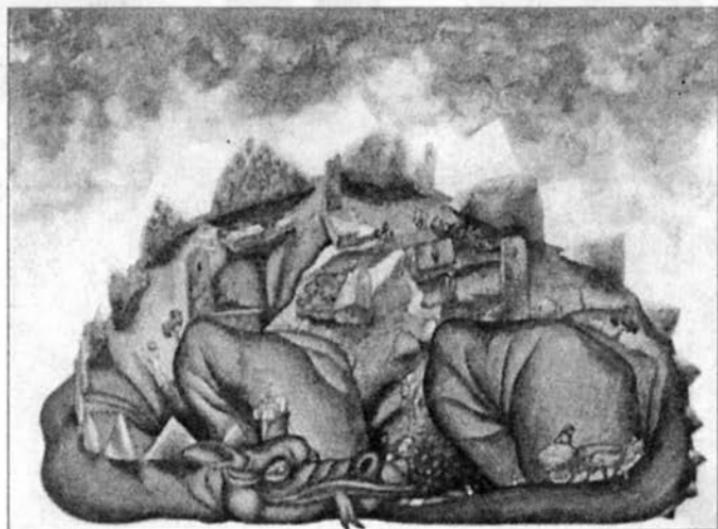
Хьюьдыйы гигант.



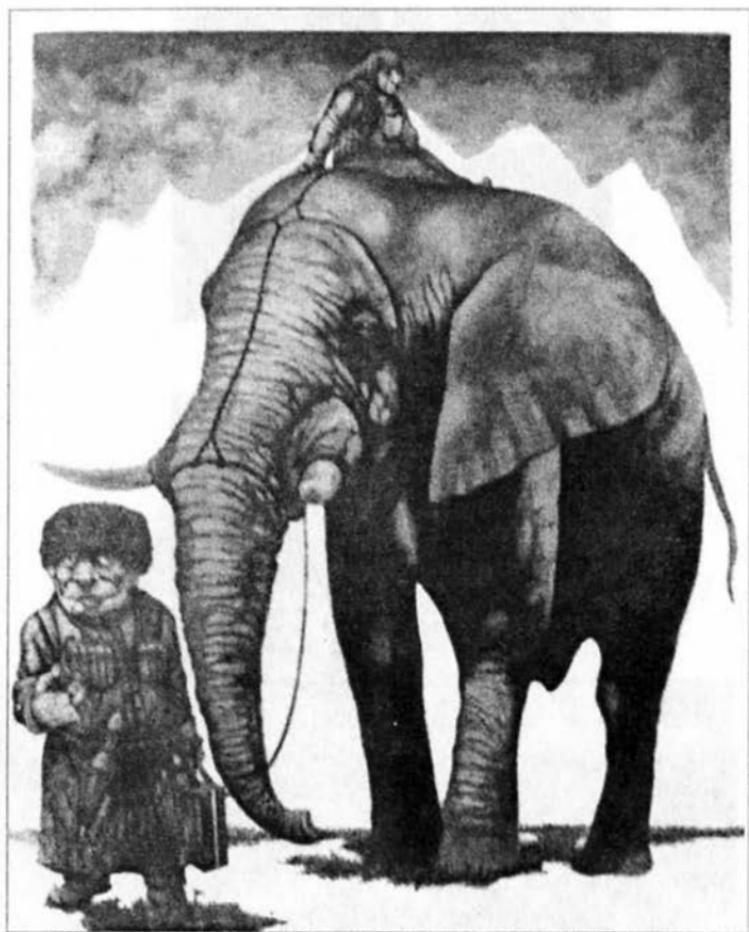
Хәрзуац.



Авд хохы.



Кафхуындар-хъау.



Сахармæ.



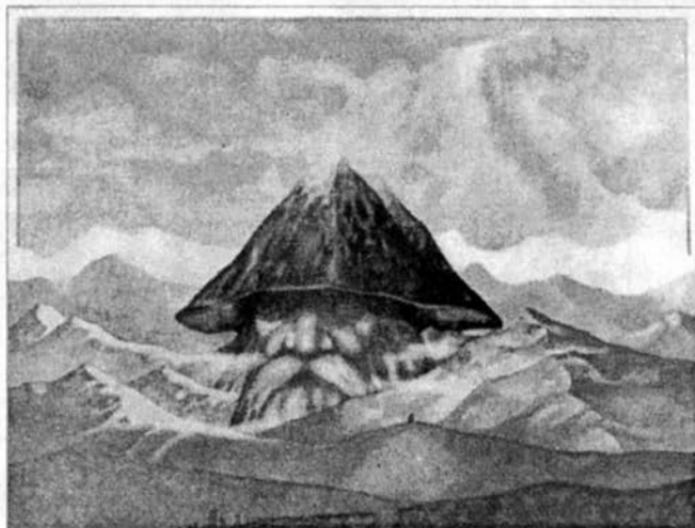
Къайтæ.



Куырой.



Зурбаганы зэлтә.



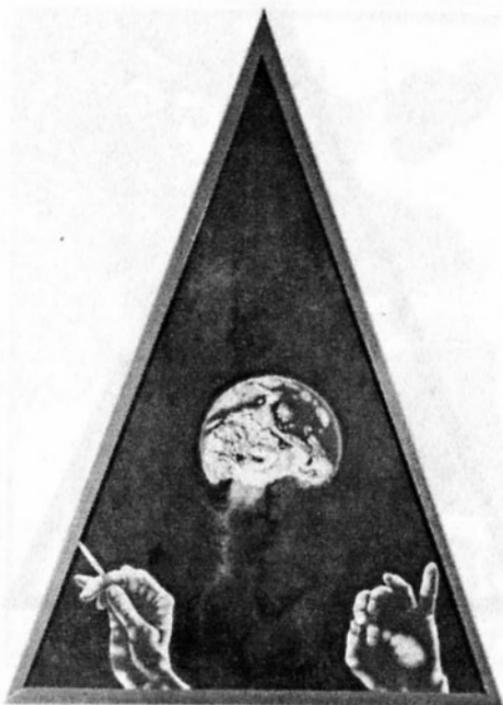
Дада Сәна.



Гуыппырсар.



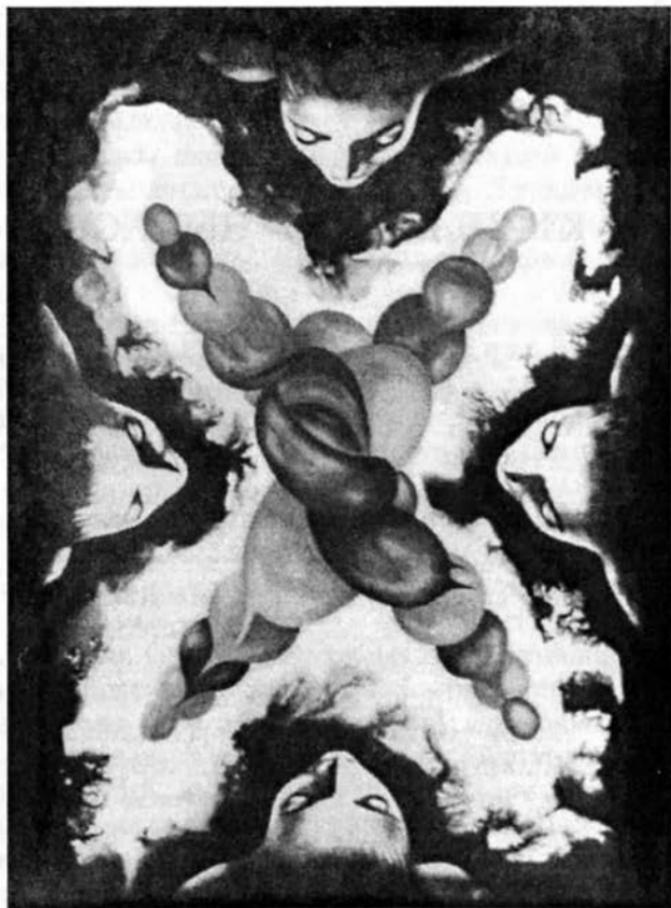
Къубалты Алыксандр.



Гергиты Валери.



Петербург.



Квадраты равзæрд.

ЛИТЕРАТУРАЙЫ ФАРСТАТӘ

ХЪАЗИТЫ Мелитон

КЪӘБӘЛДЗЫГ НЫХАС*

Аив алцәмәй дәр аив вәййы. Иугәр афтә у, уәд аив лите-
ратурајән йә аивтәң кәрон нәй. Кәд ирон әмбисонд зәгъы:
«Рәсугъд сылгоймаг әмә рәсугъд бәх цәстытә сайынц», —
уәд литературајы аивтә цәстытә дәр сайынц, зәрдә дәр
әмә суанг зонд дәр.

Литературајы уыцы аивтәм әнәдызәрдыгәй хауы рифмә.
Поэзийән рифмә у, сылгоймагән рәсугъдгәнәнтә — кьух-
дарәнтә, хьуырдарәнтә, цонгдарәнтә, риударәнтә, хьус-
дарәнтә... куыд сты, афтә.

Рәсугъдгәнәнтә алыхуызәттә әмә алы зынаргъ әрмәгәй
вәййынц — дурәй, стәгәй, әрхуыйә, әвзистәй, сызгәринәй,
налхуыт-налмасәй... Цас зынаргъдәр уой, зәрингуырды арм
сәм цас арәхстгайдәр фәхәццә уа, уыйбәрц тынгдәр
фәрәсугъд кәнынц, кәуыл вәййынц, уый. Афтә у рифмә дәр.

Адәймәдҗы царды рәсугъдгәнәнты фәзынд куыд
әнәнхәләдҗы уыди, рифмәйы фәзынд дәр поэзийы афтә
әнәхәләдҗы уыд. Стәй поэзи куыд рәзт, афтә йә
рәсугъдгәнәнтәй иу ссис рифмә.

Фәлә афтә нымайын нә хәуы, ома, рифмә аивадон уац-
мысы әрмәст рәсугъдгәнән у. Вл. Маяковский уымән дзырдта:
«... без рифмы (понимая рифму широко) стих рассыплется.
Рифма возвращает вас к предыдущей строке, заставляет вспо-
нить ее, заставляет все строки, оформляющие одну мысль, дер-
жаться вместе».

Рифмәмә ахуыргәндтә радҗы әрдардтой сә хьус. Әрмәст
уырыссаг поэзийы рифмәйы тыххәй цас әмә цас зонадон куыс-
тытә әрцыди фыст! Зынгә филолог, академик В. М. Жирмунс-
кийы «Рифма, ее история и теория» бирә феххуыс, уырыссаг
рифмә, стәй әмткәй поэतिकон дзырд әмә әмдзәвгә-арәзтмә

* Әрмәг дҗипшы уадзәм цыбыртагондәй.

йæ хъус чи дардта æмæ йæм абон дæр уазал зæрдæ чи нæу, уыдонæн. Кæд рифмæйы тыххæй уырыссаг æвзагыл уый фыццаг нæ уыдис, уæддæр æм фыццаг хатт уыцы чиныджы æркастæ-уыд афтæ лæмбынæг.

Уыцы чиныджы фæстæ рифмæйы тыххæй уырыссаг æвзагыл фæзындысты æндæр куыстытæ дæр. Зæгъæм, В. Я. Брюсовы «О рифме», Б. В. Томашевскийы куыст уырыссаг рифмæйы историйы тыххæй, М. П. Штокмары «Рифма Маяковского» æмæ æндæртæ.

Ирон литературæзонады рифмæ иртæст нæма у. Иу кæнæ иннæ фыссæджы сфæлдыстад æвзаргæйæ алы рæстæджыты хицæн фиппаинæгтæ арæзтой ирон литературæиртасджытæ Нигер, Абайты Васо, Джусойты Нафи, Дзуццаты Хадзы-Мурат, Джиоты Хазби æмæ æндæртæ, фæлæ уыцы хъуыдытæ сæйрагдæр стихарæзты теорийыл сты, стæй хицæн рифмæты тыххæй.

Рифмæтæ сæ арæзмæ гæсгæ, стæй хъуыдыйады куыд æвæрд уой, уыдæттæм гæсгæ ваййынц бынтон алыхуызæттæ. Кæд уацмыстæ æмхуызон хæс феххæст кæнынц, уæддæр сыл иухуызон уæз нæ фæцæуы.

Фæлæ мæнæн мæ дзырды сæр уый нæу. Æрмæст уал нæ ныхасы райдианы зæгъдзынæн, ирон поэзийы, дунеон поэзияу, æппæты зындгонддæр кæй у кæройнаг рифмæ.

Цæвиттонæн æркæсæм нæ фыццаг профессионалон поэт Мамсыраты Темырболаты зындгонддæр æмдзæвгæ «Сагъæстæ»-йы рефренон рæнхъытæм:

Уæ нæ хæхтæ, нæ бæстæ,

Куыд ма цæрæм уæ фæстæ?!
 Поэт аразы классикон рифмæтæ: «бæстæ — фæстæ».

Æрмæст хъæлæсон зæлтæ нæ рифмæ кæны, фæлæ æмхъæлæсон зæлтæ дæр. Дыууæ зæлы «б» æмæ «ф»-йæ дарддæр æмрифмæгонд дзырдты зæлтæ иууылдæр сты æмхуызон. Æмæ сæ хъус ацахсы, æвиппайды сæмбæлындæ зæрдæйыл.

Ахæм рифмæтæ аразынмæ нæ литературæйы бындуравæрæг Хетæгкаты Къоста, кæд афтæ дзырдта, ома, рифмæ сæйраг нæу, уæддæр бынтон дæсны уыди:

Фидар рæхыстæй нын не уæнгтæ сбастой,

Рухс кувæндæттæй хынджылæг кæнынц,

Мард нын нæ уадзынц, нæ хæхтæ нын байстой,

Стырæй, чысылæй нæ уистæй нæмынц...

(«Додой»)

Мивдисджытæй кæй рифмæ кæны, ууыл куынæ дзурæм, уæд мырты æмзæлд æрмæст æмрифмæгонд дзырдты нæ, фæлæ æнæхъæн хъуыдыйæдты, стæй уыдонимæ æнæхъæн строфайы дæр бæтты кæрæдзиуыл. Æмæ уыцы хъуыддаг нæ ирон поэзийæн ссис характерон.

Æнæнхъæладжы ницы вæййы. Адæймаг йæхæдæг дæр æвиппайды нæ фæхаты, традицион ын чи свæййы, уый ратæдзæн. Фæлæ алы поэзийы гуырæнтæ дæр адæмон сфæлдыстады фæхъæуы агурын.

Мæнæ ахæм кæройнаг рифмæтæ арæзтой нæ фыдæлтæ:

Кусæг цагъартæ

Знаджы базыдтой, ей.

Масты цахæртæ

Æлдары басыгътой, ей.

(«Антъоны зарæг»)

Йæ къух фыссын дæр-иу чи нæ зыдта, фæлæ-иу йæ зæрдæйы ррисаг тæгтæй зарæг чи самадта, нæ уыцы фыдæл-иу йæ зæрдæйы хъустæй цахæм рифмæтæ æрцахста: «цагъартæ — цахæртæ», «базыдтой — басыгътой»!

Фæнды мæ цыбыртæй зæгъын, ирон лæг йæ зæрдæйы тæгтæй быд зарджыты рифмæйæ куыд пайда кодта æмæ уыцы хъуыддаг махмæ куыд æрхæццæ, уыдоныл. Мæ хæсыл нæ нымайын ирон рифмæйы хуызтæ ацы цыбыр куысты классификаци кæнын. Ам дæр разындзæнис, уыдон куыд бирæ æмæ алыхуызон сты, уый. Æз æрмæстдæр систон, æрвылбоны царды ныл чи æмбæлы, афтæмæй нæ поэзийы стыр бынат чи ахсы, æмæ нæ сини сæртыл кæмæй хъуамæ хæциккам, рифмæйы уыцы хуызтæ.

Развæлгъау зонин, рифмæ аразынмæ зивæг чи кæна, йе йын стыр нысаниуæг чи нæ дæтты, ахæм бахуддзæнис, ома, рифмæ йæхæдæг дæр нæ хъæуы æмæ йыл дзурын дæр не 'мбæлы. Фæлæ афтæ нæу. Иугæр ис, уæд æнæмæнг раиртасинаг у. Бирæ поэттæ, ома, æз хуымæтæджы лæг нæ дæн, сæ «хъуыдытæ» афтæ ныхынцъытæ кæнынц, æмæ сын сæхæдæг дæр нал фæзозынц сæ райхалын. Адæмон сфæлдыстадæн уыцы миниуджытæ æцæгæлон сты. Нæ сæ быхсы, куы йæм бахауынц, уæддæр ыл æмпъузæнау вæййынц. Цæугæ донау сæ йæхи тагъд асыгъдæг кæны.

Ирон адæмон рифмæ вазыгджын æмæ цымыдисаг у йæ амадмæ гæсгæ. Дæсны сисамайæг дур-дурыл куыд февæры, сæ кæрæдзимæ сæ дурæй-дурмæ, рæнхъæй-рæнхъмæ, фисынæй-фисынмæ куыд фæбæтты, раст афтæ у адæмон рифмæ.

Бæндæнау ын йæ иу кæроныл куы фæхæст уай, уæд дæ нал ныууадздзæни, сайдзæни дæ иннæ кæрон йæ фæдыл. Стæй уацмысæй уацмысмæ дæр.

ФЫЦЦАГ СÆР

Дзырд РИФМÆ цауы бердзенаг rhythas-æй. Амоны æмбæрц, стæй — æмыйас, æмсæр, æмдых.

Фылдæр хатт рифмæтæ ваййынц дыууæ кæнæ фылдæр поэтикон рæнхъыты кæрæтты. Арæх кæрæдзиимæ фæбæттынц æнæхъæн æмдзæвгæ дæр. Рифмæ поэтикон уацмысты бæрæгбæлвырд бынæтты кæй ваййы, уымæй хицæн кæны рагонгермайнаг æмæ тюркаг æмдзæвгæамады аивадон амал аллитерацийæ.

Рифмæ баст æрцауы æмдзæвгæйы ритм, йæ лексикæ æмæ хъуыдыйады арæзтимæ, афтæмæй йыл æмдзæвгæамады æрәнцайы ахадгæ уæз.

Ахæм ахсджиаг нысаниуæг кæй ис рифмæтæн, уый тыххæй сæ дзырдарæзтмæ гæсгæ дихтæ кæнынц бирæ къордтыл. Ис нæлгоймагон рифмæтæ(цавд фæстаг уæнгыл куы фæхауы), сылгоймагон рифмæтæ(цавд фæсте ранымайгæйæ дыккаг уæнгыл куы фæхауы), дактилон рифмæтæ (цавд фæсте ранымайгæйæ æртыккаг уæнгыл куы фæхауы), гипердактилон рифмæтæ (цавд фæстейæ ранымайгæйæ цыппæрæм уæнгыл куы фæхауы)...

Уыдонæй дарддæр ис омонимон, паронимон, антонимон æмæ æндæр рифмæтæ.

Рифмæ хъæлæсон зæлыл куы фæваййы, уæд у гом рифмæ, æмхъæлæсон зæлыл куы фæваййы, уæд та — æхгæд. Уымæ рифмæты цас фылдæр зæлтæ æмбæлой сæ кæрæдзийыл (дзырдты фæлхаты кой нæ кæнын), уыйбæрц ваййынц хъæздыгдæр. Ис амад рифмæтæ — иу дзырд дыууæ дзырдимæ куы рифмæ кæна, дыууæ дзырды — иу дзырдимæ æмæ афтæ дарддæр.

Ирон адæмы поэтикон сфæлдыстад йæ райдайæны æнæрифмæ уыдис. Рифмæтæ кæм нæй, ахæм уацмыстæ нæм мифологон, фæллоуы, бæрæгбоны, чындзæхсæвы, историон, хъайтарон зарджытæй цас æмæ цас æрхæццæ нæ рагфыдæлтæй! Чи нæм ис, уыдонæй классикон формæйæ дарддæр иутæ сты урс æмдзæвгæтæ, иннæтæ — сæрибар формæйæ фыст, ома, верлибрæй.

Сæрибар формæйæ:

Нарты нæртон æфсин Сатанайы
 Къухæй æфтыд фæу!
 Дæ кад Сидæмоны кадæн фæуæд,
 Де 'хсар Æлгъуызы æхсарæн фæуæд,
 Дæ бæркад — Хъусæгоны бæркадæн!
 Кæй тыххæй дæ рауагътой,
 Уымæ сыгъдæгæй фæхæццæ у.
 Мæ къах æмæ дын мæ къух хорз фæуæнт!
 Чи дæ баназа, уыдонæн сойау батай!
 Мæн та дæ кадæй хай уæд!

(«Багæны æнтауджыты зарæг»)

Урс æмдзæвгæйæ:

— Цæй-ма, Пæсæ, цæуылнæ мой кæныс?
 Хуыцъистаты хорз Хадзымырзæ — æуый дæ мойаг.
 — Нæ, нæ нана, уый мæ нæ хъæуы,
 Цæрынæй-хæрынмæ гæртамхор уыди.

— Цæй-ма, Пæсæ, кæд нын мой кæныс!
 Цорæты хорз Темболат — æуый дæ мойаг.
 — Нæ, нæ, нана, нæ дзы мой кæнын,
 Цæрынæй-хæрынмæ гæдывад лæг у.

— Цæй-ма, Пæсæ, смой нын кæн.
 Къарджиаты хорз Бечмырзæ — æуый дæ мойаг.
 — Нæ, нæ, нана, куы нæ мæ хъæуы,
 Цæрынæй-хæрынмæ сываз лæг у.

Æртæхдзауæн фыййау — æуый дæ мойаг...

(«Дзгойты Пæсæ»)

Разныхасы федтам, æмдзæвгæйы кæройнаг дзырдтæ куы фæрифмæ кæнынц, — уый иууыл популярондæр рифмæ у, фæлæ нæ ирон адæмы диссаджы сфæлдыстады æмбæлæм ахæм уацмыстыл, — стæй иу æмæ дыууæ хатты нæ, — рæнхъыты кæрон фæстаг цалдæргай дзырдтæй алчи, — цы бынаты ис, уымæ гæсгæ, — йæхионимæ æмрифмæ куы фæкæны. Фæаразынц дывæлдах, æртывæлдах кæнæ ноджы вазыгджындæр рифмæтæ.

Цæмæй сæ хуыздæр фенæм, уый тыххæй сæм æркæсæм хицæнтæй.

I. ДЫВÆЛДАХ РИФМÆ кæнæ дырифмæ. Æрмæст фæстаг дзырдты йæ нæ уынæм рифмæгондæй:

*Æрджынарæджы — Икъаты давон;
Сыбырæй дæм сæрвыстой, Сосе, дæ иухатты вагон.*
(«Сосейы зарæг»)

Дыууæ фæстаг дзырды «давон — вагон»-æй дарддæр æмрифмæ кæнынц сæ разылаууæг дзырдтæ дæр: «Икъаты — иухатты». Уымæй дæр сты зæрдæмæдзæугæ, литературæйы домæнтæн дзуапп чи дæтты, ахæм рифмæтæ.

*Æркæсæм æндæр цæвиттонмæ:
Хъæриуы фыййæуттæ — фырдзугæй фысджынтæ.
Хъæрмадоны бæлццæттæ — фырбуцæй рынчынтæ.*
(«Хъæрмадоны зарæг»)

Уый нæ фыдæлтæ, 1902-æм азы дæр Хъолхъайы цъити Гæналы комы Джызæлдоны тугхæццæ куы ныккодта, ууыл сарæзтой тæригъæды зарæг. Фæлæ нæ, æрвылхатт куыд ваййы, афтæ ныр дæр ферох, æмæ фондзыссæдз азы фæстæ тугмондаг цъити йæхи равдыста кæрæф æмæ æгъатырдæрæй. Уæвгæ, мæ дзырды сæр ныртæккæ уый нæу. Дис ын йæ зарæджы диссаджи рифмæтыл кæнын.

Ацы зарæгмæ ма ноджыдæр æрыздæхдзыстæм цæвиттонтæ хæссынмæ. Ныртæккæ уал ын æркæсæм æрмæст йæ дывæлдах рифмæтæм:

*Рацъоны къухы — лæугæ мацъис.
Куырттатмæ фервитæм кæугæ фæдис.
Кæнæ:*

... Алæмæты барæг.

*«Уæ хорзæхæй, ныккæнут мын, лæппутæ, Азæмæты зарæг.»
Дырифмæтæ ныл иу æмæ дыууæ зарæджы не 'мбæлынц. Уымæй дæр ваййынц зæланггæнаг, зæрдæйыл фыццаг аныдзæвдæй чи сæмбæлы, ахæмтæ:*

*Къуыдары æфцæгыл бирæгъ рацæуа, —
Дæ мады æрвад Гуыбаты фæндиаг,
Гаглоиты Сала, бирæ рацæрай.*

(«Салайы зарæг»)

Ахæм къæбæлдзыг ныхæстæ цас æмæ цас ирон адæмон зарджыты æмбæлынц! Зæгъæн ис, алы зарæджы дæр сыл скъуырдызынæ дæ къах:

1. Уæлæ хъæды тырты михтæ.
Рахæсс, не 'фсин, цыхты лихтæ.

2. Цæгаты сыфтæр хус.
Се 'фсин та — хæфцæст ус.
3. Хæрисджыны фале — Тыркайы хуым.
Рахæссут нын дзыккайы хуын*
(«Сойы зарæг»)
4. Цин æрцыди, цæл æрцыди,
Уой, рæдæ, уæрæдæ.
Кæй нæ фæнды — цæмæ 'рцыди,
Уой, рæдæ, уæрæдæ.
(«Æмдзæгъды зарæг»)
5. Уæлæ фыййаумæ хъæдуражыны карст...
Айс æй, аназ æй!
Æфсинмæ мауал кæн мæгуыргуры каст!
Айс æй, аназ æй!
(«Айс æй, аназ æй»)
6. Ды дæр семæ уыдзынæ,
Аргъæуттæ сын кæндзынæ...
(«Авдæны зарджытæ»)
- Арæх дывæлдах рифмæ сырæзы, дыккаг дзырд фæлхатгонд кæй фæцæуы, уый фæрцы:
1. Бирæ фæцæрай, Бигъаты хорз Сосе.
Уалдзыгон фыййау фист кæнынмæ...
«Кæдæм скъæрыс, Сосе, Хуымæллæджы рæгъау?»
«Нæ зæронд мæрдтæн хист кæнынмæ.»
(«Сосейы зарæг»)
2. Ой, Сачхереты хуымтæ — дæргъыты хуызæн!
Исахъ бадзурь:
«Махæн не 'лдæрттæ — дæргъыты хуызæн.»
3. Ой, уалдзыгон сæныкк цъитийыл баззад.
Исахъ бадзурь:
«Мæ иунæг тугисæг дзидзийыл баззад.»
(«Харэбаты Исакхы зарæг»)

* Алы рæнхты фæстæ фæлхат цæуы базард:
Сой, дам, цæуы, сой, дæлæсыхæй уалæсыхмæ
Сой цæуы, сой!

4. Горæты фæйтон мын къареты хуызæн,
Мæнæ, дам, сæ лæппу къафетты хуызæн.

5. Цæй, Уастырджимæ бакувæм.
Мæнæ нæ хистæртæ сæрмæ кувынц,
Нæ æфсинтæ фиумæ кувынц,
Нæ рынчынтæ басмæ кувынц,
Нæ чызджытæ цæрттæм кувынц,
Нæ сывæллæттæ къæхтæм кувынц.

(«Чыздæхсæвы зарæг»)

6. Карчы айк тымбыл у.
Махæн нæ цыхт гуымбыл у.

(«Сойы зарæг»)

Дывæлдах рифмæ сырæзы, фыццаг дзырд фæлхат кæй фæцæуы, уый фæрцы дæр:

1. Уæлæ къуыппыл уæд Сиукъатæ,
Уой, рæдæ, уæрæдæ.
Æрхæссут сæм уæд сыкъатæ,
Уой, рæдæ, уæрæдæ.

(«Æмдзæгъды зарæг»)

2. Царæй фиумæ куыд давтой,
Фынгæй дзидза куыд ластой.

3. — Дард у, хъæндил, дæ фæндаг,
Суадз уал махмæ дæ фæллад.

(«Авдæны зарджытæ»)

4. Ой, дæлæ быдыры дыууадæс цæды!
Исахъ бадзуры:
«Мæ рахиз фарс фæци дыууадæс цæфы».

(«Харæбаты Исакъы зарæг»)

II. АРТЫВÆЛДАХ РИФМÆ кæнæ æртрифмæ. Артывæлдах рифмæтæ та рæнхъыты фæстаг æртыгай дзырдтæ фæрифмæ кæнынц. Кæй зæгъын æй хъæуы, чи сæ цы бынаты фæлæууы, уымæ гæстæ. Ацы аивадон амалыл æмбæлæм «Ленины зарæджы»:

Тотыраты Байти

Къуыдаты цар æрдаудта.

Ныр нын Ленины руаджы

Магуыр адæммæ ныхасы бар æрхаудта.

Æмрифмæ кæнынц æртыгай дзырдтæ: «Къуыдаты — ныхасы», «цар — бар», «æрдаудта — æрхаудта». Стæй сты аив, æххæст, зæрдæмæдзæугæ рифмæтæ. Фаухæссæджы бон дæр сæм нæ бауыдзæни фаутæ æрхæссын.

Æркæсæм ма «Хъæрмæдоны зарæг»-мæ дæр:

Уалдзыгон фыййау æнæ нымæтæй баззад.

Мырзаганты Азæмæт бадзурь:

«Мæ ныййарæг Хæрисджыны æнæ ныгæдæй баззад».

Æртывæлдах рифмæты дæр, дырифмæтау, арæх фæлхатт фæцæуынц кæцыдæр дзырдтæ. Зæгъæм, фæстаг дзырд кæнæ та — фæстаг дыууæ дзырды дæр:

1. Къардойнаг салдатмæ халат, худ разындис.

Цураты Мысостмæ налат туг разындис,

Æууæнкæй мæ рамардта.

(«Плиты Хату»)

2. Сау хъæды бæлас фæрæтæй нæ тæрсы, —

Гаглоиты Сала мæлатæй нæ тæрсы.

(«Гаглоиты Салайы зарæг»)

3. Тар хъæды бæлас калын нæ комы,

Куы кома, уæддæр — хъæды кæронмæ.

Нанайы буц чызг чындзы нæ комы,

Куы кома, уæд та — хъæуы кæронмæ.

(«Нанайы буц чызджы зарæг»)

Æртывæлдах рифмæты арæх фæлхатт фæцæуынц раззаг дзырд кæнæ та — раззаг дыууæ дзырды дæр:

1. Цы кæнон, ацы хъæбатыр кусджытæ,

О, мæ бон, уæдæ цæнды сæрыл хуым кæнынц!

О, мæ бон, ацы æнамонд устытæ,

Цы кæнон, уæд лæджы сæрыл хыл кæнынц!

(«Дæдадæй»)

2. Ой, Цола, Цола, хъазтмæ нæ цæуы,

Уæрæйдæ, æртæ хынцъы гуылимæ.

Уæрæйдæ, къуыри-сæрыл куы кæныс,
Уæрæйдæ, æртæ цыды Гулимæ.

(«Цола»)

Æртывæлдах рифмæйы фыццаг дыууæ дзырдæй арах
кæцыдæр вæййы номивæг, кæнæ — хайыг:

1. Се стыр тæбæгъ, дам, сæ фынджы фарсмæ, —
Фæхæссынц дæ, Сосе, Сыбырмæ дæ фыды фарсмæ.

(«Сосейы зарæг»)

2. Сæ фарсмæ мын саджджын адаг,
Уой, рæдæ, уæрæдæ.
Рахæссут нын адджын арахъхъ,
Уой, рæдæ, уæрæдæ.

(«Æмдзæгъды зарæг»)

3. Хуытайы хæдзар нын Гæназы хъæуы...
Айс æй, аназ æй!
Уыцы иунæг дын ц' аназын хъæуы...
Айс æй, аназ æй!

4. Фыййауы хызыны — нæл сæгъы базыг...
Айс æй, аназ æй!
Уазæгæн нæ арахъхъ йæ сæры бацыд.
Айс æй, аназ æй!

(«Айс æй, аназ æй»)

III. ЦЫППАРВÆЛДАХ РИФМÆ КÆНÆ ТЕТРАРИФМÆ.
Диссаг та куыннæ у: дæ къух фыссын ма зон, фæлæ дæ уды
уыйбæрц тых уæд, æмæ зарæг аразгæйæ æмрифмæгонд рæнхъы-
ты фæд-фæдыл цыппæргай дзырдтæн араз æмсæр æмбæлттæ.
Фæлæ сæ нæ фыдæлтæ агуырджой, æмæ, куыд акæнынц, — чи
цы агуры, уый ссары:

1. Дон-дон цæй бирæ фæцыдтæн, —
Донæй рæсуг куы не ссартон!
Устур цæй бирæ фæзылдтæн, —
Усæй рæсугъд куы не ссартон.

(«Сагъæстæ»)

2. Терчы бабызтæ куы 'рбамбырд вæййынц, —
Куына дзы вæййы бæлоны хуызæн.

*Хъæуы чызджытæ куы 'рбамбырд вæййынц, —
Куына дзы вæййы мæноны хуызæн.*

(«Нанайы буц чызджы зарæг»)

Ацы строфайы, кæй зæгъын æй хъæуы, тетрарифмæ «ба-бызтæ куы 'рбамбырд вæййынц — чызджытæ куы 'рбамбырд вæййынц»-æй дарддæр дыккаг-цыппæрæм рæнхытæ та дзырдтæ фæлхатгонд цæуынц. Фæлæ цæвиттонæн исæм, мах дзы кæцы рифмæтæ хъæуынц, уыдон.

1. *Æрыдоны зæрингуыр*

Карды буар байгом кодта...

Сахъгуыр, цæхæрцæст Ленин

Адæмæн царды дуар байгом кодта.

(«Ленины зарæг»)

2. *Ломисы сæрæй*

Нæ худтæ райсæм.

Цомут знæгтæй

Нæ тугтæ райсæм.

(«Хъуды абырджыты зарæг»)

Тетрарифмæ, ахизы суанг цалдæр рæнхы сæрты дæр æмæ сæ сбæтты сæ кæрæдзиимæ:

Ой, ой, гуырздзиджы дуканийы сын нас æмæ æрхуыйы
быгъуытæ,

Гъей, гъей, Беккуызарты Саукуыз, дам, бадзуры:

— *Ой, ой, фехъусын кæнут Габанты фæсивæдæн,*

Гъей, гъей, дæлæ Беккуызарты Саукуыз, ой,

Ой, ой, уæ хъал фæсивæды, ой, мардзæтæ, ныккодта

Арс æмæ нæлхуыйы пырхытæ.

(«Беккуызарты Саукуыз»)

Ам, кæй зæгъын æй хъæуы, лæджыхъæд æвдисынц, хъæбатыры зарæджы фидар мидритмикæ, æмæ, удризынгæнæг дзырдтæ «бадзуры», «фехъусын кæнут», «мардзæ». Иннæ аивтимæ зарæджы рæнхыты сæ кæрæдзийыл æндадзынц базарды хæйттæ: «ой» «гъей, гъей», «ой, ой», фæлæ дзы зарæг сфæлдисджытæ цахæм тетрарифмæйæ спайда кодтой: «нас æмæ æрхуыйы быгъуытæ — арс æмæ нæлхуыйы пырхытæ».

Ома, æнæнхъæлæджы рауадысты? Уæдæ та ма æркæсæм «Хъæрмадоны зарæг»-мæ:

Зымæгон тулдз хæлтæ ныкколтой.Хъæрмæдоны бæлцæттæ Джызæллоны тугхæцца ныкколтой.

Уымæ ма, диссаджы тетрарифмæйы уынæм ассонансон рифмæ дæр — ома, æнæххæст, æрмæстдæр дзы сæ кæрæдзиуыл фембæлынц цавдон хъæлæсонтæ. «Зымæгон» æмæ «Джызæллоны» сты ахæм рифмæтæ. Дыккаг дзырд кæд иу уæнг уæлдай у, уæддæр æмзæлланг кæнынц хъæлæсон зæлты фæрцы дæр æмæ æмхъæлæсонты фæрцы дæр; сæ кæрæдзимæ сæ æнгомдæр бæтты, цавд дыууæ дзырды дæр дыккаг уæнгтыл кæй хауы, уый.

Ассонансон рифмæ ирон поэзимæ адамон сфæлдыстадæй кæй æрбацыд, уый бафиппайдта Абайты Васо йæ уац «Еще раз о Коста»-йы. Уым зæгъы: «... у Коста, помимо школы русско-го стихосложения, была еще другая школа: школа родного фольклора. А в осетинских народных песнях рифмы-ассонансы — явление не редкое. Например, в песне «Беккуызарты Саукуы-дзы зарæг»:

Иу уидагæй дзы дыууæ бæласы, —Иу гæрахæй дзы дыууæ фæласынц.

Рифма «бирæ» и «бирæгъ» такого же точно типа, как «бæласы» и «фæласынц».

Фæлæ æрмæст уыдоныл нæ фæуд кæнынц ирон адамон сфæлдыстады рифмæтæ. Фембæлæм дзы ноджы вазыгджын-дæртыл.

IV. ФОНДЗХАТТОН РИФМÆ. Цы рифмæты кой скодтам, уыдонæй дарддæр нæ адамон сфæлдыстады фембæлæн ис фондзхаттон рифмæтыл:

Цы кæнон, ацы хъæбатыр кусджытæ,О, ма бон, уæд цæнды сæрыл хуым кæнынц!О, ма бон, ацы æнамонд устытæ,Цы кæнон, уæд лæджы сæрыл хыл кæнынц!

(«Дæдадæй»)

Æмæ нæ адамон сфæлдыстады цас ис ахæм цæвиттонтæ, рæнхъæй-рæнхъмæ æртыгай-фæндзгай, цыппæргай-фæндзгай, кæнæ та фылдæр дзырдтæ куы фæрифмæ кæнынц:

1. Ой, арвы комæй кæлмæрзæн æрхауд!Исахъ бадзуры:«Знаджы цæфай ма бæрзæй æрхауд».

(«Хæрбаты Исакхъы зарæг»)

2. Цаллаггаты кæсгон æмæ дзыллæйы кард,

Ей, мардзæ, нæ мыггаджы цæсгом æмæ нæ дзыллæйы кад.

(«Ирон фæсивæды тохы кадæг»)

Арæх фæрифмæ кæнынц дыгай дзырдтæ æртыгай дзырдтимæ, æртыгай дзырдтæ цыппæргай дзырдтимæ æмæ афтæ дарддæр, кæнæ та — иннæрдæм:

1. Уæлæ фыййау хæтæлтæ тоны.

2. Не 'фсин фырмæстæй йæ тæнтæ тоны.

3. Сæ уæлкъæсæр хъæдурджыны карст.

Се 'фсин кодта мæ бур куыдзы каст.

4. Къусджыты бын Цæбитæ,

Уой, рæдæ, уæрæдæ.

Фендзыстæм сын сæ митæ,

Уой, рæдæ, уæрæдæ.

(«Æмдзæгъды зарæг»)

5. Æз хохмæ фæцыдтæн Зæрæмæджы тыххæй...

Айс æй, аназ æй!

Иу ма дзы баназ дæ зæнæджы тыххæй...

Айс æй, аназ æй!

(«Айс æй, аназ æй»)

6. Ой, Дзæуджыхъæуы нæ хæтæн хæхтæ!

Исахъ бадзуры:

«Кадеттæн байстам сæ хæцæнгæртæ».

(«Харбаты Исахъы зарæг»)

V. ТÆХГÆ РИФМÆ. Адæмон поэзийы арæх æмбæлæм тæхгæ рифмæтыл дæр. Рифмæ иу строфайы иу рæнхъæй иннæ рæнхъмæ нæ, фæлæ агæпп кæны иу строфайæ иннæ строфамæ дæр. Афтæмæй сæ кæрæдзиуыл фæбæтты æрмæст хицæн рæнхъытæ, хицæн строфатæ нæ, фæлæ цалдæргай строфатæ дæр æмæ, дзырд дæр ыл нæй, æмдзæвгæ æнæхъæнæй:

Ой, Цола, Цола хъазтмæ нæ цæуы,

Уæрæйдæ, йæ цъæх цухъхъа — уæлæсин,

Уæрæйдæ, сындзы тæрхъус — галыйас.

Ой, Цола, Цола хъазтмæ нæ цæуы,

Уæрæйдæ, нæ сияхсæн разындис,

Уæрæйдæ, йæ галиу хъус залмыйас.

Ой, Цола, Цола хъазтмæ нæ цæуы,
Уæрæйдæ, карк æмæ, дам, кæркуасæн,
Уæрæйдæ, Цолайы чырыны цы уыдис?

Ой, Цола, Цола хъазтмæ нæ цæуы,
Уæрæйдæ, кард æмæ, дам, сæрдасæн,
Уæрæйдæ, Карца 'мæ, дам, Хæрисджын.

Ой, Цола, Цола хъазтмæ нæ цæуы,
Уæрæйдæ, дæ каистæм цы хордтай,
Уæрæйдæ, хъайлаимæ хæбизджын.

(«Цола»)

Ацы иу цæвиттоны рифмæйы бындурыл бирæ алыхуызон аивгæнæнтæ ис. Фыццаг уый, æмæ анафорæйы бæсты æппынæдзых фæлхатт цæуы базарды «уæрæйдæ». Дыккаг — алы строфа дæр райдайы строфайон анафорæйæ: «Ой, Цола, Цола хъазтмæ нæ цæуы», — æмæ зарæджы уый кæны компактон. Фæлæ цæвиттон æрхастам тæхгæ рифмæйы тыххæй. Æмæ æркæсæм, вазыгджын тæхгæ рифмæтæ кæцæй кæдæм гæпп кæнынц: «сындзы тæрхъус галыйас — йæ галиу хъус залмыйас», «карк æмæ, дам, кæркуасæн — кард æмæ, дам, сæрдасæн», «Карца 'мæ, дам, Хæрисджын — хъайлаимæ хæбизджын».

Æркæсæм ноджы æндæр тæхгæ рифмæтæм:

1. Гъеныр та ацæут 'мæ йын зæгъут:

«Урс дзул ын рахæсдзыстæм мыдимæ;

Уый йæ зæрдæмæ куы нæ фæцæуа,

Уæд та йын хоры кæрдзын

Рахæсдзыстæм фыдимæ;

Уый дæр æм хорз куы нæ фæкæса,

Уæд æй бакæндзыстæм Хъозиты ныккæнды

Даргъбырынкъ хъулон хуытимæ;

Уый дæр йæ зæрдæмæ куы нæ фæцæуа,

Уæд та йæ сæхимæ арвитдзыстæм фыдимæ!»

(«Сар-Аслæнбеджы зарæг»)

2. Хæрисы къутар æхсары хуызæн.

Ныр куы 'мбырд кæнынц, дзыцца,

Карз хъуынтъыз мигътæ мæ сæрмæ,

Сау мигътæ æхсæвы хуызæн.

(«Таймуразы зарæг»)

Тæхгæ рифмæ бæрæг фæткойтæм гæсгæ бынæттæ нæ фæагуры, фæлæ уæддæр дзырдтæ, рæнхъытæ, стæй текст фæбæтты кæрæдзиимæ.

VI. МИДРИФМÆ. Хатгай поэтикон рæнхъы кæцыдæр дзырд фæрифмæ кæны æндæр дзырдимæ, кæнæ та — фæстаг дзырдимæ. Афтæмæй рифмагонд дзырдтæ æрхауынц иу рæнхъмæ æмæ фæаразынц мидрифмæ. Уый адæмон поэзимæ æмхиц у:

1. Мæрдты бæстæ зæдты бæстæ у,
Уым чындздзон чызг чындзы нæ цæуы,
Усгур дзы ус нæ куры,
Чысыл дзы стыр нæ кæны.
2. Уæ, цæугæ-цæфтæ, уæ, хæсгæ-мæрдтæ,
Сымахæй мæгуырдæр дзы куына ис.
3. Дæ лыстæджытæ хурæй хæдон кæндзысты, зæххæй —
дзабыр,
Гъамайæн фæстаг уыдзысты, цумайæн фыццаг уыдзысты,
Цæстæнгасмæ кæсгæйæ хъомыл кæндзысты.

(«Хъарæг»)

VII. РАЗРИФМÆ. Кæддæр мæ хъуыдыйы фестъæлфыд: кæд æмдзæвгæты рæнхъыты кæрæтты рифмæтæ кæнæм, кæд мидрифмæтæ аразæм, уæд цæуылнæ ис срифмæ кæнæн æмдзæвгæты рæнхъыты райдайæнтæ, ома, разрифмæтæ саразæн?

Рафæлдæхтон нæ классикты, стæй нырыккон поэтты чингуытæ, æркастæн нæ адæмон сфæлдыстадмæ, æмæ мæ зæрдæ барухс: уыдон нæ дзæнæты бадинаг фыдæлтæм рагæй уыдысты.

Иу уидагыл сын дыууæ бæласы, —
Сала та уæртæ Гуырдызы кънйæзтæй
Иу синагыл дыууæ фæласы.

(«Салайы зарæг»)

Фыццаг æмæ æртыккаг рæнхъыты ис дывæлдах рифмæ: «дыууæ бæласы — дыууæ фæласы». Кæд нымæцон «дыууæ» фæлхатт цæуы, уæддæр хъус нæ хъыгдары. У зæрдæскъæф рифмæ. Фæлæ зарæг снывæндæгмæ уыцы дывæлдах рифмæ фаг нæ фæкаст æмæ сарæзта разрифмæ дæр. Уымæй дæр — дывæлдах разрифмæ: «иу уидагыл — иу синагыл».

Разрифмæтæ ирон адæмон сфæлдыстады, уæлдайдæр, зарджыты, æнæнхъæлæджы нæ фæзынынц, фæлæ сын сты характерон. Зарæгаразджытæ сæ арæзтой сæрмагондæй, цæмæй сæ зар-

джытæ, стæй иннæ аивадон уацмыстæ дæр уыдаиккой зæллан-гæнагдæр æмæ фæндаг ардтаиккой адæмы зардæтæм.

1. Ацæттæ-ма мын кæн,
Хæссынæн рæуæг чи уа,
Хæрынæн — адджын,
Ахæм фæндаггæтæ.

2. Куырттаты фæсивæдимæ
Абхазы æфсады ныхмæ
Хъæбатыр тох куы самадтой,
Паддзахы æфсæдтæй
Бирæты куы амардтой.

(«Хазбийы зарæг»)

3. Гуры чырынтæ
Цъæх авг ысуагътой.
Хъуды мæсгубытæ
Цъæх арт ысуагътой.

(«Хъуды абырджыты зарæг»)

Хуымæтæг разрифмæтæй дарддæр ирон адæмон зарджыты æмбæлæм дывæлдах разрифмæтыл дæр:

1. Уæлæ нын фыййаумæ далыс-нæлгуист...
Айс æй, аназ æй!
Кæд æппын дæ къахыл нал ыслæууис!
Айс æй, аназ æй!

(«Айс æй, аназ æй»)

2. Атай-ма, урс мит, ныхасмæ —
Уый ныууарыди уæрагмæ.
Рауай-ма, чызгай, мæ размæ,
Бирæ нæ — æмбисвæндагмæ.

(«Сагъæстæ»)

Кæд арæх нæ, уæддæр адæмон зарджыты æмбæлæм æртывæлдах разрифмæйыл дæр:

Аспиатæ сæ хостæ Балтамæ нылластой.
Аспиатæ сæ хоты Хатуйы марæггаг гæртаммæ ныббастой.

(«Плиты Хату»)

VIII. РÆНХЪ-РИФМÆ. Уæддæр иууыл зындæр фæлдисæн æмæ нымæддæр сты æнæхъæн поэतिकон рæнхъ-рифмæтæ. Уый-хыгъд ваййынц ахадæн. Зæрдæ сæ абады хурварс, ирон адæмон зарджыты ныл арæх кæй æмбæлынк, уый тыххæй:

Ларсы гуыдыртæ
 Беки с' аргъы рауагъта...
 Марксы хъуыдытæ
 Ленин царды рауагъта.

(«Ленины зарæг»)

Мæнæ куыд рифмæ кæнынц строфайы фыццаг æмæ æртыккаг рæнхъыты дзырдтæ: «Ларсы — Марксы», «гуыдыртæ — хъуыдытæ». Дыккаг æмæ цыппæрæм рæнхъыты дзырдтæ та рифмæ кæнынц: «Беки — Ленин», «с' аргъы — царды», «рауагъта — рауагъта».

Цолайы зарæджы дæр, йæ иннæ аивадон къæбæлдзыг ныхæстæй дарддæр, ис рæнхъытæ-рифмæтæ:

Уæрæйдæ, карк æмæ, дам, кæркуасæн...

Уæрæйдæ, кард æмæ, дам, сæрдасæн.

Цæвиттонæн æрхæссæм ноджы даргъдæр рæнхъытæ. Уымæн æмæ, рæнхъытæ цас даргъдæр уой, уыйбæрц рæнхъытæ-рифмæтæ сты зындæр аразæн:

Тæгæрдонмæ фæцæуæм кæрз тæбæгътæ кæнынмæ.

Хъæрмæдонмæ фæцæуæм хæрз дзæбæхтæ кæнынмæ.

(«Хъæрмæдоны зарæг»)

Литературæзонынады ис панторифмæ. Уым рифмæгонд рæнхъытæ иууылдæр кæнынц æмзæлланг. Уый тыххæй Б. Гончаров афтæ зæгъы: «Примером может служить двустиишие-экспромт, приписываемое В. Маяковскому:

Седет к октябрю сова,

Седют когти Брюсова.

Хотя панторифма свидетельствует о сильно развитом чутье и изошренном владении словом, практического значения она не имеет и используется преимущественно в шуточных двустиишихах».

Ирон фольклоры рæнхъытæ-рифмæтæй афтæ зæгъæн нæй. Стæй адамон зарджыты сты тынг арæх:

Бæгъиатæ сæ кардæй хъæдтæ саматдой,

Тæгиатæ мæнгардæй лæгтæ рамардтой.

(«Плиты Хату»)

Кæнæ:

Урс доны былыл сау фæрдыг,

Бирæ дзы уымæн банызтон.

Урсцонг дæ, чызгай, сауæрфыг,

Бирæ дæ уымæн бауарзтон.

(«Сагъæстæ»)

Ирон адæмон зарджыты рæнхытæ-рифмæтæ тынг арæх сты. Ам се 'ппæты кæм нымайдзыстæм, фæлæ дзы æркæсæм цалдæрмаæ:

1. Сыррдонцъиу бæласæй ратахти,

Бæласы къалиуыл абадти.

Чындздзон чызг хæдзарæй рараст и,

Иннæ хæдзармæ бацыди.

(«Чындзхæсджыты зарæг»)

2. Быдырæй цæвæджы хъæр нал хъуысы, —

Сосейы рæсугъд ус, дам, бадзуры:

«Сыбырæй нæ лæджы хъæр нал хъуысы».

(«Сосейы зарæг»)

3. Нæхи чызгай, хъæуæй сын ласæн æрцыди.

Цы кæнон, æз та йæ куырис фенхæлдон!

Мæ хуры хай, сæрæй нæ афæдз æрцыди,

Цы кæнон, æз та йæ къуыри фенхæлдон!

(«Дададæй»)

Куыд уынæм, афтæмæй фæстаг цæвиттоны 1— 3, 2 — 4 рæнхытæ иууылдæр кæнынц æмрифмæ. Ирон зарæджы уый дæр æнæнхæлæджы нæу. «Ботазы зарæг», «Пухаты Иликъойы зарæг», «Чызгайы зарæг» æмæ бирæ æндæр зарджытæ сæрæй кæронмæ, зæгъæн ис, арæст сты рæнхытæ-рифмæтæй:

Уалдзыгон фыййауæн,

Къæвдайæ тæрсгæйæ,

Йæ зарæг нал хъуысти, гъей.

Церекты афицер,

Ботазæй тæрсгæйæ,

Йæ уатæй нал хызти, гъей...

Сæ фæсцæгатай, дам,

Сæ сау хъуг рахауди,

Сæ сау хъуг рахауди, гъей.

Ботазы фарсæй нын

Йæ сау туг ракалди,

Йæ сау туг ракалди, гъей.

(«Ботазы зарæг»)

Адаттæ ирд æвдисæн сты, нæ фыдæлтæ дзырдмæ куыд лæмбынæг кастысты, цы аргъ ын кодтой æмæ йæ куыд арæхстгай æмæ аивæй хастой адæмы рæгъмæ, уымæн.

Уыдзæн ма.

МЕТОДИКОН АМЫНДТЫТÆ¹

(Æвдæм къласæн ирон литературæйы хрестоматимæ)

ÆРТЫНДÆСÆМ УРОК

Урочы темæ: Хетæгкаты Къоста. Æмдзæвгæтæ «Ныфс», «Мæгуыры зæрдæ».

Урочы нысан: 1. Къостайы цардвæндаджы тыххæй, йæ уды сæйраг миниуджыты, йæ курдиаты хицæндзинæдтыл æрдурын.

2. Сабиты æмдзæвгæты мидисимæ, сæ аивадон фæрæзтимæ, сæ эстетикон аивдзинадимæ базонгæ кæнын.

Цæстуынгæ æрмæг: Къостайы портрет, фотоальбом «Къоста» (чиныгуадзæн «ИР», 2000), чиныг «Ирон фæндыр», Къостайы мады портрет.

Урочы мидис:

I. Хæдзармæ куыст сбæрæг кæнын.

1. Раттын дзуæппытæ чиныджы фæрстытæн:

— Цы хонæм литературæ?

— Куыд æмбарут аивадон литературæйы нысаниуæг?

— Цы хонæм уацмысы темæ æмæ идейæ?

— Дзырдаивады хуызтæ цавæртæ сты?

— Цы уацмыстæ бакастыстут, уыдонæй уæ зæрдыл æрлæуын кæнут æвæрццæг æмæ æппæрццæг фæлгонцтæ.

2. Равзарын, сабитæ цы рифмæгонд хъуыдыйæдтæ æрхъуыды кодтой, уыдон.

Фарст: Цавæр уацмыс бакастыстут фæстагдæр хатт уырысæг æмæ фæсарæйнаг литературæйæ?

(Цыбырæй йын йæ мидис радзурынц иу — дыууæ скъоладзауы).

II. Ног æрмæг: Къоста. Æмдзæвгæтæ «Ныфс» æмæ «Мæгуыры зæрдæ»

1. Фарст. Сывæллæттæ, чи уыди Къоста? Раззаг кълæсты цавæр уацмыстæ сахуыр кодтат Къостайæ?

Радзур дæ уарзон æмдзæвгæ Къостайы «Ирон фæндыр»-æй (иу — æртæ скъоладзауы).

¹ Дарддæр. Райдайæн "Мах дуджы" ацы азы №№ 3, 6, 7, 8.

2. Ахуыргæнæджы раныхас.

Фæйнагыл фыст Къостайы «Ныстуан»-æй иу строфа:

*Æз дзыллæйæ къаддæр куы дарин,
Куы бафидин искуы мæ хæс,
Уæд афтæ æнкъардæй нæ зарин,
Нæ хъуысид мæ кæуын хъæлæс.*

Сывæллæттæ, ацы рæнхъытæ чи ныффыста, уыцы лæг райгуырди 145 азы размæ. Фæлæ абон дæр дугты сæрты хъусæм йæ ныхас, æмæ нын нæ зæрдæтæ агайы, æфтауы нæ алыхуызон хъуыдытыл, гуырын нæм кæны сæрыстырдзинад. Ахæм поэт цы адæммæ равзæрд, уымæн фесæфынæй тас нæу, уымæн æмæ йе сфæлдыстад сси æнусон æмæ цардзæни, цалынмæ ма ирон дзыхæй дзурæг уа, уæдмæ.

Къоста райгуырди 1859 азы 3 (15) октябры хæххон хъæу Нары. Йæ райгуырдай фæстæмæ саби рæзыди сидæрæй, уымæн æмæ йæ мад Гуыбаты Маря амарди тынг раджы. Йæ фыд Леуан службæ кодта Уырысы æфсады, архайдта хæстон операциы Кавказы, стæй фæсарæнты дæр. Уыдис æм къорд хæстон хæрзиуæджы. Хæсты цалдæр хатты фæцæф, æмæ йæ 1859 азы раивтой Терчы областы милицæмæ.

Фæстæдæр Къоста йæ фыды тыххæй зæгъдзæни: «Мæ фыды тынг бирæ уарзтон, зæдау ма йын табу дæр кодтон. Уый хуызæн хорз зæрдæйы хицау, рæстуд, таучел æмæ адæймагуарзон лæгыл уый фæстæ никæдуал сæмбæлдтæн. Не 'хсæн никуы рауади быцæутæ, уый нæ, фæлæ дзы иу схуыст ныхас дæр нæ зонын. Фæлæ Аивæдты академимæ кæй ацыдтæн, уый цæмæдæр гæсгæ не 'мбæрста æмæ та-иу мæ афарста: «Уæддæр цы уыздына, цы?» Тынг æй фæндыди, цæмæй æфсæддон службæмæ бацыдаин..»

Леуан дыккаг ус куы 'рхаста, уæд Къостайы сæхимæ æрбакодтой. Уæдмæ та уыди сæ дард хæстæг Чендзейы къухы. Чендзæ — зæды хуызæн хæларзæрдæ сылгоймаг — сабийы бирæ уарзта æмæ йæ рæвдыдта.

Фæлæ фыдсыл, дурзæрдæ разынди Къостайæн йæ фыдыус. Куыд тынг бæллыди сывæллон мады рæвдыдмæ, фæлмæн ныхæстæм. Поэт фæстæдæр йæ сагъæстæ равдыста йæ уацмысты. Мæнæ куыд зæгъы, уырыссагау кæй ныффыста, уыцы æмдзæвгæтæй иуы:

*Нет, тебя уж никто не заменит,
Дорогая родимая мать!
Ни во что уже сын твой не верит, —
Истомился, устал он страдать.*

Йæ амæлæты онг дæр нæ фæрох кодта Къоста йæ мады. Чи йæ зыдта, уыдоны-иу лæмбынæг фæфарста æмæ сын сæ ныхæстæм гæсгæ сарæзта йæ мады сурæт. Ныв мады æнгæс афтæ тынг рауад, æмæ-иу æй чи федта, уый дисы бацыди. (Бавдисын портрет æмæ йыл æрдзурын сабитимæ иумæ, цæмæй йæ бахъуыды кæной. Йæ ном æмæ йын йæ мыггаг зæгъын — Гуыбаты Гаврилы чызг Маря).

Леуан æппæт хъарутæй дæр архайдта, цæмæй йæ иунæг бындар суа æфсæддон æмæ йæ 1871 азы радта Стъараполы гимназмæ. Уæдмæ Къоста фæци каст Нары дины скъола æмæ Дзæуджыхъæуы нæлгоймæгты прогимназ. Стъараполы гимназы ахуыр кæнгæйæ фæцалх литературон куыстыл. Уæд рабæрæг, нывгæнæджы курдиат æм кæй ис, уый дæр. Йæ ахуыргæнæг Смирнов æй сразæнгард кодта Бетъырбухы Аивæдты академимæ бацæуынмæ. Æмæ райдыдтой йæ ахуыры азтæ Академийы. Ам зонгæ кодта дунеон литературæ æмæ аивады хæзнатимæ. Арæх цыд Эрмитажмæ, уыдта зындгонд нывгæнджыты куыстытæ. Касти стыр уырыссаг фысджытæ Грибоедов, Лермонтов, Пушкин, дунеон литературæйы уацмыстæ. Фæлæ, хъыгагæн, йæ ахуыр кæронмæ нæ ахæццæ: Кавказæй йын цы фæрæзтæ æрвыстой æххуысæн, уыдон хицауадæй чидæр бахордта, æмæ Къостайы ацух кодтой, æрмæст ма йын уыди лекцитæм хъусыны бар. Цыдæр лыстæг куыстытæ кодта, æмæ цы 'хцайы каппечытæ иста, уыдонæй цард. Афтæмæйты сахуыр кодта цыппар азы, стæй сыздæхти Кавказмæ. Æрцарди Кубаны областы Георгиевско-Осетинское, зæгъгæ, уыцы хъæуы (ныр Хетæгкаты Къостайы хъæу). Афæдзы фæстæ ссыди Дзæуджыхъæумæ. Ам райдыдта йæ царды сæйрагдæр дуг — йе сфæлдыстадон куыст йæ тæмæны бацыд.

Къоста йæ уацмыстæй ирон адæмæн хъал кодта сæ национ хиæмбарынад, дзырдаивадмæ, мадæлон æвзагмæ уарзондзинад.

Æмткæй райсгæйæ йæ сæйраг чиныг «Ирон фæндыр»-ы ахъаззагдæр мотивтæ сты адæмы хъыг æмæ цин. Ацы чиныгæй Къоста фидар бындур сæвардта ирон литературон æвзагæн. Зындгонд фыссæг æмæ æхсæны кусæг Цæлыккаты Ахмæт куыд зæгъы, афтæмæй «Коста как гражданин и поэт никем не превзойден. Целые десятки подражателей Коста — и ни одного, кто бы мог сравниться с ним красотой и образностью стиха, пламенной любовью к народу, гражданским пылом, скорбною слезой».

Абон, сывæллæттæ базонгæ уыдзыстут «Ирон фæндыр»-æй дыууæ æмдзæвгæимæ. «Мæгуыры зæрдæ»-йы Къоста æвдисы, Нары цæргæйæ йæхи цæстытæй кæй федта, мæгуыр фаллойгæнæг адамы уыцы æвадат æмæ зын уавæртæ. Поэты зæрдæ рыст æфхæрд адамы уæззау хъысмæтыл æмæ йæ фыссæн сисæй тох кодта се 'фхæрджыты ныхмæ.

3. Дзырдутон куыст: уад дзыназы, сæнар, ныссæйы, зыгуым, лыстæн, нымæт.

4. Бакæсын æмдзæвгæ (кæсы йæ, хуыздæр чи арæхсы, уыцы скъоладзау).

5. Дзуапп раттын фæрстытæн æмдзæвгæйы рæнхъытæй:

— Зымæгон æрдзы нывты тыххæй цы зæгъы поэт æмæ сын уацмысы цы нысаниуæг ис?

— Цавæр уавæрты цардысты æфхæрд адæм?

6. Ахуыргæнæджы раныхас.

Уæлдæр куыд загътон, афтæмæй Къостайæн йе 'мдзæвгæтæй бирæтæ сты йæхи царды хабæрттыл фыст. Абон цы æмдзæвгæйы кой ракæнинаг дæн, «Ныфс», зæгъгæ, уый дæр у ахæм. Æвдыст дзы цæуы фыд æмæ фырты ахастдзинæдтæ кæрæдзиимæ, царды нысанмæ сæм цы цæстæнгас ис, уый. Фырт ныхас кæны фыдимæ æмæ йын æмбарын кæны, йæ ныстуан ын цæуылнæ сæххæст кодта, уый. Куыд фехъуыстат, афтæмæй Леуаны фæндыди, цæмæй Къоста æфсæддон суыдаид, фæлæ лæппуйы зæрдæ нæ ради ахæм хъуыддагмæ:

Æз топпæй нæ хъазын,

Æз барæг нæ дæн;

Æхсаргард ысласын

Мæ бон нæу мæнæн...

Ацы æмдзæвгæйы Къоста æргомæй равдыста йæ зæрдæйы ахаст, йæ царды нысан:

Мæ гутон, мæ галтæ —

Мæ фæндыр, мæ зонд;

Мæ кадæг, мæ зарæг —

Мæ цард хоры конд.

Нæ дзыллæйы зæрдæ —

Мæ хуымгæнды хай;

Нæ бæсты сагъæстæ —

Мæ фæззыгон най...

Æмæ йæ ныфс уыд, йæ дзыллæйы зæрдæйы цы тауинаг —

нæмгуытæ æппары, уыдон кæй схæццзысты, æнæниз æвзартæ кæй суадздзысты, уымæй.

7. Бакæсын æмдзæвгæ «Ныфс» (кæсы ахуыргæнæг). Уый фæстæ сабитæ сæхинымæр бакæсынц уацмыс.

Фæрстытæн дзуæппытæ раттын æмдзæвгæйы рæнхъытæй.

— Радзурут фыд æмæ фырты цæстæнгасы тыххæй цардмæ.

— Поэт адæмимæ куыд баст у, уый бæрæггæнæг рæнхъытæ цавæртæ сты?

8. Литературæйы теори. Метафора.

Бакæсын чиныджы æрмæг.

Æрхæссын дæнцæгтæ æмдзæвгæ «Ныфс»-æй.

III. Хæдзармæ куыст. 1. Сахуыр кæнын дыууæ æмдзæвгæйы дæр аив кæсын.

2. Сахуыр кæнын æмдзæвгæ «Ныфс» æнæ кæсгæйæ.

3. Текст «Метафора» хи ныхæстæй дзурын базонын.

ЦЫППÆРДÆСÆМ УРОК

Урочы темæ: Къоста. «Всати».

Урочы нысан: 1. Къоста — поэт, рухстауæг, адæмы фæтæг. Сабитæн поэты уыцы миниуджыты тыххæй радзурын.

2. Сабиты æмдзæвгæйы мидисимæ базонгæ кæнын. Ирон фольклоры бындурыл фыст кæй у, уый тыххæй зæгъын. Всати ирон мифологийы сырды бардуаг кæй у, уый бамбарын кæнын.

Цæстуынгæ æрмæг: Къостайы чиныг «Ирон фæндыр», Всатийы зарæг магнитофоны лентыл кæнæ пластинкæйыл фыстæй.

Урочы мидис:

I. Сбæрæг кæнын хæдзармæ куыст.

1. Радзурын æмдзæвгæ «Ныфс» æнæ кæсгæйæ.

2. Фæрстытæ раттын æмдзæвгæ «Мæгуыры зæрдæ» равзарины тыххæй:

— Кæй кой кæны поэт æмдзæвгæйы?

— Цы зæгъы мæгуыр лæджы царды æмæ куысты тыххæй?

— Куыд пайда кæны поэт зымæгон æрдзы нывтæй адæмы цард равдисыны охыл?

— Цæмæн схуыдта поэт йе 'мдзæвгæ «Мæгуыры зæрдæ»? Куыд æй схониккат сымах та?

— Бакæсут, æмдзæвгæйы цы метафорæтæ ссардтат, уыдон.

II. Ног æрмæг. Æмдзæвгæ «Всати».

1. Ахуыргæнæджы раныхас.

Къоста уыди адæмы поэт æмæ сын æвдыста сæ сагъæстæ, сæ бæллицтæ, сæ уæззау хъысмæт. Ирон адæм бæгънæг æмæ стонгæй хæхты цъассыты куы цардысты, рухсы цъыртт сæм куы никæцай цыд, уæд Къоста сидти Уастырджимæ, фыййаумæ, ома фæтæгмæ, цæмай адæмы рамбырд кæна иумæ æмæ сæ бынтон сæфын ма бауадза. Фæлæ уыцы рæстæджы ахæм лæг нæ уыд ирон адæмы æхсæн, æмæ Къостайы сидтмæ куы ничи фæзынд, уæд бамбæрстой: Къоста йæхæдæг у сæ фæтæг, сæ хуыздæрты хуыздæр, сæ зондджындæрты зондджындæр.

Стыр ахъаз фæци Къостайæн ирон фольклор. Диссаджы хæзнатæ ис ирон адæмон сфæлдыстады. Къостайы уацмыстæй бирæтæ фыст сты уыдоны бындурыл. Абон нæ ныхасы сæр уыдзæн æмдзæвгæ «Всати».

2. Байхъусын зарæгмæ магнитофоны лентыл кæнæ пластинкæйыл фыстæй æмæ йыл æрдзурын.

3. Ахуыргæнæджы раныхас.

Ирон мифологимæ гæсгæ Всати у сырды бардуаг. Цуанæттæ йæм куывтой, цæмай сын йæ фосæй фæхай кæна. Всати уыди дауджыты зæронддæр æмæ йын хæхты тæккæ бæрзонддæр бынат ис. Æмдзæвгæ райдайы Всатийы цæрæнбынаты нывтæй. (Бакæсын æмдзæвгæйы скъуыддзаг).

Хур арвыл дзæвгар суади, фæлæ ма зæронд Всати хуыссы, авд лæппуйы йæ алыварс зылыңц, залмы сыфтæ тилыңц, бындзыты йæм хæстæг нæ уадзыңц. Уæдмæ аходæн сцæттæ кодтой иннæ авд лæппуйы, æмæ Всати хæрынмæ бавнæлдта. Уалынмæ йæм, дардмæ кæсын кæмæн у йæ хæс, уыцы лæппу æрбауад æмæ радзырдта, комы нарæджы цы диссаг федта, уый: фараст барæджы — гæрзифтонгæй, алцæмай æххæстæй курынц иу мæллæг саг. Всати дзуры лæппумæ (бакæсын æмдзæвгæйæ уыцы рæнхъытæ).

Ацы эпизодай фыссæг Гусалты Барис афтæ зæгъы: «Мæнмæ гæсгæ, ам «фæдавта» комкоммæ давын нæ амонь, фæлæ йын Всатийы фосæй нывæндтæ кæй хæссынц, уый йын хæлæггаджы хуызæн у, зæрдæрæхойæн (уæдæ йын æндæр куыд бамбарæн ис). Стæй Уастырджийы фыдгой кæй кæны Всати, кæй йыл худы, уый ма сæ дыууæйы æцæгдзинад уырнинагдæр кæны».

Акасти та дарддзæст лæппу æмæ уыны: авд цуаноны сæ мæгуыр дарæсты (æрчъитæ, пака худтæ сыл, топп — рæхсæнтæй баст) хъазуатæй зарыңц. (Бакæсын æмдзæвгæйы ныхæстæ). Уый фехъусгæйæ Всати лæппуйæн бафæдзæхста: «Аскъæр сыл нæ сион (ома нæ сыкъаджын фосæй), хорз сæ фен, лæгау».

4. Дзырдуатон куыст: ерæдзыпп, хъримаг, рæхсæнтæ, сион, айнаг, хъазуат, æрчъитæ, сæр æхсырфæй даст.

5. Бакæсын æмдзæвгæ (кæсы, сабитæй хуыздæр чи арæхсы, уый).

6. Кæд ма рæстæг уа, уæд æмдзæвгæ рольтæм гæсгæ бакæсын.

III. Хæдзармæ куыст.

1. Сахуыр кæнын æмдзæвгæ «Всати» æнæ кæсгæйæ.

2. Бацæттæ кæнын дзуæппытæ чиныджы фæрстытæн.

ФЫНДÆСÆМ УРОК

Урочы темæ: Хетæгкаты Къоста. Æмдзæвгæтæ «Хъуыбады» æмæ «Тæхуды».

Урочы нысан: 1. Базонгæ кæнын сабиты æмдзæвгæты мидисимæ.

2. Цыбырæй æрдзурын «Ирон фæндыр»-ы поэтикон хицæндзинæдтыл.

3. Сабитæм фæндырæй цæгъдыны аивадмæ уарзондзинад æвзарын кæнын.

Цæстуынгæ æрмæг: Чиныг «Ирон фæндыр», магнитофоны лентыл кæнæ пластинкайыл фыстæй Хъуыбадыы зарæг кæнæ цагъд, Тугъанты Махарбеджы ныв «Хъуыбады».

Урочы мидис:

I. Сбæрæг кæнын хæдзармæ куыст.

1. Иу — дыууæ скъоладзауы радзурынц æмдзæвгæ «Всати» æнæ кæсгæйæ. Иннæ æртæ — дзурынц рольтæм гæсгæ.

2. Дзуапп раттын фæрстытæн:

1. Æрдзурут цуанонты дыууæ къорды хицæндзинæдтыл: се 'ддаг бакаст, сæ удысконды миниуджытæ.

2. Цы цæстæй ракасти Всати хъæздыг фараст барæгмæ? Авд цуанонмæ та? Цымæ цæмæн?

3. Æрдзы нывтæ æвдыст кæм цæуынц, уыцы бынæттæ радзурут æмæ сын сæ нысаниуæг бамбарын кæнут.

II. Ног æрмæг. Æмдзæвгæ «Хъуыбады».

Сабыргай хъуысы Хъуыбадыы зарæг магнитофоны лентыл кæнæ пластинкайыл фыстæй. Кæд ахæм амал нæ уа, уæд фæндырæй цæгъдын чи зона, ахæм ахуырдызæу чызг ацæгъдæд зарæджы мелоди.

1. Ахуыргæнæджы раныхас.

«Ирон фæндыр»-ы поэтикон хицæндзинадтыл куй дзурам, уæд зæгъын хъæуы уый, æмæ сты хуымæтæг. Къоста йæ фалгонцтæн равзары хуымæтæджы формæ, сфæлынды сæ æнгом æмæ рæсугъд фæлысты, æмæ йæ хъуыды æххæстæй фæхæццæ ваййы адæммæ. Йæ джиппы уагъд стихы нæй уæлдай дзырдтæ, æнæхъуаджы къæбæлдзыг ныхæстæ. Диссаг у сæ композицион арæст æмæ фидауц.

2. Байхъусын зарæгмæ æмæ йыл æрдзурын.

3. Ахуыргæнæджы раныхас.

Чи уыди Хъуыбады? Цæстытыл ауайы зæронд, магуыр æмæ гуыбыр лæг, йæ къæрид кæрцы æнкъардæй бады ныхасы, йæ хъисфæндырæй цæгъды æмæ царциаты диссæгтæ дзуры адæмæн. Æмæ та ацы ран Тугъанты Махарбеджы кой æнæ скæнгæ нæй, уымæн æмæ уый цы хуызы æвдисы Хъуыбады, раст афтæмæй уайы нæ цæстытыл. (Равдисын ныв æмæ йыл лæмбынæг æрдзурын).

Куыд фехъуыстат, афтæмæй зарæджы хъайтар у сидзæр лæппу, йæ сау бындурыл баззад, ома, йæ хæдзарвæндагæй ма æрмæст уый баззади. Стонгæй æрвиты йæ бонтæ. Кæрдзыны мурыл фæкафы æмæ фæзары, цæмæй ма амæла сыдæй. Куы фæхъомыл, уæд æххуырсты бацыд иу бонджынмæ. Фæлæ йæ цард нæ фæхуыздæр. Мæнæ куыд зæгъы Къоста уый тыххæй:

Бæгънæг, бæгъæввад,

Æстонг, уысмæн над

Хуыцауы рæстæй!

Цъыфæй ныррæсыд, —

Хæфсытæ уасыд

Йæ къахы скъуыдтæй.

Уæддæр йæ фос афтæ уарзта, æмæ-иу сын йæ салд æрчыйæ ласта фæсал æмæ сын æй лæвардта хæрынмæ. Æгæрон уарзтæй уарзы æрдз æмæ йын уыцы уарзондзинад йæ зæрдæйы гуырын кæны зарджытæ æмæ кадджытæ.

Фæлæ æрцыд æнамонд хабар — йæ фосæй фынддæс нæ ары. Цы бакæна — æлдар фыдлæг у, амардзæн æй, мæлын та йæ нæ фæнды. Хъуыбады æлдары фос ныууагъта æмæ Дыгурмæ фæлыгъд Адайы æфцæгыл, уырдыгæй та Калакмæ.

Бирæ фæхатти алы рæтты. Алкæм дæр ын йæ зарджытæ æмæ кадджытæм хъуыстой зæрдиагæй, Калачы ма сæндæтты дæр бадти йæ цагъды руаджы. Фæстагмæ зæрондæй, бынтон куырмæй фæстæмæ æрбаздæхт йæ хохбæстæм.

4. Дзырдуатон куыст: уысмæн над, Хуыцауы рæстæй, къахы скъуыдтæ, дзыназын, цардуалдзæджы, къæдзæх-лæгæт, фæсал, бæрз-бызычъи, ривæддон, сæнттæ, сæрнывонд, уæзæг.

5. Бакæсын æмдзæвгæ (кæсы ахуыргæнæг æмæ алы строфа дæр æмбарын кæны сабитæн).

6. Равзарын æмдзæвгæ фæрстытæм гæсгæ:

— Чи уыди Хъуыбады?

— Куыд æрвыста йæ сабийы бонтæ?

— Йæ сидзæр цард æвдыст кæм цæуы, уыцы рæнхъытæ бакæсут.

— Цæмæ бæллыди Хъуыбады?

— Цæмæн афтыд æндæр бæстæмæ?

— Бакæсут, æрдзы нывтæ кæм æвдыст цæуынц, уыцы бынæттæ.

7. Литературæйы теори.

— Сывæллæттæ, зæгъут-ма, цы у пейзаж?

8. Ахуыргæнæджы раныхас.

Уæдæ афтæ, пейзаж у францаг дзырд, амоны æрдзы нывты æрфыст. Стыр ахадындзинад ын ис литературон уацмысы. Уый руаджы бæлвырддæрæй, ирддæрæй разынынц удыхъæды миниуджытæ, уацмысæн йæ эмоционалон тыхыл бафты, йæ сæйраг хъуыды бæстондæр æвдыст æрцæуы. Зæгъæм, Хъуыбадыйы стыр курдиат æвдыст цæуы ахæм рæнхъыты руаджы:

*Бæрзонд урс хæхтæ,
Æнкъард къæдзæхтæ,
Æгомыв бæлас
Фыййауы уарзынц
Æмæ йын зарынц
Сæ сусæг ныхас.*

Кæнæ райсæм Къостайы æмдзæвгæ «Всати». Куыд аив, куыд рæсугъдæй æвдисы поэт æрдзы нывтæ, уымæ-ма кæсут:

Хур æркаст, нывæнды

Хохæй хохмæ тын.

*Дон кæлы йæ рæзты
Урс æхсæрдзæнтæй,
Цъититæ йæ фæрсты
Бадынц их-зæйтæй.*

9. Бакæсын, ирон литературæйы хрестоматийы пейзажы тыххæй цы æрмæг ис, уый æмæ йæ равзарын.

Ахуыргæнæджы раныхас.

Сывæллæттæ, нæ урочы темæ куыд амонь, афтæмæй хъуамæ мах базонгæ уæм Къостайы иннæ уацмыс «Тæхуды»-имæ. Ацы æмдзæвгæ дæр автобиографион у. Лирикон герой бæллы адаймаджы æрдзон, фæлæ хуымæтæгдæр æмæ æнцон фæндиæгтæм. Æмгæрттимæ хæларæй цæрын, кусын, бинонты дарын у алкæй хæс дæр. Адæмæн лæггад кæнын, адæмы раст фæндагыл аразын, сæ кад сын хъахъхъанын, се 'хсæн уарзондзинад фидар кæнын — уыдон сты йæ бæллицтæ.

Æмдзæвгæйы сюжет арæзт у æртæ строфайæ, фыццаджы сты сабийы бæллицтæ. (Бакæсын фыццаг строфа).

Ацы бæллицтæ, кæй зæгъын æй хъæуы, баст сты поэтæн йæхи цардимæ. Къоста мады рæвдыд нæ зыдта æмæ йын ный-йарæджы фæлгонц зынаргъ уыди, тæхуды кодта мадджынтæм.

Дыккаг строфайы поэт æвдисы бинонты дарæджы хъуыдытæ, æрдзон тырнындзинæдтæ. Толстой афтæ загъта, æцæг амонджын, дам, уый у, бинонты 'хсæн амонд чи уыны. Къостайы, куыд зонæм, афтæмæй уыцы амонд нæ фæци.

Æртыккаг строфайы уынæм зæронд лæджы идеалтæ æмæ уыдонæн ис ахсджиаг æхсæнадон нысаниуæг: лæг хъуамæ адæмы уарза, адæмы 'хсæн йæхицæн хорз ном скæна, йæ фыдæлты кад ноджы бæрзонддæр сиса æмæ афтæмæй ацæуа мæрдтæм.

10. Бакæсын æмдзæвгæ чиныгмæ гæсгæ.

III. Хæдзармæ куыст.

1. Сахуыр кæнын æмдзæвгæ «Хъуыбады» æнæ кæсгæйæ.

2. Литературæйы тетрæдты ныффыссын пейзажы тыххæй æмбарынад æмæ цалдæр дæнцæджы, кæй ахуыр кодтой, уыцы уацмыстæй.

3. Æмдзæвгæ «Тæхуды» аив кæсын сахуыр кæнын.

Уыдзæн ма.



ХАБАР УЫД ХАБАРОВСКИ

Æхсайæм азты райдиан æфсæддон училищейы куы бакастæн æмæ афицеры цин куы райстон, уæд мæ арвыстой Хабаровскмæ — Дард Хурыскæсæны стырдар æмæ рæсугъддар горæтмæ. Æрбынæттон дзы дæн, фæлæ мын дзы ахсджаг цыдар нæ фаг кодта.

«Ам ирæттæ ма уа, уымæн уæвæн нæй», — скарстон махицæн æмæ иу бон бацыдтæн милицæмæ. Паспортон хайады хицауæн зæгъын: «Хабаровски мын иу ирон лæджы адрес, кæд гæнæн ис, уæд бацамон». Уый мын дзуапп радта:

— Изæры-иу «Динамо»-йы спортивон залмæ 'рбацу, æмæ дæ уым иу кæимæдæр базонгæ кæндзынæн де 'мзæххонтæй.

Уыцы бонты ам цыдысты Фæсбайкал æмæ Дард Хурыскæсæны зонæйы уæгъдибар хъæбысхæстæй ерыстæ. Милицæйы булкъон мæ бакодта, богæлттæ гауызмæ рацæуыны размæ сæхи кæм цæттæ кодтой, уыцы уатмæ. Фæдзырдта иу уæйыджы хуызæн бæрзонд æмæ бæзæрхыг саулагъз лæппумæ:

— Дзантемыр, мæнæ ацы лейтенант ирон лæджы агуры æмæ ма йын дæуæй ирондар кæй ссарон!..

Уый йæ мидбылты бахудт æмæ мæм йæ дынджыр къух æрбалæвардта:

— Зæнджиаты Дзантемыр.

Æз дæр ын махи бацамыдтон. Дзантемыр мæ, ерыстæ цы уæрæх залы цыдысты, уырдам бакодта æмæ йæ бæзджын хъæлæсæй иронау ныхъхъæр ласта:

— Ирон лæппутæ! Мæнæ уын итувард уазæг Хъæдгæронæй.

Афтæ базонгæ дæн æртындæс ирон лæгимæ — Ботъоты Черменимæ, Засеты Хаджумар (рухсаг уæд!), æфсымæртæ Туаты Никъала æмæ Хъазыбег, Кадиты Петр, Кодзырты Гермæн, Хъайтыхъты Геор æмæ иннæтимæ.

Æз фæраздаронæй мын Дзантемырæй æппæлын райдыдтой. Сæ иу мын афтæ, Дзантемыр, дам, у Уæрæсейы æрдæгуæззау уæзы тыхджындæр богал уæгъдибар хъæбысхæстæй. Дыккаг загъта: «Дзантемыр у горæты хуыздар зырнæйзилæг, йæ къам Кады фæйнагæй цух нæ кæны». Æртыккаг мын фехъу-

сын кодта, Дзантемыр кәй у Хабаровски крайы уәгъдибар хъæбысхæсты иугонд командæйы сәйраг тренер. Цыппарæм бафтыдта, Дзантемыр, дам, ноджы у Хабаровски горсоветы депутат...

Уыдæттæ дæр — о, бæззынц рæгъмæ хæссынæн, фæлæ æцæг разынд ирæтты ирондæр, æцæг. Иу заман дын нæ æрбамбырд кодта æмæ афтæ:

— Мах ирон лæгтæ кәй стæм, уый æнæхъæн горæт дæр зоны. Æмæ нæ ирон ном ма худинаг кәнæм. Йæхи уæ адамы 'хсән хорз чи дары, йæ куысты фæзминаг чи у, уымæн æз йæ хуыздæр хæлар, йæ иуæрдион æфсымæр. Æз карз нозт мæ дзыхмæ нæ хæссын, тамако нæ дымын æмæ сывахæн дæр уый мæ зæрдæ зæгъы... Иу хатт ма уын æй фæдзæхсын: ирон адамы минæвар нæ кәй у алчидæр, уый уæ рох ма уæд!

Æмæ Дзантемырæй æфсæрмы кодтам, никәй нæ фæндыд йæ зæрдæхудты бацæуын.

Уалынды Дзантемыры хæдзары æрцыд стыр цины хабар. Йæ цардæмбал Земфирæйæн райгуырды фырыхъулы хуызæн лæппу. Æрæмбырд стæм лæппуйыл ном савæрынмæ. Алчидæр тырныдта, номæварæг уый куы суыдаид, уымæ. Алы нæмттæ гæххæтты гæбæзтыл ныффыстам æмæ сæ нæ кæстæры хуыд савæрдтам. Хæлтæ 'ппарын райдыдтам. Ирон æгъдаумæ гæсгæ уыцы бар радтам нæ фынджы хистæр дæлбулкъон Туаты Никъалайæн. Никъала хал систа, райхæлдта йæ æмæ бакаст: Виктор.

Афтæ рауад, æмæ уыцы ном ныффыста Никъала йæхæдæг. Æгъдауы рад ноггуырдаг арфæтæм куы 'рхæццæ, уæд Никъала мадæн сывæллоны нæ размæ рахæссын кодта æмæ скуывта — абоны хуызæн мæ зæрдыл лæууы:

— Дзантемыр! Ды дæ Уæрæсейы тыхджындæр богæлттæй иу. Дæ ноггурыд фырт Виктор дæуæй номдзыддæр æмæ тыхджындæр богал куыд суа, æмæ йæ ном æнæхъæн дунейыл куыд айхъуыса, ахæм амонд дын Стыр Хуыцау, Сызгъæрин Уастырджи æмæ Хетæджы дзуар балæвар кәнæнт!

Хабаровски службæ кæнын куы райдыдтон, уæд мæ æд бинонтæ 'рцæрын кодтой полчыи лазареты. Иу уат мын дзы суæгъд кодтой. Мæ дыууæаздыд хъæбул Костя бон изæрма хъазыд рынчын салдæттæ æмæ афицертимæ.

Ирæттæй мæм чидæртæ уазæгуаты бафтыд æмæ мæ царды уавæртæ Дзантемырæн фехъусын кодтой: «Сывæллоныл исты æвзæр низ куы ныххæца, уымæй тæссаг у...»

Иу сәрдыгон изәр дын мә салдәттимә къласы бадәм әмә нәхи цәттә кәнәм райсомы ахуыртәм. Әваст динамикәй райхуыст радгәс афицеры хәәләс:

— Лейтенант Чехойы-фырт! Взвод спортивон дарәсы әвәсти-атәй спортивон залмә!

Бахәццә сә ластон уырдаем, әндәр уәдә цы уыдаид. Кәсын, әмә мәнә диссаг: Зәнджиаты Дзантемыр, нә полчъы булкьон Зайцев Н. В. әмә дивизийы разамонәг инәлар-майор Тараканов Н. Ф. цәлхдымбыләй зәрдиаг ныхас кәнынц. Әз инәлармә бацыдтән әмә йын рапорт радтон. Инәлар йә мид-былты бахудт әмә мын афтә:

— Уый дәм мәнә де 'мзәххон фәдзырдта, фәнды йә дә салдәттән цалдәр тренировкайы скәнын.

Дзантемыр взвод дыууә рәнхъәй ныхәй-ныхмә әрләууын кодта әмә сын амонь, цы әмә куыд кәнөй, уый. Хъуамә фыц-цаг рәнхъ бырсой дыккаг рәнхъмә, уый фәстә та иннәрдаем. Дзантемыр сын әвдисын райдыдта, «знадъы» къәхтәм куыд фәләбурын хәәуы әмә йә дә быны куыд скәнын хәәуы, уый. Йә ныхмәләууәг мызыкхъ ләппу цәстыфәныкъуылдмә йә уәнтыл гауызыл февзәрд... Дыууә сахаты фәстә тренировка фәцис, әхсәвәр афон әрхәццә, инәлар мын йә сахатмә ацамыдта. Әз ләппуты къазармамә арвыстон, мәхәдәг уазәгимә баззадтән, афәндараст әй кәнон, зәгъгә. Инәлар йә машинә-йы шофырән загъта, цәмәй Дзантемыры йә хәдзарыл сәмбәлын кәна. Стәй булкьон әмә инәлар Дзантемырән дзурын байдыдтой, цәмәй не 'фсәддон хайы тренерәй кусыныл сразы уыдаид, суанг ма йын стыр әхцатәй дәр зәрдә 'вәрдтой.

— Ау, әз ам, горсоветы депутат, Уәрәсейы Федерацийы әвзист майданәй хорзәхджын богал, мә сәрмә уый әрхәсдзынән, әмә сымахмә әхцайыл кусыныл сразы уон?! Әз уын уә богәлтты ерыстәм дәр бацәттә кәндзынән, Чехойы-фырты взводы салдәтты та ләвар ахуыр кәндзынән, әрмәст ын сымах исты амаләй фатер радтут, кәннәуәд йә фыртыл исты низ куы ныххәццә, уәд тәригъәд у.

Дыккаг бон мә инәлар йәхимә бахуыдта әмә мын фатеры дәгъәл радта:

— Дыууә салдаты демә акән, фатер сцалцәг кәнүт әмә дзы дә бинонтимә дзәбәхәй цәр...

Афтә әз Зәнджиаты Дзантемыры әххуысәй райстон мә фыццаг фатер.

Уæдæй рæстæг рацыд. Уæдмæ æз сбулкъон дæн, афтыдтæн фæсарæнтæм, уыдтæн Прагæмæ хæстæг. Иу бон сихорафон хæдзармæ 'рбацыдтæн. Цалынмæ мын мæ къæбæргæнæг фынг æвæрдта, уæдмæ æз радио хъæрдæр скодтон — Мæскуыйæ фæстаг хабæрттæм байхъусон... Уалынджы дын куы райхъуысид: «Дунеон ерысты уæгъдибар хъæбысхæстæй фæсивæды 'хсæн дунейы чемпион сси Зæнджиаты Виктор».

— Ай, мах Хабаровски ном Виктор кæуыл сæвæрдтам, уый ма уæд, — загътон мæ цардæмбалæн.

— Зæнджиаты мыггаг стыр у, уызæн ма сæм Виктортæ, — сабыр мæ кæны уый.

Цыма киномæ кастæн, уыйау мæ цæстыты раз февзæрд Хабаровски Зæнджиаты Дзантемыры хæдзар, номæвæрды куывд, Тутаты Никъалайы сидт. Куыд сбæлвырд кæнон, ныр ацы ног дунеон чемпион Зæнджиаты Дзантемыры фырт Виктор у, æви нæ?

Уыцы рæстæг Минводы куыста нæ хабаровскаг хæлар, зындгонд тæхæг Засеты Хаджумар. Сахаты фæстæ телефонæй йемæ ныхас кодтон: «Хаджумар, Мæскуыйы диктор радзырдта, зæгъгæ, дунейы чемпион фæсивæды 'хсæн уæгъдибар хъæбысхæстæй сси Зæнджиаты Виктор. Уый Дзантемыры фырт ма уæд?» «Æцæгæй дæр уый у Дзантемыры фырт — нæ куывд ыл комкоммæ 'рцыд», — дзуапп мын радта Хаджумар цинæйдзаг хъæлæсæй. Мæ цинæн дæр кæрон нал уыд.

Иу ахæм хабары тыххæй ма мæм раст кæсы радзурын. Зæнджиаты Дзантемыр иу сæрд йæ богæлтты ерыстæм аласта. Хабаровски крайы командæ йæхи хорз равдыста — цалдæр дзы уæлдæр бынæттæ бацахстой.

Мæнæ Мæскуыйæ фæстæмæ сæ тæхыны рæстæг æрхæццæ, фæлæ сын Хабаровски уазæгуатæй се 'хцатæ æмæ документтæ адавдæуыд. Дзантемыр богæлттæн ныфсытæ æвæры:

— Тыхсгæ ма кæнут, лæппутæ! Кæд исты амал уайд. Хабаровскæй Мæскуымæ тæхæг «ТУ-114»-мы штурманæй кусы ме 'рдхорд Засеты Хаджумар. Уый нын кæд исты æрхъуыды кæнид.

Богæлттæ аэропорты гæппæввонгæй лæууыдысты, æмæ-иу исчи цалдæр хæссинаджы куы райста, уæд-иу ахæм адæмæн æххуысмæ фесты. Уый фæрцы уал къæбæрамал кодтой. Æртæ боны фæстæ сæм Хаджумар уазæгуатмæ фæзынд. Дзантемыр ын хъуыддаг бамбарын кодта. Курортафон куы райдайы, уæд билет ссарын тынг зын хабар свæййы, ныр та адоны хъуыдис æнæхъæн дыууадæс богалы лæвар аласын. Хаджумар ацыд йæ

хæдтæхæджы командирмæ, цæмæй уый уæлдæр хицауадимæ баныхас кодтаид. Нæ йын лæвардта разыйы дзуап, æмæ йын уæд Хаджумар дæр загъта:

— Мах Хабаровскы богæлтты ам æвæгæсæгæй æмæ æварæзæй куы ныууадзæм, уæд нæ адæм нæ бамбардзысты, æмæ ма нын уæд Хабаровскы цæрæн уыдзæн?

Командир хицауадмæ араст ис, суанг граждайнаг авиацийы министрмæ схæццæ. Уый хорз зыдта æрыдойнаг богæлтты — Хъуылаты Барисы æмæ Зæнджиаты Дзантемыры. Æмæ бардзырд радта: богæлттæн аэропорты хæрæндоньы хъарм хæринаг бахæрын кæнын, хæдтæхæгмæ сæ сæрмагонд автобусы баласын æмæ сæ сæ бынæтты сбадын кæнын. Хабаровскмæ куы ныххæццæ уой, уæд сæм хъуамæ уым дæр æнхъæлмæ кæса сæрмагонд автобус æмæ сæ сæ хæдзæрттыл сæмбæлын кæна...

Ирыстон йæ номыдзыд хъæбул Плиты Иссæйы 100 азы райгуырды бон куы бæрæг кодта, уæд æз дæр хуынд адæмимæ фæдæн æмæ базонгæ дæн нæ богæлтты богалдæртæй иуимæ — Андиаты Сосланимæ. Æмæ йæ иуахæмы Дзантемыры тыххæй бафарстон, уый та цы бацис, загъгæ.

— Куыд цы бацис? Йæ райгуырæн горæты мэр у, Æрыдоньы сæр!

Æвæджиауы 'хсызгон мын фæцис уыцы хабар фехъусын. Фæлæ мын, хъыгагæн, нæ бантыст Дзантемыры бабæргæ кæнын, æвæстиатæй мæ Стъараполмæ здæхын бахъуыд. Æрмæст кæд нырæй фæстæмæ дæр бонты мыстытæ нæ райдаиккой хæрын, æмæ фембæликам 40 азæй фылдæры фæстæ.

Ацы фыстæг уал нæ фембæлдæн развæдгæнæджы салам фæуæд.



ДЗЭНЭТЫ ДЭР ИС МЭСТДЖЫНТЭ

Ацы бэстэйи хьалонтэ апындэр ничи эмэ ницэй тыххэй фиды, уэдэ дзы астэуккаг эмэ уэлдэр ахуырад дэр у зыбыты лэвар, лэвар дзы ныккэнынц сә машинэты бензин эмэ соляркэ дэр — йэ зэххы бын циу, уымэй иууылдэр нефть у. Адамма дэр дзы дохтыртырдыгэй ахэм лэмбынэг хьусдард цэуы. Эмэ дзы, зэгъан ис, эмэ рынчын адэймагыл стэм хатт сэмбэлдзынэ.

Дзэнэтон бэстэйи ном у Брунея, йэ сэргыи лэууы султан Хассанал Болкиах. Мэнэ йын сакьадах Борнейы цы галуан сэрэзтой, уым ис 600 уатэй фылдэр. Эрмэст дзы бынат нал факэны йэ... дыккаг усэн — Хайах Мариам Абдул Азизэн. Цэвитон, сә дзэнэтон мыды цыдэр кьэм бахауд, эмэ йэ нал уарзы Хассанал. Паддзахады бинойнагэн цы уэлбартэ эмбэлы, уыдон дэр ын байста.

Мах бэстэ, айгъай, дзэнэт нэу, фэлэ ма дзы адэм та дыккаг усы цотау аэнаурзон дэр сты — се льготатэ сын дзы исы хицауад, фэлэ йэххи уэлбартэм та 'вналын нэ уадзы. Кэмэн дзэнэт эмэ цэлэт, кэмэн та...



ХУДÆН НЫХАС ЧИ НÆ УАРЗЫ

Суанг ма йæ дингæнджытæ дæр уарзынц, сæхиуыл анекдоттæ æрымысынц. Иу дзы у ахæм...

Æдзæрæг тыгъд быдырты æрбацауы динтауæг. Уалынджы дын йæ размæ домбай фæцис. Лæг скатай, уæдæ нæ! Кæдæм балидзай — нæй, кæмæ фæсидай æххуысмæ — нæй, цæмæй йæ ныццæвай, уый дæр нæй, кæд ын йæ цæстыты змис бакалай, æндæр.

Уæд динтауæг фырадæргæй домбайæн Библийы ныхæстæй табутæ кæнын райдыдта. Уый фæсонт, æнцад лæууы æмæ йæм лæмбынæг хъусы, иу заман йæ цæссыг дæр æруад йæ хъуынджын русыл. Гъемæ дын уый дæр адæймаджы хъæлæсæй куы скувид:

— Уæ, Хуыцау, мæ сихор мын мæ фарсыл хæцын бауадз! — йæхæдæг фæлæбурдта мæгуыр лæгмæ æмæ йæ...

НЫСТУАНТÆ ÆВИ ФИДИСТÆ УОЙ...

Ныры дуджы чызджытæ, уæ уæлæ хæрзцыбыр ибкæ, науæд нарæг, уæ фæлмæн æрбадæнтæ æлхъивæг лæппуйы хæлаф, куы скæнут, уæ урс лæгъзбуаргуыбынтæ куы ныггом кæнут, уæхи куы схулæттæ кæнут алы дидитæ-бибитæй, уæд ма-иу...

Уæд ма-иу, тыхми уын чи бакæны, уыцы лæппуты азымы цæмæн фæдарут, уæхæдæг сын куы схъызын кæнут се 'рра туг, уæд?

Фæлæ тæригъæд дæр сты, тæригъæд, модæйы ахасты цы сылгоймæгтæ бахауы, уыдон — кæс, æмæ та уартæ нæ мадымадæлтæ æмæ фыдымадæлтæ дæр фæцæйтындынц абоныккон модæйы дарæсты!

Фыдæлтыккон ирон æгъдау æмæ æфсармы кой нæ зæрдигæй чи фæкæны, уый цымæ, æппындæр йæ алыварс дуне нæ уыны, цы дуджы цæры, уый æууæлтæ йæм нымады нæ вæййынц?..

Фароны мит цы урс уыд, цы урс æмæ цы фæлмæн æмæ пух...

ÆМБÆХСЫНÆЙ ХЪАЗТ

Калугæйы горæты айфыццаг иу гыццыл чызг йе 'нахъом æфсымæртимæ æмбæхсынтæй хъазыд æмæ йæ ма ссарой, зæгъгæ, сæ узалгæнæны бамбæхст.

Ай-гъай йæ не ссардтой æфсымæртæ! Фæлæ уый уæдмæ халас æвæрын байдыдта, дуар та йын гом кæнын нæ комы.

Уæдмæ бинонтæ дæр æмæ сыхæгтæ дæр фæфæдис сты, фæлæ æнæнтыст чызг иу ран дæр нæй. Уалынджы чидæр фæхъуыды кодта узалгæнæны раз тæригъæддагæй уынаргъæг чысыл куыдзы. Дуар фегом ластой, æмæ дзы чызг дæвдагæй рахауд. Дохтыртæ ма йæ тыхтæ-амæлттæй фервæзын кодтой.

УÆЛДАЙ ДАМГЪÆ

Новгороды облæсты ис хъæу Путлино. Хъæу æмæ хъæу, ахæмтæ Уарæсейы мингæйттæ. Фæлæ йæ цæрджытæ цыдæр кой кодтой: ныццъæх сты, махæн, дам, нæ хъæу Путлино нæ, фæлæ Путино хуыйны! Æмæ стæм путинцы! Науæд та путинисты.

Фæлæ сын уæлдай хъыг та уый у, æмæ сын Старлино кæй нæу йæ ном... Уæлдай дамгъæ дзы кæцы уайд, уый æнцон рахатæн у.

ГУЫБЫН ХОРЗ У, ХОРЗ!

Бангкоки сырдоны иу стыр къалатийы хæларæй цæрынц тигртæ, куыйтæ, хуытæ æмæ æндæр цæрагойтæ, хъæды мидæг кæрæдзийæн знаг чи у, ахæмтæ. Хæларæй та уымæн цæрынц, æмæ сæ гуыбын æфсæст у, хъазыны мæт йеддæмæ сæ ницы ис.

Исты сын бафидис кæнид лæг, фæлæ дын уыдон та афтæ куы загъой:

— Æмæ сымах, адæм, æфсæстæй дæр куы нæ фидаут кæрæдзимæ!

ФЫНÆЙГÆНÆН ХОСТЫ ХУЫЗДÆР

Фыссæг Дуайт Ламфи цæры Нью-Йорчы. Фæлæ нырма иу редактор дæр ахæм нæма разынд, æмæ йын йæ къухфыст 10 минутæй фылдæр бакæсын йæ бон кæмæн бацис — алкæй дæр сæ хуыссæг уайтагъд йæ быны скæны. Цыдæр ахæм сусæгдзинæд ис йæ дзырдты равæрд æмæ хъуыдыйæдты ритмикæйы.

Хабар чысылгай адæмыл ахæлиу, æмæ йын уæд йæ чыныджы къухфыст иу хъæздыг лæг балхæдта æмæ йæ йæхи хардзæй джиппы рауагъта ахæм номимæ: «Фынæйгæнæн хосты хуыздæр».

Йе стыр тиражæй уайтагъд ницуал аздад. Ныр дунейы горæт-

ты стырдартэй иуан æхсæвыгон йæ хуыр-хуыр æмхъалæсæй куы ссæуы, уæд уый зон, æмæ та адæм Ламфийы чиныг кæй хъавыдысты бакæсынмæ!

ЗАКЪОН ÆППÆТÆН ДÆР ИУМÆЙАГ У!

Штат Флоридаейы иу æхсæзæздзых чызг сæ сыхæгты цæхæрадонæй радавта хæдзарон тæрхъус — кролик. Пъæлицæ йын йæ гыццыл гуккытыл хъадаман бакъуырджой. Чызджы ныййарджытæ прокурормæ сæ хъаст бахастой.

— Закъон æппæтæн дæр иумæйаг у! — хъæддыхæй сын загъта уый.

ИННÆ ÆНÆНТЫСТ

Мæнæ иу зарæджы куыд ис, науæд дæм мæхæдæг фæцæуын чындзы, зæгъгæ, раст йæ хъуыддаг афтæ рауад Францы горæт Аленкойы цæрæг 4-æздзых чызгæн. Сæумæдæвдæгæй дын æд чысыл чумæдан фæцæйцыд уынджы. Сыхæгты лæг æй æрурæдта:

— Уый кæдæм рараст кодтай, мадемуазель?!

— Чындзы! Викторы уарзын, кæд мæнæй æнæхъæн дыууæ азы хистæр у, уæддæр.

Лæг æй сæхимæ акодта. Ныр уыцы æнаккаг Виктор та уыцы сахатыл йæ тæккæ адджын фынайыл уыд.

СÆРДЫ ТÆВД БОНТЫ

Ахуыргæндтæ цæмæ нæ фæкомкоммæ ваййынц! Æмæ фæфиппайдтой: нарæгхъуыр агуывзæйæ куы нуазай, уæд дæ дойны тагъддæр басæтдзынæ, уæрæххъуырай нуазгæйæ та æфсис нæ зондзынæ!

БАРВÆНДÆЙ НЫГÆД

Кæд чехаг лæг Зденек Заградкайыл 50 азы сæххæст, уæддæр ма алцы базонын æмæ бафæлварынмæ дæр тырны. Цасдæры размæ та йæхи ныгæнын бакодта, æрмæст ингæнмæ бынмæ ставдгомау хæтæл уагъд уыд улафынæн. Мæрдон талынджы бафæрæзта æнæхъæн дæс боны, æппæтæй зындæр, дам, уыд

әнә донәй. Фылдәр рәстәг кодта фынәй, хьаләй та-иу царды нысаны фәдыл хьуыдыты ацыд.

Йе сгуйхт ын Гиннесы чиньгмә бахәсдзысты.

УЫНГӘГДЗӘСТ ЦОТ СӘ НӘ ХЪӘУЫ

Израилы бәстәйы абон цары әмә кусы 300 минмә 'ввахс китаиджы. Әцәг афтә дзырдгондәй: дзуттаг чызджыты куыд нә курой, стәй суанг ацырдыгон сылгоймәгтәм дәр хәстәг куыд нә цәуой, афтә!

Дзутт зәгьынц: мах, уынгәгдзәст цоты фәрцы сбирә уәм, уый нә фәнды.

ӘМГУЫППӘЙ АРЫНМӘ ФЕСТЫ

Бонән диссаг хьусы ләг: Мысыры горәт Мануфияйы университеты фәлварәнтә цыдысты. Уалынджы дын авд студенткәйы әвәстиатәй әвгәдгәсты сәр бахьуыд — сә арын кьахыл ныллаууыдысты!

Ахәццә сә кодтой арәндонмә. Фәйна фырыхулы хуызән гуырды сын рантыст дунемә, фәлә профессор уайтагьд сә уәлхьус алаууыд: билеттә, дам, сисут әмә дзуапп дәттут!

ФЫДӘЛТЫ СТДЖЫТӘ

Фыдыбәстәйы Стыр хәсты заман Тамбовы обләсты хьәу Большая Кошмайы концлагермә әрбаластой япоинаг уацайрәгты.

Адәм цы уой, уымәй баззайынц алы уавәрты дәр: япоинагтән хьахьхьәнджытә нә хьуыд, уымән әмә самурайтә иугәйттәй дәр әмә хицән кьордтәй дәр нә фәлидзынц — се 'мбәлттәй сын искәй фәсте нәдәр цәфәй уадзән ис, нәдәр мардәй. Ам та семә бирә уыд цәфтә дәр әмә мәрдтә дәр.

Уый нә, фәлә ма сын сә самурайты кәрдтә дарыны бар дәр уыд. Ахәм кардәй әндәр искәй никуы ныццәвдзән самурай ләг, әрмәстдәр әй йәхицән харакири скәнынан фәхьәуы.

Уацайрәгтә алы куыстытә кодтой, самадтой хорз скьола, сарәзтой ахьаззаджы хид цәугәдоны сарты... 1948 азы сә ауагьтой сәхимә, әрмәст сын сә мәрдты аласыны бар нә радтой — 125 ингәны сә баззад. Фәлә сә байзәддәгтәй рох никуы уыдысты. Ныр сын Уәрәсейы хицауад сә фыдәлты стджытә аласынан бар радта...

ИРЫСТОНЫ АГÆР БИРÆ ИС... ИРÆТТÆ

Æрцауагæй та чи не свæййы æлдар Ирыстонæн. Фæлæ нæм сæ советон дуджы æрвитгæ дæр кодтой сæрмагондæй. Гъемæ сæ иу уыд Одинцов, партийы обкомы фыццаг секретарь. Акæстытæ кодта йæ алыварс «ног цъылын» æмæ скарста, зæгъгæ, Ирыстони æгæр бирæ ис ирæттæ бæрнон бынæтты. Æмæ сæ ссивын-мæрзын байдыдта — кæй мæхъхъæлонæй ивта, кæй — уырыссагæй.

Уæд дын фæкомкоммæ «Рæстдзинад»-ы редактор Хъаныхъуаты Валодямæ дæр. Ссардта æфсон, систа йæ. Иу цасдæры рæстæг æй никæмæй ивдæуы, бынат дзæгъæлæй лæууы. Цалдæр бæрнон лæгæй лæууынц æмæ сæ иу афтæ:

— Ног хабар нæма фехъуыстат?

— Циу?

— Валодяйы бынатмæ лæг ссардтой...

— Уæд кæй?

— Марченкойы! Уый хуызæн, дам, ирон адæмæй йе сæфт ничи уыны...

АРАУГÆ ХУР

Хуыцау, æвæццæгæн, адæймаджы æрдзы фыдбылызæн скодта — суанг ма зæххон климæт дæр ивы йæ архайдæй, йе 'нæрхъуыды митæй. Фæлæ уый уæлдай бæллæхагдæр у Африкæйы. Ам стыр промышленнон куыстуæттæ нæй, æмæ дзы уыйадыл арв бирæ сыгъдæгдæр у.

Уый та иуæй хорз у, иннæмæй дзы хур араугæдæр у, зæххы сæрмæ дзы фæздæгæй цатыргонд кæй нæй, уый тыххæй.



Уф, уф, Африкæ!

ЦÆЛХЫТЫ КАФТ

Уæд та нæ хъуыстгонд ансамбль афтыд Вьетнамæ. Ацы хатт сын семæ арвыстой партийы обкомы пропаганда æмæ агитацийы хайады сæргълæууæг Тотраты Абхазы. Стыр

сгуйхтэй куы сыздæхтысты, уæд Ахбаз обкомы бюройы дзурь:
— Афтæ дис ныл кодтой, Билар Емæзайывич, афтæ дис, æмæ сæ кæд фæндыд нæ чызджыты къабаты бынмæ бакæсын!
Цæлхытыл, дам...

Бюройы уангтæ артæнхæлдтæ кодтой фырхудæгæй.

— Нæ, нæ! Æз уый зæгъинаг дæн... уыдтæн, æмæ сын сæ къабаты бынмæ уый тыххæй нæ кæсынвæнд кодтой, фæлæ...

Ничиуал хъуыста Абхазмæ, йæ рæстдзинад сæ нал хъуыд.

ЦÆФ ТИГРЫ МАСТ



Дард Хурыскæсæны цæугæдон Колумбейы Игорь Шаров кæсаг ахста. Ныр мын фаг у, зæгъгæ, куыд загъта æмæ хъæмæ куыд здæхт, афтæ хæрхæмбæлд фæцис тигримæ. Хъæдгæсæй куыста æмæ зыдта ацы сырды миниуджытæ. Къахæй-къухæй хæст самадта домбай гæдыимæ, архайдта, йæ хурхмæ йын куыд нæ баххæсса, ууыл.

Сæ дыууæ дæр бафæлладысты. Тигр лæгмæ дисгæнгæйæ каст, ай та ма дзы цавæр сырд у, зæгъгæ, стæй йæ ныхъхъуытытæ уагъта, алыгъд.

Игорь йæ фазыл дыууæ километры бæрц фæбырыд сæ хъæумæ. Рынчындоны йын йæ буар 70 сынкæй бахуыдтой.

Фæстæдæр цуанæттæ тигры фæдыл ацыдысты æмæ йæ мардæй ссард-

той. Куыд сбæрæг, афтæмæй йæ уымæй размæ браконьертæ фæцæф кодтой æртæ нæмыгæй, æмæ йæ маст æназым Игорæй райсынаг уыд. Æнæуи та тигр тынг стæм хатт лæбуры адаймагмæ.

ЧИ У АЙ, ЧИР

Цыдæр цытджын партион æмбырд та уыд. Былтæсардæн фæтчыгъæдæн та æрхуыдтой фысджытæй дæр æвзаргæ кæйдæрты. Æрыгон поэтмæ дзы ныхасы бар æрхаудта æмæ тынг партион-ленинон дзырд кодта, пафосифтыгъд.

Уæд иу сылгоймаг йæ фарсмæ бадæг Дзанайты Акимы фæрсы:
 — Чи у ай, чи?!
 — Обком Къоста скæнинаг кæмæй сты, уый...

ПАЙДА У ÆВИ — ЗИАН

Кофе куы цымай, уæд, дам, пайда у, — зæгъы дохтыртæн сæ иу. Иннæ цæхгæр æндæрырдæм зондыл хæст разыны.

Æмæ та ног хъуыддаг: диабетиртасæг Национ институты ахуыргæндтæ сбæрæг кодтой, зæгъгæ, кофейы цы кофеин ис, уый хорз у игæрæн. Суанг ма, фыднотт чи кæны, гепатитæй чи сæйы æмæ фыднæрд чи у, уыдоны игæрæн дæр. Цымут уæдæ, æцæг хорз кофе.

ПАДДЗАХ КАСТРУЧЧОЙЫ НЫХÆСТÆЙ

Никколо Макиавелли йæ чиныг «Паддзах»-ы дзуры адæмы æвзæрст паддзах Луккæйаг Каструччо Кастраканийы цард æмæ хæстон сгуыхтыты тыххæй дæр. Йæ цыргъзонд ныхæстæй дæр ын къорд æрхаста...

Уæд дын иухатт Каструччо хуыргарк дукатæй балхæдта. Йе 'мбæлттæй йын чидæр уайдзæфтыл схæцыд.

— Ды йыл сольдо дæр нæ радтаис, зæгъинаг дæ, нæ? Гъемæ мæнæн дукат сольдойæ бирæ къаддæр у!

Иу дымысдæр æдзухдæр йæ алыварс зилдур кодта. Афтæ дзы сфæлмæцыд, æмæ йыл бату ласта. Уый йын афтæ:

— Кæсагахсæг цæмæй денджызы иу тъепа æрцахса, уый охыл йæхи ныддонласт кæны, æз та, цæмæй кит æрцахсон, уый номыл мæхи дæ туйæ цæхсдзынæн!

Каструччо йын лæвæрттæ скодта йæ цыргъзонды тыххæй.

Æндæр хатт та уынджы фæцæуы, æмæ иу фæсвæд ран йæ размæ æрыгон лæппу фæцис æмæ ныкъкъæмдзæстыджытæ. Паддзах ын афтæ:

— Æфсæрмы, куы рацæйцæуыс, уæд ма кæн, фæлæ уырдам куы фæцæйцæуыс, уæд!

Лæппу рацыд, хæлд сылгоймаг цы хæдзары цард, уырдыгæй. Каструччо философæн бафидис кодта:

— Дæ хуызæттæ куйтæй уæлдай не сты — хуыздæр уын чи адауы уæ гуыбын, уыдоны фæдыл згъорут.

Йæ зæрдæмæ та чи фæцыд, ахæм дзуапмæ йын фæцарæхст философ дæр:

— Нæ, уæдæмæ мах дохтыртау стæм — сахъат чи у, уыдонмæ æххуысмæ фæзынæм!

Уæд та дын иуахæмы, Каструччо Пизæйы Ливорнæмæ науы куы 'рбацæйцыд, уæд тыхджын уаддымгæ сыстад. Катайы бацыд, старст. Йемæ чи уыд, уыцы лæгтæй йыл иу бахудагау кодта, уанцон тæппуд, дам, нæу, мæнæ, дам, æз никуы ницæмæй тæрсын.

— Æмæ уый, йæ уд кæмæн цас аргъ у, цас ахадæй йæхи цæсты, уымæй аразгæ у, — загъта йын паддзах.

Иу чидæр æм цыдæр курдиатимæ æрбацыд æмæ тынг бирæ дзырдта.

Уæд дын ын афтæ куы бакæнид:

— Искуы ма дæ исты куы бахъæуа мæнæй, уæд мæм-иу дæхи бæсты дæ курдиатимæ æндæр искæй æрбарвит.

Йæ зæронд æрдхорды мæлæтдзаг тохмæ куы арвыста, уæд дæр та йын фидисгæнджытæ фæцис. Æмæ уыдонæн дæр сарæхст дзуапмæ:

— Æз мæ зæронд æрдхорды нæ арвистон мæлæтмæ, æз æй мæ ног знаджы амарынмæ арвистон!

Йæ адзалы размæ йæ бафарстæуыд, куыд дæ баныгæнæм, зæгъгæ. Æмæ сын ныффæдзæхста:

— Дæлгоммæ-иу мæ бафснайут, уымæн æмæ æз куыддæр ахицæн уон, афтæ ацы дуне йæ сæрыл хъен слæудзæн!

ТАБУ ХÆЛЫНБЫТТЫРТÆН

Æцæг дæр сты табуйаг, æцæг: зæххыл банантæ нал заид. Уый та уымæн, æмæ сын сæ динджыты рыг хæлынбыттыртæ рахæсс-бахæсс кæнынц. Тропикты æндæр дыргъбалæстæн дæр сæ 70 проценты хъуамæ уыцы хуызы арфæйаг уой базырджын мыстæй.



АМÆЙ-АЙ ÆВИРХЪАУДÆР ЗÆХХÆНКЪУЫСТЫТÆ

XX æнусы зæххæнкъуыстыты амæддаг баисты 3 милуан адæймаджы. Рæстæмбис нымадæй алы аз дæр æрцæуы 18 зæххæнкъуысты, 7 баллæй фылдæр чи у, ахæмтæ. 12 апрелы 1902 азы Гватемалæйы фæмард 12 мин адæймаджы. 6 азы фæстæ сицилийаг горæт Мессинайыл сæхи ныццавтой уаддымгæтæ, зæхх дæр æвирхъау нынкъуыст. Фæмард сты 82 мин адæймаджы. 1923 азы сентябры райдианы фæд-фæдыл æртæ боны Японы уыгъта æмæ уыгъта. Токио æмæ Иокогамæйы фæмард ис 143 мин адæймаджы, 200 мин фæцæфтæ сты, милуаны æмбис æнæ хæдзарæй базадысты.

Хъаймæты æрцыдау рауад 1948 азы 6 октябрь Ашхабады — æвирхъау зæххæнкъуысты бабын сты горæты 175 мин цæрæджы, горæтæн йæ 80 проценты. Фæлæ уæддæр XX æнусы æппæтæй тыхджындæр зæххæнкъуыст æрцыд Китайы — уый уыд 1976 азы 28 июлы Таншаны. Абон дæр бæрæг нæма у, цас адæм дзы байсæфт, уый. Ныхас фæцæуы 240 минæй суанг 655 мины онг. 780 мины фесты уæззау цæфтæ.

Гæккуыритæ, кæлмытæ, куййтæ, гæдытæ æмæ æндæр цæргойтæ зæххæнкъуыст рагагъоммæ базонынц æмæ скатай ваййынц, сæхи æнахуыр хуызы дарын райдайынц.

ХÆДТÆХÆДЖЫ ФÆД — МИГЪТЫ ГУЫРÆН

Адæм æм раджы фæкомкоммæ сты: хæдтæхæг кæуылты атахы, уым цасдæры фæстæ хъазы сисхуыз æврæгътæ фæзыны. Ахуырлæгтæ куыд раиртæстой, афтæмæй, хæдтæхæджы фæстæ цы æртхутæг баззайы, цы мила, ууыл доны 'ртæхтæ абадынц.



ИРОН
ПОЭЗИЙЫ
АНТОЛОГИ

ПЛИТЫ ГРИС

(1913 — 1999)

Плиты Дзамболаты фырт Грис райгуырди Хуссар Ирыстони Ручъы хъауы зæхкусæджы хæдзары. 1920 азы Плиты бинонтæ ралыгъдысты Цæгат Ирыстонмæ æмæ æрцардысты Ногиры. Скъолайы фæстæ Грис бакасти Ирон педтехникумы, стæй та Мæскуыйы театралон аивады институты. Мæскуыйæ сыздæхти 1935 азы æмæ кусын райдыдта Цæгат Ирыстони паддзахадон драмон театры артистæй.

Фыдыбæстæйы Стыр хæст куы райдыдта, уæд Грис ацыди фронтмæ, уыди бастдзинады инженер, бæхджын æфсады эскадроны командиры хæдивæг, фистæг æфсады ротæйы командир, хæстон газеты уацхæссæг. Фæци цалдæр цæфы. Йе сгуйхтыты тыххæй йын саккаг кодтой æртæ ордены æмæ бирæ майдантæ. Æфсадæй сыздæхти 1946 азы майоры цинимæ. Куыста Ирон театры директорæй, журнал «Мах дуджы» бæрнон редакторæй æмæ æндæр рæтты.

Грисы фыццаг поэтикон чиныг фæзынди 1933 азы. Уый фæстæ ма рауагъта иу 20 чиныджы бæрц — æмдзæвгæтæ, кадджытæ, пьесæтæ. Бирæ уацмыстæ ратæлмац кодта Шекспирæй, Пушкинай, Лермонтовай, Островскийæ, æндæр автортæй.

Йæ фæллайтты æххæстдæр æмбырдгæндтæ рацыдысты дыууæ томæй 1973 — 1974 азы, стæй 1986 азы (æмдзæвгæтæ, кадджытæ), 1992 азы («Сослан Цæразон». Пьесæтæ).

Грисы поэтикон сфæлдыстады стырдар æнтыстыл, æвæццæгæн, банымайгæ у йæ хæстон лирика. Йæ иннæ æмдзæвгæтæ æмæ кадджытæн тынгдæр ис публицистон ахаст. Бирæтæ дзы узал зондæй фыст сты. Рæнхъытæ бæстонгуыст ваййынц, æддаг бакастæй аив, лæгъз, фæлæ дзы цыма зæрдæйы тавс фаг нæ разыны. Бальзакы загъдау, поэттæй иутæ æнкъаргæ кæнынц, иннæтæ та — дзурга, æвдисгæ. Фыццагтæ, дам, бирæ амондджындæр сты. Хъыгагæн, Грисы уыцы амондджынты фарсмæ алкæд æрæвæрæн нæ ваййы.

* * *

Цыма фенцад æваст
æнкъард хъарæг,
Цыма арвай æркаст
цырагъдарæг, —
Аив сæрды æшпæт
йæ хæрдгæйæ,
Атад, алыгъди мæт
мæ зæрдæйæ...
Фæлæ н' аскъуыд æваст
æнкъард хъарæг,
Нæдæр арвай æркаст
цырагъдарæг:
Уый рæстагмæ фæхъус
нæ хæст-тыфыл,
Æмæ уайы дæ хуыз
мæ цæстытыл.

1942

УРС БÆЛОН

Урс бæлонау мæм æрбатахт
Хæцæны дæ фыстаг,
Æмæ зæрдæ барухс уайтагъд —
Нал у ныр æнтъыснаг.

Бæлонмæ кæсын, æмæ мын
Байдыдта дæ буста...
Хъусын, æмæ та дæ кæуын
Азæлы мæ хъустыл:

«Раздæх, ра, нæхимæ тагъддæр», —
Алы фысты домьс, —
Фæлæ хæст уынгæг у, знаг дæр
Тагъд сæттын нæ комы.

Фæлæ нал у фæндаг тынг даргъ —
Хъызæмарæй здæхæн.
Урс бæлонау дæм, мæ зынаргъ,
Хъуыдыты фæтæхын:

«Бабыхс, ме скаст, байдай худын,
Сахуыр у фæразын,
Зынты бафæразæг удæн
Аджындæр у уарзын.

Ды цыкурайы фæрдыг дæ
Удхайраг салдатæн,
Уый дæ сау цæстытыл сыгтæ
Бахус кæндзæн батæй».

1944

АТАКÆ

Гъеныр дæ зынтæн æрхæццæ кæрон, —
Зæрдæ фæйнардæм рæмудзы:
Ралæууыд адæмы мастисæн бон, —
Дур дæр сырх пиллонæй судзы.

Цал бæстыл рахызтæ! Хох уа, быдыр —
Ивтой кæрæдзи дæ разы,
Æмæ цы сырдыты цæгъдгæ цыдтæ — ныр
Уæртæ сæ сау лæгæт разынд!

Мин-мин нæмгуытæ дзы калыңц цæхæр, —
Къах ма йын бавæр йæ цурмæ!..
О, фæлæ рацыди бардзырд уæддæр:
Фидар нын исгæ у штурмæй!

Иу цæстфæныкъуылд ма базад æрмæст, —
Цардыл фæстаг фæлгæст акæ...
Райдыдта ниудты ниуд, лæгты дзынæст,
Хъарджыты хистæр — атакæ!

Фенкьюысти быдыр, ныннæрыд æваст...
Фæлæ мæ уæз та цы фæци?..
Диссаг: мæ салдæттæн тас æмæ маст
Цæсгæмттыл ивынц кæрæдзи.

Фæлæ нæм нал и цæрынмæ хæлæг, —
Райдыдта не 'рмхæст джебогъæй:
Топпы хъæр нал цæуы, бакъуырма лæг
Ахх æмæ ухх æмæ оххæй...

Гъеныр, гъе! — Бахæр дæ сыгъдæгдæр ард,
Ракæн дæ мастисæн сомы,
Де знаджы ахстон кæй уадздæн цъæх арт
Де 'дзард æфсымæрты номæй!

Гъей-да-гъа! Бацыд йæ куысты мæлæт, —
Сыррдон сырх пиллæттæ калы! —
Адæмы мастæй фыдгулты лæгæт
Фестади уайтагъд æвзалы.

1945

САЛДАТЫ ЦÆСТЫСЫГТÆ

Фæхæц, фæхæц, салдат, дæхиуыл,
Уысмæ ма бафæраз æрмæст! —
Тыхсаст фыдгулы зæххы риуыл
Кæны йæ фæстаг улæфт хæст.
Йæ фæстаг улæфт, фæлæ удæн
Нырма йæ хуылфы ризы тас:
Зæххыл цы хотыхтæ ис, уыдон
Кæнынц æртхъирæнæй ныхас.
Хъæр, богъ-богъ алырдыгæй хъуысы,
Мæр судзы, раст цыма хъæмп у,
Пырхкалгæ 'гас быдыр æнкъуысы,
Зæхх æмæ арв кæнынц æмбу...
Фæлæ уый цыу? Цы кодта бæстæ? —

Аваст хъар ахæм хъус фæци,
Цыма æнусты дæргъы хæстæн
Йæ кой дæр никуы ма уыди,
Цыма хъаймæт бынтон æрхæстæг,
Æрхæстæг нæ — цыма æрцыд:
Куы ратахт мыдыбындз мыдхæссæг —
Йæ тæнæг базырты хъæр цыд...
Æркаст рæсугъд зæрин тын хурæй,
Йæ уæлæ ахæм цин уыд фыст! —
Æмæ салдаты зæрдæ дурæй
Сындаггай бæмбæгмæ æрхызт.
Кæсы салдат, йæ цæст æвзары:
Æфтауы акъаци сыфтæр,
Тъæллангæй булæмæргъ ныззары,
Æнкъусы дидинæг йæ сæр.
Сæ фалæ сапшыл бур саг хизы,
Йæ роды дзидзийæ хынцы...
Салдат ныджджих и, бацыд дисы:
Зæххыл цы диссæгтæ и, цы!
Цымæ æцæг уой, æви фыны? —
Йæ зæрдæ байтыдта кæрзын,
Æмæ йæ цæстытæн сæ быны
Дыууæ егъау сыджы фæзынд.
Йæ зынты фатау цы лæг ацыд,
Ныр уый бæрзæйкъулæй лæууы,
Æмæ салдат, дыууиссæдзаздзыд,
Цæхджын цæстысыгтæй кæуы.

1945

ÆРТХУТÆГДОН

Æрыгон нæу, нæма дæр у зæронд
Ирон инæлар, йæ стъолы цур бады,
Йæ разы та — бæхы сæфтæгæй конд
Хуымæтæджы æртхутæгдон цæфхадыл.

Æдзард сæфтæгмæ инæлар ныккаст,
Цыма дзы ивгъуыд тохы мыртæм хъуыста...
Кæсы, æмæ йæм фæздæгæй æваст,
Мыр-мыргæнгæ, йæ саулохаг бæх сыстад.

Уæд саулохагыл инæлар æрбадт,
Йæ дадзинты хæстон туг ногæй схъазыд, —
Цыма йын уыд хæцæн быдыр йæ уат
Æмæ — фæбырсы йе 'фсæдтæн сæ разæй.

Зæй нæ ракалди уæлвæзтæй,
Уымæй не змæлынц а бæстæ, —
Уый фæхоны йæ цæргæстæ
Иры инæлар сау хæстмæ.

Нымæт дымгæмæ спака и,
Уæнтыл фестæди базыртæ:
Уый фæтæхынц атакæйы
Иры сагсур бæгъатыртæ.

— Размæ, размæ, мæхи 'мгæрттæ! —
Хъусынц йе 'фсæдтæ Плионæй,
Æмæ се 'лвæст фæринк кæрдтæ
Хурмæ судзынц сырх пиллонæй...

Æваст... фæцæф и саулохаг... Æваст
Йæ саргъæй атахт балхонæг хъæбатыр;
Фæстаг хатт бæх йæ барæгмæ фæкаст,
Ныууасыди, æрхауд, ныррызт, ныссабыр.

«Бæх мын! — фæдзырдта инæлар. — Бæх, тагъд».
Æмæ та судзгæ хæцæны фæтæхы...
Куы фæци хæст, ингæн æрцыд уæд къахт,
Сæфтæгцухæй дзы баныгæдтой бæхы...

Æрыгон нæу, нæма дæр у зæронд
Ирон инæлар, йе стъолы цур бады,
Йæ разы та — бæхы сæфтæгæй конд
Хуымæтæджы æртхутæгдон цæфхадыл.

СÆРДЫГОН НЫВ

Уары фæлмæн къæвда, улафы мæр,
Æртæхтæ сусæг æмдзæгъд кæнынц кæрты.
Бæлæттæ бадынц мæ рудзынджы сæр
Æмæ, хъуыр-хъуыргæнгæ, дзурынц цыдæртæ...
Ма змæлут, хорз адæм, ма кæнут хъæр, —
Ницы ис сабырдзинадæй хуыздæр!

1962

КУЫ — КАРК, КУЫ — УАСÆГ

Нæ сæрдар Агор уыд, Агор та
Уыд цардыл дыууæ хуызы баст:
Уæлдæр лæгмæ карчы каст кодта,
Дæлдæрмæ та уасæджы каст.

ÆГЪДАУ

Урсбоцъо барæг фæуайы тъæбæрттæй,
Аргъæутты баззайæг кадджын зæдау, —
Уынды йын зæрæдтæ радтой æгъдау
Æмæ йæ хонынц сæ фæрныг хæдзæрттæм, —
Не 'рлæууыд барæг: фынккалгæ бæхыл
Фатау æнæзилгæ размæ тæхы.

Адæм йæ фæдыл ныккастысты джихæй,
Барæг та даргъ уынды уайы æмраст;
Уалынмæ диссаг: æд гогон æваст
Иу чызг йæ хæдразмæ ракасти тигъæй.
Барæг фæурæдта сау бæх цæхгæр,
Рахызти, риуыл æруагъта йæ сæр.

Цалынмæ дондзау нæ фæаууон — бæхыл
Не сбадти барæг, æндзыгæй лæууыд,
Стæй та йæ ехсы къæрцц ногæй фæцыд,
Æмæ та раст уынды фатау фæтæхы...
Арфæ йын ракæнын не сси мæ бон,
Фæлæ йæ фæдыл мæ сæрæй куывтон.

1969

ДАМОКЛЫ КАРД

Фæуы мæ зард. Æвзæр уыд, хорз — æз ын
Дæсны нæ дæн, рæстагдæр уæд дæ бахыгъд
Зæгъын æрмæст, кæй уыд мæ зарын зын,
Дамоклы кард кæй уыд мæ сæрмæ ауыгъд.

«Куыд зардæуа?» — кæрзын дæ риуæй хъуыст, —
Йæ сау марг дыл дæлимонты 'рдонг калы,
Дæ къабæзтыл цыдæр рæхыс æртыхст,
Цæсгом, æууæнк — сæ иуы кой дæр нал уыд.

Нæу хивæнд хорз. Æлдары коммæ кæс,
Уый барджын у. Дæхи ды ууыл ма бар, —
Цы дын зæгъа — æххæст кæнын дæ хæс,
Ды раст нæ дæ, раст иунæг уый у — бамбар!

Цы у æрмдар? Дамоклы кард цыргъæй
Дæ хæдсæрмæ æрзæбул, цыма сау мигъ,
Фæмæсты дæм — дæ рухс сæнттæ пырхæй
Нызгъæлдзысты, дæ къух сыл раздæр ауигъ.

Фæхудыны, фæкæуыны фæрæз —
Лæгæн æрдзæй лæвард хæзна — былтæ сты,
Дæуæн та сыл ис цъутта конд. «Уæд æз, —
Фæзæгъыс, — хорз куыд ныззарон мæ бæстыл?».

Уыд иу хуыцау, егъау, тæссаг, нæ фыд,
Ныллæгæй йæм бæрзондмæ кувын хъуыд, —
Стæй уый фæзмаг гыццыл хуыцауттæ цас уыд?..
Æмæ лæгæн сæ алкæмæй дæр тас уыд!

«Фырти тыххæй йæ фыд, — дзырдта фæтæг, —
Нæ дæтты дзуапп!» — Фыддæр мимæ ма цас хъуыд? —
«Фыды тыххæй фырт нæу дзуапп дæттæг»...
Фæлтæры 'хсæн зæрдæтæбæттæн аскъуыд.

Фыдимæ фырт уыдис æгъдауæй баст,
Стæй ахауд цæг, сæ бæттæн рæхыс асаст,
Лæг ма кæмæн кæна йæ судзгæ хъаст?
Цы тæрхоны лæгæн зæгъа йæ сау маст?

Фырт бахаста йæхи фыдыл мæнг дзырд,
Фыд ахст æрцыд, фырт загъта: «Афтæ. Раст дæн!»
Тæрхон та уæд мæнг уыд, æви бæлвырд,
Уый не сбæрæг. Æрвдзæфау, джихæй кастæн...

Зæрдæнад лæг, цы мæгуыр дæ, уæддæр!
Дæ судзгæ маст нымбæхстай арф, нæ цудыс,
Цыма æртын æвдæм аз у ныр дæр,
Трагедион Сырдоны бæхау худыс.

Мæлæтæй ма тæрсыс? Ай-гъай, тæрсыс...
Хъуыды кæныс? Нæ, нал. Дæ хуыссæг алыгъд.
Кæрон дын тагъд, æнхъæлмæ йæм кæсыс —
Дамоклы кард дæ сæрмæ даудæй ауыгъд.

Цæуыл, кæуыл ма баууæндай хуыздæр,
Уый нал уыд а мæнг дунейыл дæ удæн,
Дæ зæрдæ-иу тыдта, фæлæ уæддæр
Æнæбылтæй Сырдоны бæхау худтæ.

Мæ зард фæуы, æмæ йыл ма кæ дис,
Йе макуы зæгъ: гыццыл хуыцæуттæй алыгъд.
Сайд ма агур мæ зарæджы, — уыдис
Дамоклы кард мæ сæрмæ 'рдуйыл ауыгъд.



Цъары фæрстыл:

1. Зарæг.
2. Пропорци.
3. Дамæ Треф. Балашова Иринаæ — нывгæнæджы цардæмбал.
4. Гæрæн.

* * *

Технический редактор	Виктория БОРАЕВА
Корректор	Заира КАРАЦЕВА
Компьютерный набор	Альбина ДАТИЕВА
Компьютерная верстка	Ирида КОДЗАТИ
Дизайн	Залина ГУРИЕВА

* * *

*Журнал зарегистрирован в региональном Управлении ГК РФ по печати в РСО-А.
Регистрационный номер Ш-0132*

*Журналы цы æрмæг рацæуа, уымæй æндæр мыхуырон оргæн куы пайда кæна,
уæд хъуамæ амынд уа, «Мах дуг»-æй ист кæй у, уый.*

*Журналмæ цы къухфыстытæ цауы, уыдон редакци рецензи нæ кæны,
стæй сæ автортæн фæстæмæ нæ дæтты.*

**Учредители: Комитет РСО-Алания по печати и делам издательств,
Союз писателей РСО-Алания**

Подписано к печати 10.08.04. Формат издания 60x84 1/16. Бум. офсет. № 1. Гарнитура шрифта MyzI. Печать офсетная. Усл. п. л. 9,53. Учетно-изд. л. 7,98. Тираж 2300 экз. Заказ № 1593.

*Адрес редакции: 362025, г. Владикавказ, ул. Фрунзе, 24.
Телефоны: 53-69-66; 53-31-58; 53-69-62; 53-31-24, 53-65-86.*

Журнал отпечатан на Республиканском издательско-полиграфическом предприятии им. В. А. Гассиева
362011, г. Владикавказ, ул. Тельмана, 16.



